

ŞERHU'L-AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE

Ahlâk-ı Adudîyye Şerhi

İSMAİL MÜFİD İSTANBULÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 47

Bilim ve Felsefe Serisi : 20

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri Dizisi : 2

Kitabın Adı : ŞERHU'L-AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi

Müellifi : İsmail Müfid b. Ali el-İstanbulî (ö. 1217/1802)

Özgün Dili : Arapça

Metin - Çeviri : Selime Çınar

Editör : Yrd. Doç. Dr. Eşref Altaş
Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Böl. (İslâm Felsefesi), Öğretim Üyesi

Arşiv Kayıt : İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No. A2546

Kapak Görseli : Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüp., Hüdâi Efendi, No.502

Kitap Tasarım : Yüksel Yücel

Baskı : Karist Baskı Çözümleri Ltd. Şti. Yeşilköy Mah. Atatürk
Havalimanı Cad. B2 Blok, No: 8/20 Bakırköy / İstanbul
Tel.: 0 212 465 92 48 Sertifika No: 22827

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2014

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

İsmail Müfid İstanbulî
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*

1. İslâm Felsefesi, 2. Ahlâk, 3. Adudüddin el-Îci, 4. Ahlâk-ı Adudiyye,
5. İsmail Müfid İstanbulî, 6. İslâm Ahlâk Düşüncesi, 7. Osmanlı Düşüncesi

ISBN: 978-975-17-3763-2

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

ŞERHU'L- AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE

AHLÂK-I ADUDİYYE ŞERHİ

(ELEŞTİRMELİ METİN - ÇEVİRİ)

İSMAİL MÜFİD İSTANBULÎ
(ö. 1802)

Eleştirmeli Metin - Çeviri

Selime Çınar

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

T. C.

Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11
Eser Hakkında Bilgi	11
Şârihin Hayatı ve Eserleri	12
Tahkik ve Tercümede İzlenen Yöntem	17
ŞERHU'L-AHLÂKÎ'L-ADUDİYYE	
ŞÂRİHİN MUKADDİMESİ	22
BİRİNCİ MAKALE	
Nazarî Ahlâk	32
İKİNCİ MAKALE	
Ahlâkın Koruması ve Edinilmesi	94
ÜÇÜNCÜ MAKALE	
Ev Yönetimi	144
DÖRDÜNCÜ MAKALE	
Şehir Yönetimi	186
DİZİN	293

SUNUŞ

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri Projesi

7/13. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki ilim gelenekleri önemli ölçüde belli başlı eserler etrafında kaleme alınan şerh ve haşiyelerle devam eder. Bu bağlamda İslâm düşüncesinin müteahhirûn dönemi *Hidâyetü'l-hikme*, *Hikmetü'l-ayn*, *Şerhu'l-Mevâkıf fî ilmi'l-kelam*, *Şerhu'l-Makâsıd*, *Şerhu'l-Akâid*, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, *Füsûsu'l-hikem*, *Miftâhu'l-gayb* gibi çeşitli ilim dallarında kaleme alınan eserlerin tarihi olarak okunabilir. Bu türlü klasikleşmiş risâle ve kitap yazarları arasında Adudüddîn el-Îcî'nin bilhassa zikredilmesi gerekir. Îcî, *er-Risâletü'l-Vaz'îyye*, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, *el-Mevâkıf*, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* eserleriyle dilbilim, kelâm ve fıkıh usûlü alanlarında yazım geleneği oluşturmalarının yanı sıra ahlâk ve siyaseti teorik ve pratik yönleriyle ele aldığı *el-Ahlâku'l-Adudiyye* adlı risâlesiyle de ahlâk ve siyaset alanında bir yazım geleneğinin oluşmasına vesile olmuş; *el-Ahlâku'l-Adudiyye* üzerine sonraki yüzyıllarda irili ufaklı pek çok şerh kaleme alınmıştır.

Bununla birlikte ahlâk düşüncesi, müteahhirûn dönemine ilişkin çalışmaların azlığından payını almasının yanı sıra genel olarak İslâm düşüncesinin en az çalışılan alanlarından da biridir. Bunda iki hususun büyük etkisi vardır. Birincisi ahlâkın, daha ziyade pratik bir mesele olarak kavranıp teorik kabullerin ahlâkî tercihlere yansımalarını takip etmenin güçlüğüdür. İkincisi ise ahlâk alanının İslâm düşüncesinin diğer alanlarına nispetle daha zayıf olduğuna dair genel bir kanıdır. İbn Sînâ ve Fahreddîn er-Râzî gibi İslâm'ın büyük düşünürlerinin ahlâk alanında kapsamlı eserler telif etmemiş olması bu kanıyı destekleyici bir unsur olarak karşımızda dursa da bilhassa kelâm, felsefe ve tasavvuf arasındaki ilişkinin konu, mesele ve gaye bakımından yeniden tartışmaya açıldığı ve disiplinlerarası çalışmaların arttığı 7/13. yüzyıl ve sonrasında ahlâk ve siyasete dair çalışmalarda kayda değer bir artışın olduğu gözlenmektedir. Hiç kuşkusuz ahlâk düşüncesinin 7/13. yüzyıl sonrasındaki sürecini takip etmek ve müteahhirûn dönemi İslâm düşüncesinin hususiyetlerini belirli bir literatür çerçevesinde incelemek için bu literatürün çalışılması gerektiği açıktır.

Bu amaçla İlmî Etüdler Derneği (İLEM) bünyesinde “İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışma Grubu”nu oluşturarak *Ahlâk-ı Adudiyye* geleneği kapsamında yer alan ve şimdiye kadar tahkik ve tercümesi yapılmamış eserlerin tahkiki, tercümesi, İslâm ahlâk düşüncesi tarihi açısından değerlendirilmesi, 12/6. yüzyıldan sonra kaleme alınan ahlâk eserlerinin olabildiğince yetkin ve bilgilendirici bir katalogunun hazırlanması, ahlâkın teorik ve pratik sorunlarının hem genel ahlâk literatüründen hem de özel olarak *Ahlâk-ı Adudiyye* literatüründen hareketle tartışılmasını hedefledik. On sekiz aylık süre zarfında sözü edilen iş kalemlerinin tamamını gerçekleştirdik. İstanbul’ın *Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiyye* adlı eserinin tahkik ve tercümesi de bu kapsamda hazırlanan çalışmalardan biriydi. Bu bağlamda bir buçuk yılı aşkın süre zarfında gerek tahkik ve tercüme gerekse kataloglama ve atölye çalışmaları seviyesinde katkı yaparak çalışma grubumuzda yer alan Selime Çınar’a çok teşekkür ediyor ve bu çalışmanın hem İslâm ahlâk düşüncesi hem de Osmanlı dönemi İslâm düşüncesi çalışmalarına katkı yapmasını diliyorum. Başta sevgili dostum Lütfi Sunar olmak üzere, bütün bu çalışmalarımızda bize maddî imkanlarını seferber eden ve çalışma ortamını hazırlayan İLEM (İlmî Etüdler Derneği) ile İLKE (İlim Kültür Eğitim Derneği) yöneticilerine teşekkür ediyorum. Bu eser başta olmak üzere “İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışma Grubu”nun tahkik ve tercümesini yaptığı *Ahlâk-ı Adudiyye*’ye ait diğer şerhlerin de yayınlanması noktasında önemli bir kültür hizmeti ifa eden Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na hususen teşekkür ediyorum.

Ömer TÜRKER

GİRİŞ

7/13. yüzyıl kendisinden sonra, klasiklerin yeniden şekillendiği, bu dönemde kaleme alınan eserler üzerine şerh ve haşiye geleneklerinin oluştuğu bereketli bir dönemdir. Eserlerinin medreselerde ders kitabı olarak okutulduğu ve üzerlerine pek çok şerhin yazıldığı velûd bir âlim olan Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355), *Risâletü'l-Ahlâk* yahut meşhur adıyla *el-Ahlâku'l-Adudiyye* risâlesi de söz konusu eserlerdendir.

Eser Hakkında Bilgi

Elinizdeki kitap 13. yüzyılda yazılmış olan bu ahlâk risâlesine 18. yüzyıl sonunda kaleme alınmış bir şerhtir. Bu eser kendisinden önce Şemsüddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Alâüddîn el-Kâzerûnî, Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1113/1702) gibi âlimlerin yer aldığını bildiğimiz *el-Ahlâku'l-Adudiyye* şerhi geleneğinin bir parçası olmak bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca yüzyıllar içerisinde felsefî ahlâk düşüncesindeki süreklilik ve farklılığı ortaya koyması açısından da dikkate değerdir.

Şerh, risâlenin tümünün satır arası şerhidir. Dolayısıyla risâlenin düzenini takip eder şekilde dört bölümden oluşur. Birinci bölüm ahlâka dair temel huy, meleke, fazilet, rezilet gibi kavramların tanımlandığı; ahlâkın değişebilirliğinin tartışıldığı; nefsin düşünme, öfke ve arzu olmak üzere üç gücünün, bu güçlerin ifrat, tefrit ve itidallerinden kaynaklanan fazilet ve reziletlerin, faziletlerinin alt dallarının ele alındığı teorik bölümdür. İkinci bölümde iyi huyların korunması ve kötü huyların giderilmesi incelenir. Bu bölüm de şartlarla özelleşmiş herhangi bir bireye yahut duruma uygulanmadığından aslında teorik olarak nitelenmeye elverişlidir. İlk iki bölümde anlatılan bu teorinin üçüncü bölümde ev idaresine ve dördüncü bölümde şehir yönetimine uygulandığını görürüz.

Şerhte ayrıca şârihin bir tarikat halifesi olduğu izlerine rastlamaktayız. Nitekim nefis güçlerinin itidalde olması üzerine yükselen ahlâk teorisi ve eserin yazım tarzına sadık kalmakla birlikte, metnin içinde çokça geçen ayetlerle hadisler ve bilhassa faziletler bölümünde Allah'ın veli kullarına yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Bunun yanında sözgelimi, ev yönetiminin ele alındığı üçüncü bölümün çocuk eğitimi ile ilgili kısmında çocuğun anne babaya karşı sorumluluktan daha büyük bir sorumluluğun hocaya-şeyhe karşı olduğu, zira ebeveyn çocuğun tabii varlığını bir süre sürdürmesinin sebebi iken şeyhin onu ebedî saadete götürecek hasletleri kazandıran kişi olduğunu belirtilmektedir. Bu gibi ifade ve imalara metnin muhtelif yerlerinde rastlamak mümkündür.

Şârihin Hayatı ve Eserleri

Hayatı hakkında ayrıntılı bilginin kaynaklarda yer almadığı İsmail Müfid Efendi, on yedinci yüzyılda yaşamış bir âlimdir. Aslen İstanbullu olup İstanbulî künyesi ile anılır. Kendisi Nakşibendî tarikatının halifelerindendir. Mekke payesine sahip olmuştur. Huzur derslerine iştirak etmiştir.¹ 1217/1802 senesinde vefat etmiş, İstanbul Davutpaşa Camii'nin haziresine defnedilmiştir.²

Müderislik görevinde bulunan İsmail Müfid Efendi'nin velûd bir âlim olduğu görülmektedir. Türkiye kütüphanelerinde yazma olarak bulunan eserlerinden Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi ve İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi'nde olanlar tarafımızdan tetkik edilerek tespit edilmiştir. Eserleri şunlardır:

1) *Hediyetü efkari'l-abîd İsmail Müfid: er-Risâletü'n-Nakşibendiyye* olarak da isimlendirilen risâle, Nakşibendiyye tarikatının esaslarının anlatıldığı

1 İsmail Müfid İstanbulî, *Tefsîru ayeti "ennallâhe muhzi'l-kâfirîn"*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, h.1199, 85^b.

2 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınları, İstanbul, [t.y] I. cilt, s. 362.

Türkçe bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi, Dârülmesnevi 169 numaralı mecmuada ilk 27 varakta yer alan bir nüshası, 10 muharrem 1216 tarihli dir.

2) *Risâle fi mâ yete'allaku bi keyyi'l-himmasa*: Şer'î özür meselesini beş başlıkta ele alan fıkha dair Arapça bir risâledir. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi No. 916'da (68-70 vr) kayıtlı bulunan eser Muhammed Bahâüddin tarafından 1244 yılında istinsah edilmiştir.

3) *Risâle fi Sâhibi'l-özri ve'l-a'zâri's-şer'îyye*: Müellifin kendi kaleme aldığı şer'î özür meselesini beş başlıkta ele alan fıkha dair *Risâle fi mâ yete'allaku bi keyyi'l-himmasa* eserinin Türkçe tercümesidir. Hiç birinde tarih yer almayan yazma nüshalara Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Esad Efendi 3737 (102 c-d-e vr), Reşid Efendi 251 (58-60 vr), Yazma Bağışlar 1264 (1-4 vr) ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde T2010 (2-3 vr), T3723 (1-3 vr) tasnif numaralarından ulaşılabilmektedir.

4) *Hâşiye alâ tefsiri'l-Beyzâvi*: Kadı Beyzâvi'nin (v. 685/1286) *Envârî't-Tenzîl ve Esrârî't-Tevîl* adlı tefsirinin Fatiha, Bakara, Âl-i İmran, Nisâ ve Mâide sûrelerine yazdığı hâşiyeleri içerir. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Koleksiyonu 101 numaralı müellif nüshası bu hâşiyelerin tamamını içermektedir. Her bir sûre için ayrı ferağ tarihi verilen nüshanın tamamlanışı Recep 1217'dir. Fatiha suresi ve Bakara suresinin ilk bölümüne yazılan hâşiyenin 42 varaklık bir nüshası da aynı kütüphanede Esad Efendi 218 numarada bulunmaktadır ve 13 Rebiülevvel 1210 tarihli dir.

5) *Şerhu's-Şemâilî'n-nebeviyye*: Tirmizî'nin (ö. 279/892) *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* eserinin şerhini içeren Arapça bir eserdir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu No. 362'de bulunan bir nüshası 143 varaktan müteşekkildir. Üzerinde “min müsveddedât” ifadesinin yer aldığı nüshanın müellif hattıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Eserin bitiş tarihi 1203 olarak gösterilmiştir.

6) *Hediyetü'n-Nakşibendiyye* ya da *Terceme-i Risâle-i hakkıyye*: Şeyhi Nidai Abdullah b. Muhammed el-Kaşgârî'nin (v. 1174/1760) Sultan III. Mustafa'ya sunduğu Farsça *Risâle-i Hakîkiyye* eserinin tercümesidir. Nak-

şibendî tarikatının esaslarını öğrenmek isteyenler için bir mukaddime, üç bâb ve bir hâtime şeklinde düzenlediğini belirtir. Yazma halinde bulunan eserler Süleymaniye Kütüphanesi'nde şu koleksiyonlarda bulunmaktadır: Esad Efendi No. 1801: 1205 Rebiülâhîr tarihlidir. 17 varaktan müteşekkildir. Esad Efendi No. 1422: 38-50 varaklar arasında yer alan eser 1205 tarihlidir. Esad Efendi No. 3593: 8 şevval 1208 tarihli eser ilk 17 varakta yer almaktadır.

7) *Terceme-i Muhtasari'l-Kudûrî*: Hanefî fıkhnın meşhur kitaplarından, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar* eserinin Türkçe tercümesidir. Eserin iki nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bunlardan birincisi T2165 tasnifinde yer almakta olup istinsah tarihi 1227'dir. 402 varaktan oluşmaktadır. İkinci nüsha T244 numaralı 188 varak hacminde, Rebiulevvel 1246 istinsah tarihlidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan nüshalar ise şunlardır; Halet Efendi No. 103. Bu eser 297 varaktan müteşekkil ve 1229 istinsah tarihlidir. Muhammed Hayri'nin 1248'de istinsah ettiği 486 varaklık diğer bir nüsha Pertev Paşa No. 163'te bulunmaktadır. Esad Efendi 592 numaralı nüsha Ahmet Nüzhet tarafından 1251 yılında istinsah edilmiş, 202 varaklık bir kitaptır. İsmail Müfid Efendi'nin Kudûrî tercümesini bulabileceğimiz başka bir nüsha, Cerîde-i Havâdis matbaası tarafından 1275 tarihinde basılmış Abdülğani el-Meydânî'nin Kudûrî şerhinin derkenarına elle yazılmış örneğidir. El yazmanın sonuna 1290 tarihi düşülmüştür. Eser 473 sayfadan oluşmaktadır.

8) *Risâle fi's-siyâseti's-şer'iyye*: Dede Cöngî Efendi'nin (ö. 975/1567), *es-Siyâsetü's-şer'iyye* eserinin Türkçe tercümesidir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T1298 kodunda yer alan bir nüsha tarih içermeyip ilk 17 varığı doldurmaktadır. Aynı kütüphanede T2010 kodunda 4-16 varaklar arasında yer alan başka bir örneğin istinsah tarihi 11 Recep 1248 olarak verilmiştir. Yine mezkûr yerde T3723 numaralı bir nüsha 4-19 varakları

arasında bulunmakta 3 Muharrem 1229 tarihinde istinsah edildiği belirtilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 1264 tasnifinde yer alan bir diğer örnek 21 Recep 1242 tarihinde Muhammed Şükrü tarafından istinsah edilmiş olup 5-25 varakları arasındadır.

9) *Terceme-i es'ile-i semâniyye li's-Seyyidi's-Şerîf*: Seyyid Şerîf Cür-canî'ye (ö. 816/1413) sorulan bazı dinî-metafizik içerikli sorulara verdiği cevapları ihtiva eden Farsça risâlesinin Türkçe tercümesidir. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3593 numaralı eserin 18-30 varakları arasında yer alır. 17 Şevval 1208 tarihlidir.

10) *Fıkḥ-ı Keydânî Tercemesi*: Lütfullah en-Nesefî el-Keydânî'nin (ö. 750/1350) fıkḥ kitabının Türkçe tercümesidir. Eserin iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Birisi Fatih koleksiyonunda 1526 numarada bulunmaktadır ve 140 varaktır. Tarih belirtilmemiştir. Mihrişah Sultan 108 numaralı nüsha ise 97 varak olup, 10 Muharrem 1180 tarihlidir.

11) *Terceme-i Ehâdis-i Erba'in*: İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Ehâdisu'l-erba'in* eserinin beyitler halinde tercümesi ve şerhini içermektedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki iki nüshasından birisi H. Hüsnü Paşa koleksiyonunun 237 numaralı cildinin 2-8 varakları arasında bulunmakta ve telif tarihinin 19 safer 1211 olduğu belirtilmektedir. Diğer bir nüsha Fatih 5442 numaralı eserin 116-126 varakları arasında yer almakta olup Ahmet Nazif tarafından Muharrem 1220'de istinsah edilmiştir. Eserin Akşehir Kütüphanesi 72, Milli Kütüphane 3665 ve 2545 kodlarında üç nüshası daha bulunuyor görünmekte olup tarafımızdan tahkik edilmemiştir.

12) *Levâih Tercümesi*: Molla Camî'nin (ö. 817/1414) *Levâih* isimli tasavvufa dair eserinin Türkçe tercümesidir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç nüshası mevcuttur. Mihrişah Sultan koleksiyonu 206 numaralı kitabın ilk 25 varaklarında yer alan bir nüsha tarihsizdir. Bir diğer nüsha Hacı Mahmud Efendi No. 3789'da olup istinsah tarihi Seyfeddin bin Muham-

med tarafından 1209 olarak belirtilmiştir. Başka matbu ve yazma eserlerle ciltlenmiş İzmirli İ. Hakkı 1201 numaralı mecmuanın en sonunda Ahmed Rüşdi tarafından 1291 tarihinde istinsah edilmiş 27 sayfalık bir nüsha yer almaktadır. Eserin tarafımızdan tetkik edilmemiş diğer üç nüshası da şunlardır: İstanbul Belediye Kütüphanesi Osman Ergin Yazmaları 1511, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi 67, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 9388 C.

13) *Kenzü'l-ummâl Şerhi:* Ali el-Muttakî'nin (ö. 911/1505) *Kenzü'l-ummâl* adlı hadis derlemesi eserin mükerrerleri çıkarılmak suretiyle kısaltılmış hali *Müntehâbi Kenzi'l-ummâl*'in Türkçe şerhidir. Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T2218 tasnifinde bulunan bir nüshası 115 varak olup 6 Şevval 1235 tarihinde Sâlih b. Yusuf tarafından istinsah edilmiştir.

14) *Kasidetü'l-Bürde Tahmîsi, Tercümesi ve Şerhi:* Süleymaniye Kütüphanesi H. Hüsnü Paşa 237 tasnifi, 23-45 varakları arasında yer alan tarihsiz nüshasında görebileceğimiz telif, İmam Bûsirî'nin (ö. 695/1296) *Kasidetü'l-Bürde* eserin Arapça tahmîsiyle şerhini ve Türkçeye beyitler halinde yapılmış tercümesini içerir. Eserin aynı şekilde tanzim edilmiş bir başka nüshası aynı kütüphanenin Aşir Efendi koleksiyonunda 300 numarada yer almakta olup 22 varaktan müteşekkildir. Tarih Rebiülevvel 1103 olarak verilmişse de bu bir zuhul sebebiyle olduğu düşünülüp muhtemelen 1203 kabul edilmelidir. Ayrıca *Kasidetü'l-bürde*'nin sadece tek beyit halinde Arapça şerhini içeren 10 varaklık bir nüsha aynı kütüphanede Hacı Mahmud Ef. No. 3550'de yer almakta olup 1293'te istinsah edilmiştir.

15) *el-Kasidetü'n-Nûniyye Tahmîsi, Tercümesi ve Şerhi:* Hızır Bey'in (ö. 863/1459) kelâma dair *el-Kasidetü'n-nûniyye* eserin Arapça tahmîsiyle şerhini ve beyitler halinde Türkçeye tercümesini ihtiva etmektedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi H. Hüsnü Paşa 237 numarada yer alan nüshası 8-22 varakları arasında olup telif tarihi 6 Ramazan 1210 olarak belirtilmiştir.

Bunların yanında hicri 1197 yılının 26 Ramazan günü, Sultan III. Mustafa'nın huzur meclisine iştirak edip Enfâl suresinin 26. ayeti üzerine yapılan ders için Arapça olarak kaleme aldığı tefsiri ve yine aynı meclislerde konu olan Tevbe suresinin 2. ayeti üzerine yaptığı tefsiriyle birlikte mecliste bulunan Kuyucaklı Seyyid Abdurrahman Efendi, İbn Kemal, Ahmet Münib Efendi, Çinivi Ahmet Efendi, Viranşehirî Hasan Efendi, Abdî Efendi, Ödemişli Ali Efendi gibi alimlere yönelttiği eleştirileri içeren iki küçük risâlesi Süleymaniye Kütüphanesi H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu 80 numaralı kitabının 85-88 ve 88-91 varakları arasında yer alır. Kaleme alınış tarihi 1199 olarak belirtilmiştir. Ayrıca iki kasideye beyitler şeklinde yazdığı iki şerh aynı koleksiyonda 237 numarada 45-101 varakları arasında yer almaktadır.

İsmail Müfid Efendi ayrıca: Abdülkadir Geylânî'nin (ö. 561/1166) *Delâilü'l-hayrât* ve Feridüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) *Pend-i Attâr* eserlerine şerh, Taşköprüzâde'nin (ö. 968/1561) *Âdâbi'l-bahs* şerhine, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *İsagoci Şerhi*'ne ve İsamüddin İsferyânî'nin (ö. 945/1538) *İstiâre Şerhi*'ne ta'likât yazmış ve İbn Melek'in (ö. 821/1418) *Menâr* şerhini Türkçeye tercüme etmiştir.¹

Tahkik ve Tercümede İzlenen Yöntem

Elinizde bulunan bu çalışmadan önce *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* eseri üzerine Kevser Kösem tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tez, eserin dizimini ve tercümesini içermektedir. Bu tezde Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde yer alan Hüdâyî Efendi 502 tasnif numaralı ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan Esad Efendi 1867 tasnif numaralı eserlerin görüldüğü belirtilmektedir. Araştırmacı Hacı Selim Ağa'da yer alan eseri müellif nüshası olarak kabul etmiş, fakat çalışmasını Süleymaniye'de yer alan nüsha üzerinden gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada ise biz, İstanbul Üniversitesi Na-

1 Bursalı Mehmed Tahir, *A.g.e.*, s. 362.

dir Eserler Kütüphanesi'nde tarafımızca bulunan yeni bir nüshayı müellif nüshası olarak esas aldık. Zira bu nüsha bir defter niteliğinde olup, üzerinde İsmail Müfid Efendi'nin müsevvedesi olduğu belirtilmektedir. Bu nüshanın sonunda verilen tarih h. 24 Rebiülahir 1198 olup, Hüdâyi Efendi nüshasının sonunda iki tarih yer almaktadır. Bunların birincisi eserin bitiş tarihi olan h. 24 Rebiülahir 1198 ve ikincisi de istinsah tarihi olan h. Rebiülahir 1203'tür. Esad Efendi nüshasının tarihi ise h. Recep 1261 olarak verilmiştir. Tahkikli metinde varak numaraları müellif nüshasının yaprakları karışık ciltlendiğinden Hüdâyi Efendi nüshası esas alınarak konulmuştur. Tahkikte kullanılan nüshalar ve rumuzları şöyledir:

س : İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. A2546.

ه : Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi, nr. 502.

ع : Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1867.

Nüshaların derkenarlarında yer alan açıklamalara dipnotlarda yer verilmiş fakat bunlar tercüme edilmemiştir. Eser kâle-ekûlu şerhi olmayıp satır arası şerh olduğundan cümle bütünlüklerini korumak adına cümle düzenlerinde bazı küçük tasarruflarda bulunulmuş, İcî'nin orijinal metni bold verilmek suretiyle şerhten temyiz edilmiştir. Ayrıca İcî'ye ait bölümler konu girişlerinde paragraflar halinde verilerek anlam bütünlüğünün sağlanması amaçlanmıştır. Eserin içinde yer alan Farsça şiirler tahkik ve tercümenin editörü olan Eşref Altaş tarafından çevrilmiştir.

Son olarak bu çalışmanın tamamlanmasında pek çok kimsenin emeği ve katkısı olduğunu belirterek, kendilerine en azından isimlerini zikretmek suretiyle şükranlarımı ifade etmek üzere, beni İslam ahlâkı çalışma grubuna dâhil eden, ahlâk alanına ilgi ve gayretimi teksif etmemi sağlayan, çalışma boyunca hiçbir konuda desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Doç Dr. Ömer Türker'e; tercüme ve tahkiki defalarca, satır satır okuyarak hatalarımı sabırla düzelten, beni teşvik eden, rehberliğini cömertçe sunan Yrd. Doç.

Dr. Eşref Altaş hocama; tercümede, kavramların karşılanması, hadislerin tahrîcinde kendisine sıkça başvurduğum Yrd. Doç. Dr. Müstakim Arıcı hocama, tüm süreçte bana manevi destek veren arkadaşım Mervenur Yılmaz'a, hadislerin tahrîci konusunda yardımlarını gördüğüm Kutlu Okan'a, bu çalışmanın ortaya konmasının maddi ve manevi zeminini sağlayan İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve İLKE (İlim Kültür Eğitim Derneği) yöneticilerine ve çalışmanın koordinatör yardımcılığını yürüten, çalışma arkadaşım Kübra Bilgin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Selime ÇINAR

Bağlarbaşı

16.10.2014

ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE

İSMAİL MÜFÎD İSTANBULÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

شرح الأخلاق العُصْدية

إسماعيل مفيد بن علي الإسطنبولي
رحمة الله عليه

[ŞÂRİHİN MUKADDİMESİ]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Yaratan ve yöneten, mutlak hakîm olan, Resûlünü güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderen Allah'a hamdolsun. Salât ve selam Hz. Peygamber'in, ailesinin ve ona her halinde tâbi olanların üzerine olsun.

Bu, ebedî saadete ulaştıran bir rehberdir. Açılmamış bir gül gibi olan ve dahi bu ilmin kitapları için ruh mesabesinde bulunan *Ahlâk-ı Adu-diyye*'nin muğlâklığını giderir. Müellif onu yorgunluğun kabardığı anda, yazılanları mütalaa ederken sıkılıp daraldığında sözün parmak uçlarıyla kaleme almıştır. Bu eser gerçekten eksilen denizlerde sabit kalmayı hak etmektedir. Çünkü o himmet dizginlerini kendisine doğru çekmek gereken mühim işlerin en önemlilerindendir. Nitekim düşünen nefsin insan bedenine ilişmesinin en önemli maksadı onun, insan türünün kendisiyle zatında kemale erdikten sonra sıfatlarında tamamlanacağı kemâlâtı elde etmesidir ki bununla Mele-i A'lâ'ya benzerlik, Cenâb-ı İlah'a yakınlık elde etsin. Bu sebeple “*Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanınız.*”¹ buyurulmuştur. Bu şekilde ebedî saadeti kazanır, sonsuz mutluluğa nail olur. Buna da ittifakla, doğru bir itikattan sonra, sâlih amelleri gerektiren ahlâk ilmi mutlak olarak kefildir.

Ahlâk ilmi; ahlâk, ev idaresi ve şehir yönetimi şeklinde kısımlara ayrılan amelî hikmetin bir bölümüdür. Nazar ve istidlal metodunu benimseyen Meşşâîler, mütekellimler gibi ahlâkın bilgisinin elde edilmesinin mantikî delillerle, kendisine ulaşmanın da kitaplarda yer alan terbiye metodlarıyla olacağını mümkün görürler. İşlerini gizli riyazetlerle aydınlatan İşrâkîler ise tasfiye ehli sûfîler gibi nefsin kemale ermesinin ancak bu sahte, duyu âlemiyle ilişkiyi kesip nur âlemiyle irtibata geçmekle, huşu içinde Allah'a yönelmekle mümkün olacağını düşünürler.

1 Elbâni, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a*, (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2000), 6/346.

[مقدمة الشارح]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الملك الخلاق الحكيم على الإطلاق^١ الذي بعث رسوله ليتّم مكارم الأخلاق، والصلاة والسلام عليه وعلى آله التابعين له في جميع أحواله.

وبعد؛ فهذه هديّة هادية إلى السعادة الأبدية كاشفة عن عويزات^٢ الأخلاق العضدية التي هي كالورد الغير المفتوح بل لكتب الفنّ بمنزلة الروح، نظمها ببنان البيان في سلك مجلّة العيان أثناء الملal والفتور عن مطالعة^٣ السطور. والحقّ أنّه يحقّ ثبّتها في البحور الحور، لأنّها من أهمّ الأمور المهمّة التي يجب أن يصرف إليها عنان الهمّة، فإنّ المقصد الأقصى من تعلّق النفس الناطقة بالجسم الإنساني إنّما هو حصول كمالاته التي يتّم بها نوع الإنسان في صفاته بعد كماله في ذاته حتى يحصل بها التشبّه بالملأ الأعلى والتقرّب إلى جناب الإله، ولذا ورد «تخلّقوا بأخلاق الله»^٤، فيفوز بالسعادة الأبدية، وينال البهجة السرمدية، والمتكفّل لها علم الأخلاق التي تترتّب^٥ عليها الأعمال الصالحة بالاتفاق بعد العقائد الحقّة على الإطلاق.

وهو قسم من الحكمة العملية المنقسمة إلى خلقية والمنزلية والمدنية. والمشتائون التابعون للنظر والاستدلال يجوزون حصول علمها^٦ بالبراهين المنطقية كالمتكلمين والوصول إلى نفسها [١٢] بالمعالجات المذكورة في كتب المؤلّفين. وأمّا^٧ الإشرافيون الذين أشرقوا بواطنهم بالرياضيات الخفيّة^٨ كالصوفية الصفيّة فيقصبرون^٩ استكمال النفس على الاتصال بعالم النور الذي لا سبيل إليه إلا بالانقطاع^{١٠} عن عالم الحسّ والزور والتوجّه إلى الله تعالى مع دوام الحضور

٨ في هامش ه: وجه التعرّض للحكماء وبعض أقوالهم أنّ فنّ الأخلاق قسم من الحكمة العملية التي تعرض الحكماء ففيه تقوية له وتنبية على أنّه متّفق بين الفرقتين فريق في الجنة وفريق في السعير. ونعم ما قيل: الفضل ما شهدت الأعداء.

٩ ع: الحقيقية.

١٠ ع: فيصرون.

١١ ه: بالانفصال؛ ع: بانقطاع.

١ س - الحكيم على الإطلاق.

٢ س: لعويزات.

٣ س + ما في؛ ه + بعض.

٤ ع: التشبيه.

٥ الألباني، سلسلة الأحاديث الضعيفة

والموضوعة، ٣٤٦/٦.

٦ ع، س: يتربّ.

٧ ه: حصولها.

Bu şekilde kişi cilalı ayna gibi berrak, istenildiği gibi dosdoğru olur da bu aynaya hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir beşerin aklına gelmemiş, melekût âleminin harika, ceberût âleminin şaşırtıcı sûretleri yansır. Allah bizi, mahşer gününde kendisinden şefaât istenen ve şefaât eden Peygamberimizin hürmetine, ilmiyle amel eden vâsıl ve kâmil âlimlerden kılsın.

Her ciddi işe Allah'ın adıyla, Allah'a hamd ile ve Nebisine, o her konuda seçkin kıldığı kuluna salât ile başlamak gerekir. Bu hem rivayeten böyledir. Ebû Hureyre, Nebî (s.a.)'den şöyle rivayet etmiştir: “*Bismillahirrahmanirrahim ile başlanmayan her önemli iş noksandır. Elhamdülillah ile başlanmayan her önemli iş noksandır. Allah'a hamd ve bana salâtla başlanmayan her önemli iş noksandır, kıstırdır, her türlü bereketten mahrumdur.*”¹ İmam Suyûtî bu hadisi *el-Câmiu's-sağîr* eserinde bu sırayla zikretmiştir. Hem de dirâyeten böyledir. Çünkü kul fiillerinde bağımsız olmayıp Rabbinin yaratmasına muhtaç olduğundan, her ne kadar fiilin kesbinde bir dahli olsa da işinin başından, ömrünün sonuna kadar gerçek faile ismini zikretmek ve sıfatlarıyla bereketlenmek sûretiyle yardım isteyerek sığınmalıdır. Yine kendisine bahşettiklerinin en azından bir kısmının hakkını eda ederek, kendini beğenmekten vazgeçerek, kendi başına buyruk olmadığını ortaya koyarak, Allah (cc) da kitabına besmele ve hamd ile başladığından fiilini O'nun fiiline benzeterek, hitabının içeriğine boyun eğerek, Nebisine O'nun ailesine ve ashabına tabi olarak Allah'ı övmelidir.

Sığınan son derece aşağı ve kendisine sığınılan da son derece yüce olduğu için müellif başka bir vesileye, en iyi ve en doğru olan salât bağıyla sarılma ihtiyacı hissetmiştir. Böylece hamdin ardına Hz. Peygambere, onun saadet kapısına müntesip olan ailesine salâtı da eklemek gerekmiştir. Müellif besmeleyle bereketlendikten sonra şöyle dedi:

1 Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2004), s. 391.

حتى تكون صافية كالمرآة المصقولة المستقيمة المقبولة، فينتقش فيها من صور العجائب الملكوتية والغرائب الجبروتية ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر. جعلنا الله تعالى من العلماء العاملين والواصلين الكاملين بجاه نبينا الشفيع المشفع يوم المحشر.

ولمّا وجب أن يبدأ في كل أمر ذي بال ببسم الله والحمد لله^١ والصلاة على نبيه ومصطفاه في كلّ حال، رواية عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلّم أنّه قال: «كلّ أمر ذي بال لا يبدأ فيه ببسم الله الرحمن الرحيم فهو أقطع، وكلّ أمر ذي بال لا يبدأ فيه بالحمد لله فهو أقطع، وكلّ أمر ذي بال لا يبدأ فيه بحمد الله والصلاة عليّ فهو أقطع أوتر ممحوق من كلّ بركة.» ذكره الإمام السيوطي في الجامع الصغير بهذا الترتيب؛ ودراية^٢ لأنّه لمّا لم يكن العبد مستقلاً في فعله بل محتاجاً إلى خلق ربه، وإن كان له مدخل في كسبه وجب عليه في أوّل أمره إلى آخر عمره أن يتوسّل إلى الفاعل الحقيقي بالاستعانة بذكر اسمه والتبرّك برسمه وأن يثني عليه أداءً لبعض حقّ ما أوصل^٣ إليه، ودفعاً للإعجاب^٤ بنفسه، وتسجيلاً على عدم^٥ استقلاله برأسه، وتشبيهاً لفعله بفعل^٦ الله سبحانه حيث بدأ بهما في كتابه وامثالاً بما ضمنه في خطابه واقتداءً بالنبي وآله وأصحابه. [٢٢]

ولمّا كان المتوسّل في غاية التدنّس والمتوسّل إليه في نهاية التقدّس احتاج إلى ابتغاء^٧ وسيلة أخرى^٨ بصلّة^٩ صلاة هي أفضل وأحرى، فوجب تذييل الحمد بالصلاة عليه وعلى آله المنتسبين^{١٠} إلى باب إقباله. فقال بعد التيمّن باسم الله:

١ ع: في.	على قوله دراية.	١١ هـ - ابتغاء.
٢ هـ - والحمد لله.	٦ ع - لما.	١٢ في هامش س، هـ، ع: لها جهة الإنسية وصفة الأقدسية.
٣ هـ: لم.	٧ ع: وصل.	١٣ هـ: بصلات.
٤ السيوطي، الجامع الصغير، و: ٣٩١.	٨ ع: لإعجابه.	١٤ في هامش س، هـ، ع: توجيه للذكر الأوّل.
٥ في هامش س، ع، هـ: عطف	٩ ع: لعدم.	
	١٠ س - لفعله بفعل.	

[Bahşettiklerinden ötürü hamd Allah’adır.]

Hamd Allah’adır: Yani hamdeden ya da kendisine hamdedilen olmak cinsi tam anlamıyla, mabuda hastır. Sıfatın mevsufa ya da müteallıkın müteallaka, ihbar sûretinde inşa yoluyla has kılınması devamlılığı hissettirmektedir.

Bahşettiklerinden ötürü: Yani akla gelen tüm ihsanları ve nimetlerinden veya bu kitabı yazabilme kudreti verdiğinden veya bizzat kendi varlığından ötürü. Bu şükürü de içine alan örfî bir hamddır. Veya muttasıf olduğu kemâl sıfatları ortaya koymak, bunu gerektiren ahlâka bürünmek anlamında zikir ehlinin ıstılahına göre sûfî bir hamddır. Böylelikle bu söylenenler berâat-ı istihlâl sanatını içermektedir.

[Salât O’nun Nebîsi Muhammed’e ve ailesi üzerinedir.]

Salât: Yani anlamı failine göre çeşitlilik arz eden bir yüceltmenin cinsi. Burada kasıt ya genel bir anlam; ya da rahmet, namını yüceltmek, ecrini katlamak, derecesini artırmak, ümmetine şefaât etmesini sağlamak sûretiyle nimetlendirmektir.

Nebîsi üzerinedir: Buradaki gizli yüklem “üzerine inendir” dir. “üzerine olan” değildir. Çünkü “olmak” gizli yüklemi, ‘alâ (üzerine) edatı ile kullanıldığına olumsuz durumları ifade eder. Nebinin kök anlamı haber veren olup haber gönderenden haber gönderilene, Hak’tan halka vahiy yoluyla aktarır. *Rasûl* (elçi) kelimesi kitap verilen olma kaydıyla daha özel bir anlama sahip olsa da, naslarda daha yaygın olması sebebiyle müellif, *nebî* (haber veren) kelimesini ona tercih etmiştir.

Muhammed: *Tahmîd* sözlükte, Allah’a ardı ardına hamdetmek demektir. Bu kökten gelen Muhammed kelimesi fiilde ya da failde çokluk bildirir. Peygamber (s.a.)’den önce kimseye Muhammed ismi verilmemiştir.

Ve ailesi: Ev halkı, eş ve çocukları ya da onun yoluna tabi olanlar. Bu ifadenin umumiyeti açıktır. Burada ihtisar için harf-i cer zikredilmemiştir.

[الحمد لله على نواله]

الحمد لله أي جنس الحامدية أو المحمودية مختص بالمعبود بالحق، اختصاص الصفة بالموصوف أو المتعلق بالمتعلق بطريق الإنشاء في صورة الإخبار إشعاراً بالاستمرار.

على نواله^٥ أي جميع عطياته ونعمه أو نعمته المعهودة من الاقتدار على التأليف أو نفسه. وهو حمد عرفي مجامع للشكر أو صوفي على اصطلاح أهل الذكر بمعنى إظهار الصفات الكمالية بالاتصاف^٢ بها، التخلق بالأخلاق المترتبة عليها،^٣ فيتضمن المقال صنعة براعة الاستهلال^٤.

[والصلاة على نبيه محمد وآله]

والصلاة أي جنس التعظيم المتنوع بالإضافة إلى الفاعل. والمراد إمّا المعنى العام أو الرحمة والإنعام بترفع ذكره وتضعيف أجره وإعلاء درجته وتشفيحه في أمته.

على نبيه^٥ أي نازلة عليه لا كائنة، فإنّ الكون الموصول بعلى يستعمل في المضرة. والنبى في الأصل بمعنى المخبر نقل عن المخبر^٦ للخلق عن الحق بطريق الوحي، اختاره على الرسول مع أنّه أخصّ منه بقيد الكتاب لاشتهاره^٧ في المنقول إليه. **محمد** في القاموس^٨ التحميد حمداً لله مرة بعد أخرى، ومنه محمد على التكثير في الفعل أو الفاعل، ولم يُسم به أحد قبله عليه السلام.

وآله أي أهله وعياله أو تابعي أحواله، وهو ظاهر لعمومه، ولم يذكر الجار للاختصار^٩.

١	في هامش س، هـ، ع: في القاموس النوال والنيال والنائل	٧	في هامش س، ع: بخلاف الرسول فإنه كثر استعماله بمعنى المرسل بالفتح مطلقاً.
٢	ع: بالاتصاف.	٨	في هامش س، ع: إشارة إلى أنّ تفسيره بمن كثر خصاله الحميدة تفسير باللائم.
٣	هـ: اللازمة لها.	٩	في هامش س، ع: لا لما زعمه البعض من خبر «من فرق بيني وبين آلي بعلي فليس مني» فإنه كذب صريح. في هامش س، هـ، ع: لا لما رواه الشيعة من قولهم «من فرق بيني وبين آلي بعلي فليس مني» فإنه موضوع لا أصل له كما صرح به الثقات.
٤	ع: الاستهلال.		
٥	في هامش س، هـ، ع: من النبأ بمعنى الخبر العظيم كما في الكشف ويؤيده قوله عليه السلام «أفضل ما قلت أنا والنبيون من قبلي لا إله إلا الله» (هـ - عظيم كما في الكشف).		
٦	هـ - نقل عن المخبر.		

[İmdi, bu, ahlâk ilmi konusunda muhtasar bir eserdir.]

Ve ba'du: *Vav* edatı hamdeleyi sonlandırmak üzere gelen bir atıftır. Veya mukadder bir *emmâ*'nın yerine gelmiştir. Yahut başlangıç bildirmektedir. *Ba'du* (imdi) akledilir olanın duyulur olana benzetilmesi sûretiyle zaman için istiâre yoluyla kullanılan bir mekân zarfıdır. Çünkü mekânın parçalarının aksine zatı karar kılmamış zamanın parçaları anlam olarak geride kalır. *Ba'du* kelimesinin âmili mukadder bir şarttır. Veya ism-i işarette bulunan bir manayı fiil için ya da "diyorum" şeklindeki hafzedilmiş bir fiil için zikredilmiş bir cevaptır.

Bu: *Fâ* edatı, mukadder ya da mevhum *emmâ*'nın cevabıdır. Radyî *hâzâ* (bu) kelimesinin Yüce Allah'ın "*Rabbini yücelt*" (el-Müddessir, 74/3) ayetinde olduğu gibi fiilden önce gelen mansuba mahsus olduğunu belirtmektedir. Bu genele mahsus lafızlardan zihinde hazırlanmış mezkûr olana işaretir. Bu durum bu lafızların soyut sûretler dışında manalara, sûretlere veya bu ikisinden ya da daha fazlasından mürekkep olanlara delalet etmeleri bakımındandır. Çünkü gözle görülen bir tikele tümel olarak vazedilmiştir. Burada talibin zekâsına ve talep edilenin sağlamlığına bir işaret vardır.

Muhtasar: Yani lafzın veya lafzın delalet ettiği anlamın veya muhtasarın cinsi. Muhtasarın lafzı, nisbî hafız mecazı sanatı yoluyla manası çok olsa da bünye bakımından azdır. Bu muhtasar, **ahlâk ilminin** açıklaması **hakkindadır**. Yani insanın ortaya koymaya gücünün yettiği varlıkların hallerinin bilgisi olan amelî hikmettir. İnsanın ortaya koymaya gücünün yetmediği varlıkların hallerinin bilgisine ise nazarî hikmet adı verilir. Bu tanım, ev yönetimi ve şehir idaresi alanlarını, araştırma konularının yakınlığından ötürü mecaz yoluyla kapsar. Veya bu iki ilmin de kendisine bağlı olduğu asılla yetinilerek bir kişinin ahlâkını iyileştirmenin keyfiyetine dair bir ilimdir. "İlim" kelimesinin tamlanan olarak kullanılması ahlâkın ilmin dışında olduğu varsayımından yola çıkılırsa *beyâniyye*'dir (açıklama içindir). Ahlâkın ilme dâhil olduğu düşünüldüğünde ise *lâmiyye*'dir (sebeplendirmek içindir). İlimle ifade edilmek istenen, ahlâka has meseleler veya ona has kesin yargılar veya onu sürekli tekrarlamakla elde edilen melekedir.

[وبعد فهذا مختصر في علم الأخلاق.]

وبعد الواو عاطفة على قصّة الحمد أو عوض عن أمّا المقدرة أو ابتدائية، وبعد ظرف مكان استعير للزمان [٣] بتشبيه المعقول للمحسوس لكون تأخر أجزاء الزمان الذي هو غير قارّ الذات معنوياً بخلاف أجزاء المكان، وعامله الشرط المقدّر أو الجزء^١ المذكور لما في اسم الإشارة من معنى الفعل أو المحذوف وهو أقول.

فهذا الفاء جواب^٢ إمّا المقدرة أو الموهومة. وذكر الرضيّ أنّها مختصة بالمنصوب قبل الفعل كقوله تعالى ﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾ (سُورَةُ الْمُدَّثِّرِ، ٣/٤٧)، وهذا إشارة إلى المذكور المستحضر في الذهن من الألفاظ^٣ المخصوصة بالإجمال من حيث الدلالة على المعاني أو المعاني أو النقوش أو المركبة من الاثنين أو الثلاثة بطريق الاستعارة المصروفة سوى^٤ النقوش المجردة؛ لأنّه موضوع للمبصر الجزئي^٥ بالوضع الكلي. وفيه إشارة إلى فطنة الطالب أو متانة المطلوب.

مختصر أي^٦ جنس^٧ لفظ أو مدلوله أو مختصر لفظه قليل المبني وإن كان كثير^٨ المعنى بالتجوّز الحذفي النسبي كائن في بيان^٩ علم الأخلاق أي الحكمة العملية التي هي علم بأحوال الأعيان المقدور وجودها للإنسان^{١٠}، فإنّ العلم بأحوال الغير المقدور يسمّى حكمة نظرية. وهذا بطريق عموم المجاز ليشمل علم^{١١} سياسة المنزل وتدبير المدينة بقرينة البحث عنهما. أو العلم المتعلّق بكيفية تعديل الأخلاق لشخص واحد اكتفاء^{١٢} بالأصل الموقوف عليه للعلمين الآتين^{١٣} وإضافة العلم بيانية على أنّه خارج عن العلم أو لامية على أنّه داخل فيه. والمراد المسائل المخصوصة أو التصديقات^{١٤} اليقينية المتعلقة بها أو الملكة الحاصلة من مزاولتها^{١٥}.

- ١ في هامش س، ع: أي لفظ أمّا وهذا الذي هو جزء
- ٢ ع: الجواب.
- ٣ هـ + المخيلة.
- ٤ ع، س - المركبة من الاثنين أو الثلاثة بطريق الاستعارة المصروفة سوى.
- ٥ هـ: الكلي.
- ٦ في هامش ع: الأوّل على الإشارة إلى الألفاظ والثاني على الإشارة إلى المعاني بطريق التجوّز.
- ٧ ع - جنس.
- ٨ هـ: جزيل.
- ٩ في هامش س، هـ، ع: فلا يلزم ظرفية الشيء لنفسه كما لا يخفى.
- ١٠ في هامش ع: إن أريد الإشارة إلى المعنى أو أنفس.
- ١١ ع - علم.
- ١٢ في هامش س، ع: تنبيهاً على أنّه بمنزلة الكلّ.
- ١٣ هـ - للعلمين الآتين.
- ١٤ ع: التصديق.
- ١٥ هـ + على أنّ المراد بيان ما يتعلّق بها.

[Onu dört bölüm olarak düzenledim.]

Onu düzenledim: *Hâzâ* (bu) ile başlayan cümleye atıftır veya *kad* takdinde muhtasar bir zamirden haldir veya cümle başıdır. **Dört bölüm olarak:** Risâle bu dört bölümü bütünün parçayı kapsamı gibi kapsar. Şöyle ki
5 bütün, önceden ya da sonradan gelmesiyle başka bir bütüne nispetle kendi parçalarından bir parça gibi sayılır. *Ka-ve-le* kökünden mef'ale kalıbında türetilen *makâle* (bölüm) kelimesi ism-i mekan ya da meful manasında mastardır. Burada bütünün parçaları kapsamı şu şekildedir: Bu muhtasar eserde zikredilen; ya ilkelerdir ki bu birinci bölümdür. Ya da maksatlardır.
10 Eğer maksatlarsa, bu maksat ya tek bir kişinin ahlâkını iyileştirme ile ilgili olup hayrı başkasına dokunmaz ki bu ikinci bölümdür. Hayrı ev ahalisine dokunan üçüncü bölümdür; şehir halkına ve fazlasına dokunan ise dördüncü bölümdür.

[ورثته على أربع مقالات.]

ورثته^١ عطف على جملة هذا أو حال من ضمير المختصر بتقدير قد [٣٣] أو استئناف على أربع مقالات مشتملاً عليها اشتمال الكلّ على الجزء^٢ بحيث يعتبر الكلّ جزء من أجزائه نسبة إلى الآخر بالتقدم والتأخر. والمقالة مفعلة من القول اسم مكان أو مصدر بمعنى المفعول^٣ وجه الحصر أنّ المذكور في المختصر إمّا من المبادي فهو المقالة الأولى، أو من المقاصد وحيث إنّ أن يتعلّق بتعديل أخلاق شخص واحد بحيث لا يتجاوز خيره إلى غيره فهو المقالة الثانية، أو يتجاوز إلى أهل منزل فهو المقالة الثالثة، أو إلى أهل^٤ مدينة فما فوقها فهو المقالة الرابعة.

١ في هامش س، ع: على أنه ترتيب عرفي جعلي.

٢ ع: الأجزاء.

٣ هـ + و.

٤ ع: و.

٥ س، ع - أهل.

[BİRİNCİ MAKALE]

[Birinci makale nazarî olan hakkındadır.]

Dört bölümden birisi **birinci bölüm, nazarî olanın** açıklanması **hakkındadır**: Yani bu ilmin konusu olan ahlâkın tanımını ve bölümlerini düşünmekle ve çalışmakla elde edilen bilgi çeşidi hakkındadır. Nazarî bedihînin mukabilidir. Nazarîden kastın, amelînin mukabili anlamında amelin keyfiyetiyle ilgili olmayan şey olduğu da söylenir. Öyleyse derince düşün!

[Huy ondandır.]

Ondandır: Yukarıda tahkik edildiği üzere ilkeler bu ilmin bir parçası sayılırsa, “ahlâk ilmindedir” anlamına gelir. Eğer ilkeler, yaygın olduğu üzere ilmin dışında tutulursa o zaman “bu muhtasar eserdendir” anlamına gelir. Müellifin *minhu*’yu (ondandır) “huy”un haberi yapması edebî bir zorlamadır.

Huy: iki zammeyle *huluk* ya da tek zammeyle *hulk* diye okunur. Sözlük anlamı canlının kendisi üzere yaratıldığı seciyedir. Terim anlamı ise:

[**Nefsanî fiillerin kendisinden kolayca, düşünüp taşınmaksızın sadır olduğu bir melekedir.**]

Melekedir: Yani yerleşmiş nefsanî bir niteliktir. Nitelik ise zatı itibariyle bölünme ve nispet kabul etmeyen bir arazdır. Nitelik (a) Ya dış duyularla idrak edilir, o zaman hissî bir niteliktir. (b) Ya da dış duyularla idrak edilmez, o zaman (i) hayvanî nefse mahsustur, bu nefsanî bir niteliktir. Niteliğin düşünen nefse mahsus olması, aslî maksat olması bakımındandır (ii) veya hayvanî nefse mahsus değildir. Bununla birlikte niceliğe ait olursa niceliğe mahsus nitelik diye isimlendirilir. Teklik ve çiftlik böyledir. Ya da niceliğe ait bir keyfiyet değildir, o zaman ona istidadî nitelik denir. Güçlülük ve zayıflık böyledir. Nefsanî nitelik, nefiste amelleri sürekli tekrar etmek sûretiyle kök saldıysa bu melekedir, değilse haldir.

Nefsanî fiillerin kendisinden sadır olduğu: Bunlar özgür iradeye sahip fail nefisten bilinçli ve seçime dayalı olarak çıkan ihtiyarî fiillerdir. *Minhâ* (kendisinden) kelimesinde hazfî veya aklî mecaz vardır. Melekenin fiillerin şuur olmaksızın çıkması konusunda özgür iradeye sahip nefse benzetilmesi sûretiyle kinaye yoluyla istiâre yapılması mümkündür.

[المقالة الأولى]

[المقالة الأولى في النظري.]

المقالة الأولى من المقالات الأربع كائنة في بيان النظري أي جنس المعلوم الموقوف على نظر وكسب من تعريف الخلق وأقسامه الذي هو موضوع الفن. فهو مقابل البديهي. وقيل^١ المراد به ما لا يتعلّق بكيفية العمل على أنّه مقابل العملي فتأمّل.

[منه الخلق]

منه أي الكائن من علم الأخلاق إن اعتبر المبادي جزء من الفن كما هو التحقيق، أو من المختصر إن جعلت خارجة عنه كما هو المشهور. وجعله خبراً عن قوله الخلق تكلف ظاهر، وهو بضمّتين أو بضمّ، لغة ما خلق عليه الحيوان من السجّة. وعرفاً.

[ملكة يصدر منها الأفعال النفسانية بسهولة من غير رويّة.]

ملكة أي كيفية نفسانية راسخة. والكيف عرض لا يقبل القسمة والنسبة لذاته إمّا مدرك بالحسّ الظاهر فكيف حسّي أو لا. وحينئذٍ إمّا مختصّ بالنفس الحيوانية فنفساني، وتخصيصها بالناطقة لكونها مقصودة أصلية^٢ أو لا^٣ مع اختصاصه^٤ بالكمّ فيسمّى الكيف المختصّ بالكمّ كالفردية والزوجية أو بدونه^٥. فيقال له^٦ الكيف الاستعدادي كالقوّة والضعف؛ والنفساني إن كان راسخاً [٤] في النفس بتكرار مزاولة الأعمال فهو ملكة وإلا فحال. يصدر منها الأفعال النفسانية هي^٧ الأفعال الاختيارية الصادرة عن نفس فاعل مختار بشعور واختيار، ففي قوله منها تجوّز حذفني أو عقلي. ويمكن الاستعارة بالكناية^٨ بتشبيه الملكة بنفس المختار في الصدور من غير شعور.

٤ هـ : أولاً حينئذٍ إمّا أن يختصّ.

٥ هـ : لا.

٦ ع - له.

٧ هـ : أي.

٨ ع - بالكناية.

١ في هامش س، هـ، ع: القائل رئيس المنجّمين

أحمد ده ده (ع + في شرحه الجديد ووجه

التأمّل أنّ الظاهر عمومته العملي).

٢ هـ - أصلية؛ س: أصليا.

٣ في هامش س: أو غير مختصّ بها.

Kolaylıkla: zorlukla değil.

Düşünüp taşınmaksızın: Yani düşünmeden, düşünerek değil. Dolayısıyla kişinin tabiatında olmadığı ve mesela zorunlu olarak meydana gelmediği sürece sadece para vermek cömertlik olmaz. Parası olmayan bir kimsenin verme melekesi olsa o kişi de cömerttir. Burada “düşünüp taşınmaksızın”dan kasıt gayenin gaye olmasını tasdik etmek ve bu gayenin başlanılan bir işi gerektirmiş olduğuna inanmaktır. Huy vasıtasıyla nefisten sadır olan fiiller bu düşünüp taşınmadan uzaktırlar. Nefsin fiili ve bu fiilin doğuracağı fayda elde etmek ya da zarardan kaçınmak gibi gayesini tasavvur etmek şeklinde ihtiyarî ilkeleri olsa bile bununla nefsanî kaydında içkin olan bir şuurun varlığı arasında bir çelişki yoktur. Böyle de ifade edilmiştir. Açık olan şudur ki, çelişkinin kaynağı fiillerin kendisidir. Çünkü fiiller etkilenmenin (infiâl) tersine bilince dayanan bir seçimle gerçekleşir.

[Huyun değiştirilmesi tecrübeye, hakkında nas gelmesine ve akıl sahiplerinin ittifakına bakıldığında mümkündür.]

Değiştirilmesi mümkündür: Mutlak olarak bu ilmin amacı olan ahlâkın düzeltilmesinin mümkün olduğunu açıklamak için bir atıftır veya cümle başıdır. Yani her huy ihtiyarî bir şekilde, daha önce de gerçekleştiği bilinen bir değişim imkânı ile, nefsin kendisi yönünden değil de, bedene ilişkisi yönünden; reziletin fazilete dönüştürülmesi yoluyla zâtî olarak veya mesela reziletin zayıflatılması yoluyla vasıfsal olarak değiştirilebilir. Çünkü nefsin bedene ilişkisi araz-ı mufârıktır. Değişmesinin mümkün olmasında bir şüphe yoktur. Onun nefis olması bakımından nefis olan mahalli yönünden de değildir. Bunun hîniyye-i mümkün bir önerme olduğu açıktır.

بسهولة لا بصعوبة.

من غير روية^١ أي بلا فكر لا بفكر^٢، فمجرد^٣ بذل المال لا يكون سخاء ما لم يكن بالطبع ولم يصدر بالضرورة مثلاً. ومن لم يكن له مال لكان له ملكة النوال فهو سخي أيضاً^٤. والمراد بها^٥ ههنا التصديق بغائية الغاية واعتقاد ترتبها على الفعل المشروع فيه، فإن الأفعال الصادرة عن النفس بواسطة الخلق خالية عن تلك الروية^٦، وإن كان لها مبادٍ اختيارية كتصور الفعل وغايته المترتبة عليه من جلب مبررة أو^٧ سلب مضرّة فلا منافاة فيه بإثبات^٨ الشعور في ضمن التقييد بالإنسانية. كذا قيل^٩؛ والظاهر أنّ منشأ المنافسة نفس الأفعال، فإنّها بالاختيار المبني عن الشعور بخلاف الانفعال.

[ويمكن تغييرها للتجربة ولورود الشرع ولاتفاق العقلاء.]

ويمكن تغييرها عطف أو استيناف لبيان إمكان^{١٠} تعديل الأخلاق الذي هو الغرض من هذا الفن^{١١} على الإطلاق. أي كلّ خلق يمكن تغييره وتبديله ذاتاً بنقل الرذيلة إلى الفضيلة، أو وصفاً^{١٢} بنقل الرذيلة من القوة إلى الضعف مثلاً بالاختيار إمكاناً وقوعياً بالنظر إلى النفس من حيث تعلّقها بالبدن لا بالنظر إلى الذات؛ فإنّه عرض^{١٣} مفارق لا شكّ في إمكان تغييره، ولا بالنظر إلى محلّه الذي هو النفس من حيث هي نفس، والظاهر أنّه حينية^{١٤} ممكنة،

١ في هامش س، ع: أصله رؤية بالهمزة من الرأي التزموا قبلها وأوّا من غير قياس.	٦ في هامش هـ: جامي قدس سره السامي: اخلاق ينك وبد همه تخمست وتو زين / احوال آخرت زتو روينده حق كيا است*.
٢ هـ: بلا فكر ونظر.	٧ هـ: و.
٣ في هامش ع، س: فمن يبذل المال بالطبع فهو صاحب ملكة السخاء ولم يكن لكان له ملكة النوال فهو سخي أيضاً فالصدور أعمّ مما هو بالقوة. وأمّا من بذل ماله لغرض ديني أو دنيوي بالقرس والجار فليس له سخاء فعلم أنّ بين الخلق والعمل عمومًا وجهًا بحسب الوجود فتأمل.	٨ ع — بإثبات.
٤ ع: ولم يصدر بالضرورة مثلاً، ولذا قيل: وَلِلنَفْسِ أَخْلَاقٌ تَدُلُّ عَلَى الْفَنَى أَكَانَ سَخَاءً مَا أَتَى أَوْ تَسَاحِيًا	٩ في هامش ع: قائل قيل غالبًا الشارح الأخير أحمد المولوي رئيس المنجمين.
٥ ع — بها.	١٠ هـ، ع — إمكان.
	١١ هـ: الذي الغرض من الفن.
	١٢ ع: صفة.
	١٣ ع: غرض.
	١٤ هـ + والظاهر أنّ هذه قضية حينية.

Bunun anlamı şudur: her huyun nefsin bedene iliştigi vakitlerin bir kısmında değiştirilmesi mümkündür. Tartışma huyun devamlı olup olmaması hakkındadır, zorunlu olup olmaması hakkında değildir. Yoksa huyun yaradılış anlamına da gelecek şekilde eşesli olması sorunu ortaya çıkar. Karşıt görüşlü kimse huyların tümünün ya da bir kısmının; sebeplerinin tabii olup tabiatın devam etmesiyle devam ettiğine dayanarak devamlı olduklarını ileri sürer. Bu durumda onun iddiası tümel veya tikel örf-i âmm bir önermedir. İtirazı da ancak hîniyye-i mutlaka bir önermeyle olabilir, mümkün ile olmaz. Çünkü hîniyye-i mümkünenin nâkizi mutlak zarurîdir. Böyle denilmiştir. Derince düşün.

Stoacı filozoflar tüm insanların tabiatının mahza iyi olduğu, dolayısıyla kötülüğü sadece kötülerle vakit geçirerek edindikleri görüşündedirler. Erken dönem Stoacılar ise insanların tabiatlarının mahza kötü olduğunu, dolayısıyla iyiliği ancak iyilerle vakit geçirerek edindikleri görüşündedirler. Burada her iki görüşün de teselsüle ya da farz edilenin tersine (hilâf-ı mefrûz) götürdüğü açıktır. Galen'den nakledildiğine göre ise bazı insanların tabiatları iyi, bazılarınıninki kötüdür.

Sonra müellif ahlâkın değişmesinin imkânı konusundaki doğru görüşü ispatlamaya girişti ve şöyle dedi: Kesin bir **tecrübeyle**: Tecrübe, etkinin, etki edenden her seferinde çıktığını bilmek demektir. Böylece bununla vâkıya mutâbık, ispatlanmış kesin bir inanç meydana gelir. Bu görüşün açıklanması şöyledir: Her huyun değiştirilmesi daha önce gerçekleştiği bilinen bir değişim imkânı ile mümkündür. Çünkü bazı huyların değiştirildiği defalarca gözlemlenmiştir. Durumu böyle olan bir şeyin değiştirilmesi mümkündür. Bazısının değiştirilmesi mümkünse zâtî bir imkân olarak tamamının değiştirilmesi de mümkündür. Çünkü bu durumda yaradılışla huy arasında fark yoktur. Burada kastedilen senin de bildiğin gibi daha önce gerçekleştiği bilinen değişim imkânıdır. Parçada değişikliğin gerçekleşmesi, şartın ortadan kalkması ya da bir engelin bulunması dolayısıyla bütünde değişikliğin gerçekleşmesini gerektirmez. Bu iddianın açıklanması sonucun tersine sâlibe-i külliyyeye muâriz mûcibe-i cüz'iyeye şeklinde ortaya konmuştur. Derince düşün.

فالمعنى كل خلق يمكن تغييره في بعض أوقات تعلّق النفس [٣٤] بالبدن. والنزاع في دوام الخلق وعدم دوامه لا في ضرورته، وإلا لزم اشتراك الخلق في الخلق. فالمخالف إنّما يقول بدوام جميع الأخلاق أو^١ بعضها بناء على أنّ أسبابه أمور طبيعية دائمة بدوام الطبيعة، فيكون دعواه عرفية عامّة كلية أو جزئية، فلا يكون معارضتها إلا بالحيثية المطلقة لا الممكنة التي هي نقيض الضرورية المطلقة. كذا قيل؛ فتأمل.

واعلم أنّ الرواقين من الحكماء ذهبوا إلى أنّ جميع أفراد الإنسان مجبول على الخير المحض، فلا يكسب الشرّ إلا بمخالطة الأشرار، والمتقدّمون^٢ منهم إلى أنّهم مجبولون على الشرّ، ولا يكسبون الخير إلا من الأخيار، ولا يخفى أنّ كلا من القولين يؤدّي إلى التسلسل^٣ أو خلاف المفروض. ونقل عن جالينوس أنّ بعضهم مجبول على الخير وبعضهم على الشرّ.

ثمّ شرع في إثبات المذهب الحقّ من إمكان تغيير الخلق فقال: **للتجربة** اليقينية وهو العلم؛ بصدور^٤ أثر من مؤثّر مرّة بعد أخرى بحيث يحصل به اعتقاد جازم ثابت^٥ مطابق للواقع. وتقريره أنّ كلّ خلق يمكن تغييره إمكانيًا وقوعيًا؛ لأنّ بعض الأخلاق قد^٦ وقع تغييره بالمشاهدة مرارًا^٧، وكلّ ما هذا شأنه قد أمكن^٨ تغييره. وإذا^٩ أمكن تغيير^{١٠} البعض أمكن^{١١} تغيير الكلّ إمكانيًا ذاتيًا^{١٢}، إذ لا فرق بين خلق وخلق، وفيه أنّ المراد الإمكان الوقوعي كما عرفت. ولا يلزم من وقوع التغيير في البعض وقوعه في الكلّ لانتفاء شرط أو وجود مانع، وتقرير الدعوى موجبة جزئية معارضة على السلب الكلي خلاف المطلوب، فتأمل.

١ ع: و.	٧ هـ - قد.	١٣ في هامش ع: آدمي ز اصل
٢ هـ: وذهب المتقدّمون.	٨ هـ: وقع تغييره بطريق التجربة.	فكرت آمد صاف / از صفا
٣ ع: الشرّ؛ س: التس.	٩ س: يمكن.	قابل همه اوصاف / هر صفت
٤ هـ، ع - العلم.	١٠ ع: كلّ ما هذا شأنه إذا.	راكه ميشود طالب / ميشود بر
٥ هـ، ع: صدور.	١١ هـ، ع: تغير.	نهادا وغالب.
٦ ع: ثابتة.	١٢ ع: يمكن.	

Hakkında nas gelmesiyle: Yani bize şer‘î delilin ulaşmasıyla. Rasu-
lullah (s.a.)’in “*Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanınız*”¹ ve “*Ben güzel ahlâkı ta-*
mamlamak için gönderildim”² ve diğer sözleri gibi. Veya Allah Teâlâ’nın bu
5 bunları Nebisinin açıklaması. Rasulullah (s.a.)’in huyun değişmeyeceğine
delalet eden, “*Dört şey değişmez: yaratılış, huy, rızık ve ecel*”³ ve “*Bir dağın*
yer değiştirdiğini duyarsanız inanın, bir kişinin huyunun değiştiğini duyar-
sanız inanmayın, o ne üzere yaratıldıysa ona dönecektir”⁴ ve bunun gibi
sözleri meşhurla çelişmeyen garip hadislerdir. Ancak bunlarla kastedilen
10 mutlak olarak ahlâkın en iyi seviyeye ulaşamayacağıdır. Bunun incelemesi
ileride gelecektir.

Huyun değişmesinin imkânı konusunda müctehid olan **akıl sahipleri-**
nin ittifakıyla: Bu fikhî bir icmadır. Veya kâmil kimselerin ittifakıyla, bu
ise dilsel bir icmadır. Bu ittifakın mezkûr ihtilafı ortadan kaldıracığı açıktır.
15 Üzerinde ittifak edilen konuları, değişimin imkânı hakkında söylenen söz-
lerin gerektirdiğinin bir kısmıyla, mesela eğitim ve idareyle sınırlamak ise
üslupta açık zorlamadır.

Bil ki, her şahsın belli bir mizaç genişliği vardır. Bu mizaç, genişliğin
iki tarafından birinin dışına çıkarsa bozulur ve sahibi helak olur. Bunun
20 çaresi mizacı orta sınırdaki tutmak ve bunun dışına çıktığında buraya geri
getirmektir ki, bu şekilde sahibi kendisinden fiiller sadır olurken, en faziletli
halde olsun. Zira ahlâkın değişmesinin mümkün olması herkesin kendi mi-
zacına nispetlidir, başkasının mizacına nispetle değildir. Belki de değişme-
sinin imkânsız olduğu görüşü, Zeyd’in ve Amr’ın halinin dikkate alınması
25 sebebiyle değil, nefsü’l-emrde en faziletli halin dikkate alınması sebebiyledir.

1 Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’z-zaîfe ve’l-mevzû‘a*, (Riyad: Mektebetü’l-meârif, 2000), 6/346.

2 Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’z-zaîfe ve’l-mevzû‘a*, (Riyad: Mektebetü’l-meârif, 2000), I, 112.

3 Heysemi, *Mecma’u’z-zevâid ve menba’u’l-fevâid*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2001), VII, 287.

4 Elbânî, *Za’îfü’l-Câmi’i’z-sağir ve ziyâderub*, (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1979), I, 196.

ولورود الشرع أي لوصول الدليل الشرعي إلينا من قوله عليه السلام: «تخلّقوا بأخلاق الله»^١ [٥] وقوله عليه السلام: «بُعِثْتُ لأَتَمِّمَ مكارم الأخلاق»^٢ وغيرهما، أو لحصول^٣ شرعه تعالى وأمره بالفضيلة ونهيه عن الرذيلة وبيان نيّته لذلك قوله عليه السلام: «أربع قد فُرِغَ منه: الخلق والخُلُق والرّزق والأجل»^٤ وقوله عليه السلام: «إذا سمعتم بجبل زال عن مكانه فصدّقوه. وإذا سمعتم برجل زال عن خلقه فلا تصدّقوه؛ فإنه يرجع إلى ما جُبل عليه»^٥ ونحوه ممّا يدلّ على عدم تغيّر الخلق غريب لا يعارض المشهور على أنّ المراد عدم^٦ بلوغ الأخلاق إلى أفضل الحالات^٧ على الإطلاق، وسيجيء تحقيقه^٨.

ولاتفاق العقلاء المجتهدين على إمكان تغيّرها فهو إجماع فقهي أو الكاملين على أنّه لغوي. فلا يرد أن الاتفاق ينافي الخلاف المذكور. وتخصيص المتفق عليه ببعض ما يستلزم القول بإمكان التغيّر كالتربية والتدبير تكلف ظاهر.

واعلم أنّ لكلّ شخص من الأشخاص عرض مزاج خاصّ، إذا خرج ذلك المزاج عن أحد طرفيه فسد وصاحبه هلك، ونتيجة العلاج حفظ المزاج على حدّ الوسط وردّه إليه عند خروجه منه حتى يكون صاحبه على أفضل أحواله فيما صدر عنه من أفعاله، فإمكان التغيّر بالنسبة إلى مزاج^٩ كلّ شخص لا بالنسبة إلى مزاج آخر، فلعلّ القول بالامتناع بالنظر إلى أفضل الحالات في نفس الأمر لا بالنظر^{١٠} إلى حال^{١١} زيد وعمرو^{١٢}.

١ الألباني، سلسلة الأحاديث الضعيفة، ٣٤٦/٦. ٢ ع - عدم.
٢ الألباني، سلسلة الأحاديث الضعيفة، ١١٢/١. ٣ هـ: بلوغ الأخلاق إلى الكمال.
٣ ع: ولحصول. ٤ ع: الحقيقة.
٤ «أربع قد فُرِغَ منهنّ: الخلق والخُلُق والرّزق والأجل» ٥ ع - مزاج.
٥ الهيتمي، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، ٢٨٧/٧. ٦ هـ: بالنسبة.
٥ «إذا سمعتم بجبل زال عن مكانه فصدّقوا، وإذا سمعتم ١١ ع، هـ - حال.
برجل زال عن خلقه فلا تصدّقوا، فإنه يصير إلى ما جُبل ١٢ ع: عمر.
عليه» الألباني، ضعيف الجامع الصغير، ١٩٦/١.

Bunun zikredilen hadisin anlamı olması mümkündür. Buna göre de mümkün ya da imkânsız olmasına dair tartışma lafzî olabilir. Muarızın; her huy tabiidir, tabiî olan hiç bir şey ihtiyarî bir değişime açık değildir görüşüne gelince, burada huyun tabiat olması gereklilik anlamında alınırsa küçük önermeye itiraz edilir. Eğer medhaliyyet [huyun/ahlâkın içeriğinde tabiat da vardır] anlamında alınırsa büyük önermeye itiraz edilir. Çünkü medhaliyyet alet yönündendir. Bu ise ihtiyarîdir, imkânsızlığı gerektirmez.

[Bundaki istidatlar mizaçlara göre farklılık gösterir.]

Bundaki istidatlar farklılık gösterir: Bu cümle *yumkinu* (huyun değişmesi mümkündür) cümlesine atıftır. Eğer *fîhi* (bundaki) kelimesindeki zamir *hulk* (huy)'a gidiyorsa o cümlenin içeriğini destekleyicidir. Eğer değişim kastediliyorsa bazıları için değişimin kolaylığına bazıları için de zorluğuna işaret etmektedir. Nitekim mizacı hassas olup çabuk etkilenen için huyun değişmesinin kolay olduğu, mizacı ağır olup yavaş etkilenen için ise bunun zor olduğu bilinen bir durumdur. İstidat, bir şeyin, şartın bulunması ve engelin kalkması sayesinde meydana gelen yakın kabiliyetidir. Bu yüzden kabiliyetten daha hususidir.

Mizaçlara göre: Yani huy ve seciyede insan mizaçlarının gerektirdiği şekilde karışım farklılıklarına göre, tıpkı yaradılışında ve somut bünyesinde bu mizaçlara göre farklılık göstermesi gibi. Bu, aynı tür olsalar bile kişinin yaradılışına, huyuna ve bu ikisinin sınıflarına göre farklılık gösterir. Mizaç, terim olarak dört unsurun; birbirlerine, birbirlerinin baskınlığını azaltma yoluyla etki eden küçük parçalarının karışımından oluşmuş ortalama bir niteliktir. Dört tabiatın basitliği, bileşikliği ve baskınlıklarının azalmasıyla meydana gelen itidalleri bakımından dokuz kısma ayrılır. Bunların her biri türsel, sınıfsal, kişisel ve uzuvsaldır. Bunların her birinin ifrat ve tefrit olmak üzere iki sınırı olan bir genişliği ve aralığı vardır. Öyle ki sınırı aşarsa zıddına dönüşür ve böylece kişi helak olur. Her bir genişliğin hâricî ve dâhilî orta bir mizacı vardır. Ortada bulunan kişi, fertlerin en itidallisidir. Nicelik ve nitelik açısından hakiki itidal sahibi olmak imkânsızdır. Nitekim bunun delilleri vardır. İnsan mizaç itibariyle türlerin en dengelisidir.

ويمكن أن يكون ذلك معنى الحديث المذكور. وعلى هذا يمكن لفظية النزاع بين الإمكان والامتناع. وأمّا قول المعارض إنّ كلّ خلق طبيعي ولا شيء من الطبيعي يقابل للتغير^٢ الاختياري، ففيه أنّ طبيعية الخلق إنّ أخذت بمعنى الاقتضاء [٥] فالصغرى ممنوعة أو بمعنى المدخلة فالكبرى ممنوعة، فإن مدخلتها من جهة الآلية وهي اختيارية فلا تقتضي الامتناع.

[ويختلف الاستعدادات فيه بحسب الأمزجة.]

ويختلف الاستعدادات فيه عطف على جملة يمكن مؤيد لمضمونها إن كان ضمير فيه للخلق أو مشير إلى سهولة التغير لبعض وصعوبة على آخر إن كان للتغير^٣ كما تقرّر، إنّ من كان مزاجه رقيقاً سريع الانفعال يسهل تغيير خلقه، ومن كان مزاجه غليظاً بطيء الانفعال يصعب ذلك. والاستعداد القابلية القريبة للشيء لوجود الشرط والارتفاع المانع فهو أخصّ من القابلية.

بحسب الأمزجة أي اختلافًا ملتبسًا بما تقتضيه الأمزجة الإنسانية في الخلق والسجية كاختلافها بحسب تلك الأمزجة في الخلق والهيكل المحسوس، فهذا^٤ بحسب شخص الخلق والخلق وصنفهما^٥ وإن اشتركا في النوع. والمزاج في العرف كيفية متوسطة حادثة من اختلاط^٦ العناصر الأربعة المتصغرة الأجزاء المتفاعلة بعضها في بعض بحيث يكسر كلّ منهما سورة الآخر. وينقسم باعتبار بساطة الطباع الأربعة وتركيبها واعتدالها الحاصل بانكسار السورات إلى تسعة أقسام. وكلّ منهما نوعي وصنفي وشخصي وعضوي ولكل^٧ منها عرض ومسافة له حدّان إفراط وتفریط بحيث إذا تجاوز عن حدّه انعكس إلى ضدّه فيهلك^٨ صاحبه، ولكلّ عرض مزاج وسط ونسبة خارجية وداخلية، فكلّ ما يقع على الوسط فهو أعدل الأفراد. والمعتدل الحقيقي كمّا وكيفًا محال كما استدّلوا عليه. والإنسان أعدل الأنواع مزاجًا،

٦ هـ: وهذا.

٧ ع: صنفها.

٨ هـ: اختلاف.

٩ ع: كلّ.

١٠ ع: فهلك.

١ هـ: يحصل.

٢ ع: للتغير.

٣ هـ: إن رجع إلى التغير.

٤ هـ + من.

٥ هـ: مع وجود.

Bu yüzden aklî kemâlâtla özel kılınmış, ulvî ve süflî varlıkların faziletlerine sahip olmuştur. Bir mizacın özelliklerine ona has alametlerle delil getirilir. Bu yüzden Peygamberimiz (s.a.)’in mizacının insan bireyleri arasında en dengeli mizaç olduğunu söylemişlerdir.

5 **[Nefsin güçleri üçtür: Düşünme, itidali hikmet, tefriti kalın kafa-
lılık, ifratı cerbezendir; öfke, itidali şecaat, tefriti korkaklık, ifratı deli
cesaretidir; şehvet, itidali iffet, tefriti isteksizlik, ifratı azgınlıktır.]**

Nefsin güçleri üçtür: Düşünen nefsin özgür iradesiyle fiilleri işlerken kendilerinden yardım aldığı bedensel aletlerin açıklanmasına bir giriştir. Burada güçten kasıt, o alettir; mutlak anlamda etki eden nefsin veya başka-
10 sının etki ilkesi veya mukayyed anlamda başkası üzerindeki etkisi kastedil-
memiştir. Canlıların zor fiilleri yerine getirmelerini sağlayan güç de değildir. Mahallinin kendisi sayesinde yavaş etkilenmesini sağlayan bir nitelik de
değildir. Fiilin mukâbili olan, bir şeyin meydana gelme imkânı da değildir.
15 Zâtî bir imkân da değildir. Denilir ki uzak güç, şartların sağlanması ve en-
gellerin kaldırılmasıyla yakına dönüşür. Çünkü güç bunların her biri için
de eşsesli olarak veya hakiki ve mecaz olarak kullanılır. Bir ihtiyarî fiilin
mukaddimelerinin tasavvur, irade ve kudret olmak üzere üç tane olması
nedeniyle nefsin güçleri de üç tane olunca bunların aletleri de üç tane ol-
20 muştur. Meşhur olan görüşe göre ruhlar üç tanedir: birincisi tabîî ruhtur.
Bu ruhun yeri karaciğerdir. Fiili de tabîî güçler vasıtasıyla gerçekleşir ki
bunlar; beslenme, büyüme ve üreme güçleridir. Beslenmenin; çekme, tut-
ma, hazmetme ve boşaltım olmak üzere dört yardımcı gücü vardır. İkincisi
hayvanî ruhtur. Bu nefsin yeri kalptir. Üçüncüsü nefsanî ruhtur. Bu ruhun
25 yeri beyindir. Hayvanî ruhun güçleri idrak gücü ve hareket gücüdür. İdrak
gücü on hâssedir. Hareket gücü ise sevk eden güç ve fail güçten oluşur.
Şeyhin [İbn Sina] de seçtiği en doğru açıklama Aristo ve takipçilerinin de
tercih ettiği görüştür ki buna göre ruh tektir. Güçler ise bedene ait her
bir fiil türünün ilkesi olması için zatî istidattan sonra ruh için meydana
30 gelen yakın istidatlardan ibarettir. Güçlerin istidatları ancak ruhun bede-
nin uzuvlarına ulaşması ve bu uzuvların mizacıyla karışmasıyla tamamlanır.

ولذا اختصّ بالكمالات العقلية واحتوى بفضائل^١ الأفراد العلوية والسفلية، ويستدلّ على خصوص [٦] المزاج بالآثار المختصة به، ولذا قالوا إنّ مزاج نبينا عليه صلوات^٢ الرحمن أعدل أمزجة أفراد الإنسان^٣.

[قوى النفس ثلاث: النطق فاعتدالها الحكمة وإفراطها الجريزة وتفريطها الغباوة، والغضب فاعتدالها الشجاعة وإفراطها التهؤور وتفريطها الجبن، والشهوة فاعتدالها العفة وإفراطها الفجور وتفريطها الجمود.]

قوى النفس ثلاث شروع في بيان الآلات البدنية التي تستعين بها النفس الناطقة في أفعالها الاختيارية، فالمراد بالقوة تلك الآلة لا مبدأ التأثير مطلقاً في نفس المؤثر أو غيره أو مقيداً بالتأثير في الغير، ولا القدرة التي بها يتمكن الحيوان من الأفعال الشاقة، ولا الكيفية التي بها يكون محلّها بطيء الانفعال، ولا إمكان حصول الشيء مقابل الفعل^٤ ولا الإمكان الذاتي. ويقال لها^٥ القوة البعيدة وتصير قريبة بانضمام الشروط وارتفاع الموانع، فإنّ القوة تطلق على كلّ منها^٦ بالاشتراك^٧ أو بالحقيقة والمجاز. وإنّما كانت ثلاثاً لأنّ مقدّمات الفعل الاختياري ثلاث: التصرّو والإرادة والقدرة. فكانت^٨ آلاتها ثلاثاً أيضاً، والمشهور أنّ الأرواح ثلاث: الطبيعي ومحلّه الكبد وفعله بواسطة القوى الطبيعية وهي الغادية والنامية والمولدة. وللغادية خوادم أربع: الجاذبة والماسكة والهاضمة والدافعة. والروح الحيواني ومحلّه القلب، والروح النفساني ومحلّه الدماغ، وقواها مدركة ومحركة، والمدركة الحواسّ العشرة، والمحركة باعثة وفاعلة. والتحقيق الذي اختاره الشيخ ما ذهب إليه أرسطو ومن تبعه من أنّ الروح واحد، والقوى عبارة عن الاستعدادات القريبة الحاصلة لها بعد الاستعداد الذاتي^٩ لأنّ^{١٠} يكون مبدأ لكلّ نوع من أنواع الآثار البدنية، ولا يتمّ استعدادها إلا بوصول الروح إلى أعضاء البدن [٦] وامتزاجها بمزاج تلك الأعضاء.

١ ع: الفضائل. ٢ ع، ع - بيان. ٣ ع: بالاشتراك. ٤ ع - مقابل الفعل. ٥ ع، س + لها. ٦ ع: الذي. ٧ ع: لا. ٨ ع: فكان. ٩ في هامش هـ: مطلب: مزاج. ١٠ نبينا عليه صلوات الرحمن أعدل أمزجة أفراد الإنسان. ١١ ع: منها.

Bu şu nedenle açıktır ki latif dört sıvı eğer kalbin sağ karıncığına ulaşırsa bunun hulasasından buharsal latif bir cisim oluşur. Bu düşünen nefse ilişkin ilk şeydir ve hayvanî ruh olarak adlandırılır. Bunun bedene ait fiillerin ilkesi olması bakımından zâtî bir istidadı vardır. Damarlar aracılığıyla bey-

5 ne varıp uzuvların mizacıyla karışırsa uzak istidadı tamamlanır ve böylece hislerin ve hareketin ilkesi olması için yakın bir istidada dönüşür. Bu da nefsanî ruh olarak adlandırılır. Sonra beynin ortasına yayılır ve idrak için bir alete dönüşür. Bu şekilde dış ve iç duyular oluşur. Bundan bir kısım karaciğere gider, onun mizacıyla karışır ve şehvet gücü adını alır. Bir kısım

10 kalbe gider mahallinin mizacıyla karışır, uzaklaştırma ilkesine dönüşür ve öfke gücü adını alır. Bir kısım da hareket eden tüm uzuvlara gider ve fail güç adını alır. Bu hayvanî ruh, kalbe ulaşan kan olan maddesine; berraklığı, bulanıklığı, seyrekliği ve yoğunluğu konusunda tâbidir. Eğer safi, nurani, mutedil bir mizaç ve kıvamdaysa tam olarak ulvi cirimlere

15 benzer. Ona ilişkin düşünen nefis de en kâmil, akıllara ve aletlere en yakın ve en çok benzeyendir. İnsana kimi zaman şehvet gücü galip gelir ki bu avamın çoğunluğunun halidir, o zaman sefihler gibi yeme, içme, cinsel ilişki gibi hayvanî lezzetlere meyleder. Bazen de yırtıcılık galip gelir ve aklı fikri yenmek ve intikam olur. Bazen de düşünen nefsin hikmetleri

20 galip gelir, o zaman da ilimler, idrakler, türlü türlü hayırlar ve ibadetler yoluyla zât ve rûhâniyette, meleklerle ortak olur. Bu hakiki manada kâmil insandır. Allah'tan doğru yola tevfik nasip etmesini ve bizi böyle kullardan eylemesini dileriz.

Düşünme: Yani birinci güç düşünme gücüdür. Yani terimsel olarak

25 sebep kastedilip sebep olunanın söylenmesiyle; idrak gücüdür. Muzafın hazfi mümkündür ve bu yüzden zamiri müennes gelmiştir. Bundan kasıt mahalli beynin orta lobu olan mütefekkiye gücüdür. Müellif bu gücü ilk zikretmiştir, çünkü insanı özel kılan güç olmasının yanında diğer iki güç de buna bağlıdır.

وبين ذلك بأن لطيف الأخلاق الأربع إذا وصل إلى التجويف الأيسر من القلب يحصل من خلاصته جسم لطيف بخاري، وهو أول^١ متعلق للنفس الناطقة، ويسمى بالروح الحيواني، وله استعداد ذاتي لمبدئية الآثار البدنية. فإذا امتزج بأمزجة الأعضاء بعد وصوله إلى الدماغ بواسطة الشرايين يتم استعداده البعيد فيكون قريباً لأن يكون مبدأ للإحساس والتحريك، فيسمى روحاً نفسانياً، ثم ينتشر إلى بطون الدماغ فيصير آلة للإدراك فيحصل الحواس الظاهرة والباطنة، ويذهب قسط منه إلى الكبد فيمتزج بمزاجه، ويسمى قوة^٢ شهوية، وقسط إلى القلب ويمتزج بمزاج محلّه ويصير مبدأ للدفع فيسمى قوة غضبية، وقسط^٣ إلى جميع عضلات المحركة للأعضاء فيسمى فاعلة، وهذا الروح الحيواني تابع لمادته التي هي الدم الواصل إلى القلب في صفاته وكدورته ورقته وغلظته، فإن كان صافياً نورانياً معتدل المزاج والقوام كان شبيهاً بالأجرام العالية على الوجه التام، فكان النفس الناطقة المتعلقة به أكمل وبالعقول؛ والآلة أشبه وأمثل، والإنسان تارة تغلب^٤ عليه القوة الشهوية كما هو حال أكثر العوام فيميل إلى اللذائذ الحيوانية من الأكل^٥ والشرب والوقاع كالهوام؛ وتارة تغلب عليه السبعة فيكون معظم فكره الغلبة والانتقام؛ وتارة تغلب عليه حكم النفس الناطقة فيشارك الملائكة في الذات والروحانية من العلوم والإدراكات^٦ وأنواع الخيرات والعبادات [٧] وهو الإنسان الكامل الحقيقي. فنسأل الله التوفيق إلى سبيل الرشاد وأن يجعلنا من هؤلاء الأفراد.

النطق^٨ أي القوة الأولى القوة الناطقة أي المدركة عرفاً تسمية للسبب باسم المسبب، ويمكن حذف المضاف^٩، ولذا أثن ضميرها، والمراد بها القوة المتفكرة التي محلّها التجويف الأوسط من الدماغ، قدّمها لأن مع اختصاصها بالإنسان يتوقف عليها الأخرى.

المعروف وكونه مبتدأ تقدير إِمّا

وكون فاعلها آه خبراً عنه كما

قيل بعيد.

٩ هـ - ويمكن حذف المضاف.

٦ ع: أكل.

٧ ع: الإدراك.

٨ في هامش س، ع: على أنه خبر

محذوف كما هو الشائع

١ هـ - أول.

٢ ع - قوة.

٣ ع - وقسط.

٤ ع: بالمعقول.

٥ س، هـ: يغلب.

İtidali hikmettir: yani hikmet, üç mizacın, hayvanî ruhun, beynin ve beynin orta lobunun mizaçlarının itidali sayesinde düşünmenin itidalinde olması sonucu hâsıl olan güçtür. Bu nefsin kendisiyle hak ve bâtılın farkını bildiği, hayır ve şerri ayırt ettiği bir meleke olan ahlâki hikmettir. Böylece nefis hakka inanır, düşünüp taşınmadan kolaylıkla hayrı işler. Bu faziletlerin köküdür ve Allah-u Teâlâ'nın "*Kime hikmet verilmişse, ona çok hayır verilmiştir*" (el-Bakara, 2/269) buyruğundaki, Peygamber (s.a.)'den rivayet edilen "*Allah'ım bize hakkı hak olarak göster ve ona uymamızı nasip eyle, şerri de şer olarak göster ve kaçınmamızı nasip eyle*"¹ sözünden murad edilen şeydir. Yoksa bu; eşyanın kendinde durumlarının bilgisini imkân ölçüsünde araştıran ilim olan felsefi hikmet değildir. Bu iki uçtan daha geneldir. Ahlâkî hikmet, ilmi tam bilmek ve ameli tam yapmak anlamındaki şer'î hikmet de değildir. Sözlükte yer alan fayda ve maslahat anlamındaki hikmet de değildir. Bil ki sadece müfekkirenin itidali bu hikmet için yeterli değildir. Bunun yanında kendisini hatadan koruyacak olan bir kural gerekir ki, o da mantıktır. Bu yüzden mantığa olan ihtiyaç çok kuvvetlidir. Bu Meşşâilerin metodudur. İsrâkîler ise müfekkirenin itidalinin nefis kutsallaşmadan sağlanmayacağı, kudî nefse sahip olanın da mantığa ihtiyaç duymayacağı görüşündedirler.

İfratı cerbezeder: Yani düşünme gücünün aşırılığından meydana gelen güç, cerbezeder. *Cerbeze* şeklinde fethayla okunur. Bu kendisi sayesinde düşünüp taşınmadan, kolaylıkla hak olduğu iddiasıyla bâtıl, hayır olduğu iddiasıyla da şerde ısrarın sadır olduğu bir melekedir. Sağır *kef*'in zammesi ve tek noktalı *bâ* ile okunan, güç veya cisim anlamına gelen *kurbeze* kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Böyle rivayet edilmiştir. Cerbezenin sebebi vehim gücünün itidalden ayrılıp ifrata meyletmesiyle müfekkireye hâkim olmasıdır. Bilgi edinme yollarının çok olması kınanırken, bilginin nicelik ve nitelik açısından çokluğu ise övülür. Nazar gücünün fazlalığının daha iyi ve güzele götüreceği zannıyla müfekkirenin ifratının ameli konularda olduğunu, nazarî konularda olmadığını iddia eden görüşün hiçbir tutar yanı yoktur ve müellifin söylediği gibi değildir. Filozoflar, bâtıl tevil sahipleri, hile ehli Sasânîler ve göz bağlayıcı cerbeze sahipleri arasında sayılırlar.

1 Bu ibare hadis kaynaklarında yer almamakta olup Hz. Ömer'in duası olarak geçmektedir.

فاعتدالها الحكمة أي القوة الحاصلة من اعتدالها باعتدال الأمزجة الثلاثة مزاج الروح الحيواني والدماغ والتجويف الأوسط منه. هي الحكمة الخلقية التي هي ملكة بها يعرف^١ النفس بين الحق والباطل ويميّز بين الخير والشرّ فيعتقد^٢ الحقّ وتفعل الخير بسهولة من غير روية وهي أصل الفضائل المراد بقوله تعالى: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ (سورة البقرة، ١٢٩/٢) وبما روي عنه عليه السلام: «اللّهم أرنا الحقّ حقاً وارزقنا اتباعه»^٣ وأرنا الباطل باطلاً وارزقنا اجتنابه»^٤ لا الحكمة الفلسفية التي هي علم باحث عن أحوال الأعيان على ما هي عليه بقدر الإمكان، فإنّه أعمّ^٥ من الطرفين؛ ولا الشرعية التي هي إيقان العلم وإتقان العمل؛ ولا اللغوية أعني الفائدة والمصلحة. واعلم أنّ مجرد اعتدال المفكرة لا يكفي في هذه الحكمة، بل لا بدّ لها من قانون يعصمها عن الخطأ في الفكر، وهو المنطق^٦، ولذا اشتدّت^٧ إليه الحاجة. وهذا طريق المشائين، وذهب الإشراقيون إلى أنّ^٨ اعتدال المفكرة لا يتأتّى^٩ ما لم تكن النفس قدسية، وصاحب النفس القدسية غير محتاج إلى المنطق.

وإفراطها الجريزة أي القوة الحاصلة من زيادة^{١٠} القوة الناطقة هي الجريزة بالفتح. وهي ملكة بها يصدر [٣٧] الإصرار على الباطل بادعاء أنّه حقّ وعلى الشرّ بادعاء أنّه خير بسهولة من غير روية، معرّبة^{١١} كُربزة بضم الكاف العجمية والباء الموحدة بمعنى القوة أو الجسم؛ كذا قيل. وسببها استيلاء الواهمة على المفكرة بخروجها عن الاعتدال إلى جانب الإفراط. فإنّ زيادة آلة العلم مذمومة وإن كان زيادة العلم كمّاً أو كيفاً ممدوحة. فلا وجه لما قيل إنّ المراد إفراط المفكرة في العمليات لا النظريات بتوهم أنّ زيادة النظر توجب زيادة الحسن والكمال وليس كما قال. ومن أصحاب الجريزة الحكماء^{١٢} وأصحاب التأويلات الباطلة وأرباب الحيل الساسانية والشعوذة.

١ ع: تعرف.	٦ هذه العبارة لم يوقف عليها في مصادر	١٠ ع - أن.
٢ ع: فعتقد؛ ه: فتهتقد.	الأحاديث، وإنما دعاء سيدنا عمر.	١١ ع: يتأتّى.
٣ ع: الخير.	٧ ع: عم.	١٢ ع: زياد.
٤ ه: المعنى.	٨ ع: منطق.	١٣ س + من.
٥ ع: اتبا.	٩ ه: اشتد.	١٤ ع - الحكماء.

Tefriti kalın kafalıktır: Yani müfekkirenin noksanlığından hâsıl olan güç, kalın kafalıktır. Bu vehim gücünün hâkim olmasıyla, nefsin kendisiyle sadece duyulur olanları idrak ettiği, akledilir olanları idrak edemediği bir melekedir. Sahibi bazı hayvanlar gibi sadece taklitçidir.

5 **Öfke:** Yani ikincisi öfke gücüdür. Daha önce belirtildiği gibi sebebin zikredilmesi veya muzafın açıklaması sebebiyledir. Buna hayvanî nefis, yırtıcı nefis ve bir görüşe göre de nefs-i levvâme denir. İstenmeyen şeyi ortadan kaldırmaya ve intikam almaya sevk eden güçtür.

10 **İtidali şecaattir:** Yani bu gücün itidalinden ve hayvanî ruhun, beynin ve kalbin mizaçlarının itidalde olmaları nedeniyle ortalama bir halde bulunmasından meydana gelen meleke, şecaattir. Bu, kendisiyle nefisten tehlikelere karşı ihtiyarî olarak şer'î atılğanlığın sadır olduğu bir melekedir. Bu, düşünme gücüne, şehvet gücünden daha yakındır. İki güç düşünme gücüne hizmet ediyorlarsa da birbirlerine zıttırlar ve her ikisi de birbirlerinin baskınlığını azaltır. Böyle olmazsa üstün gelen düşünme gücüne hizmetin dışına çıkar ve ona hakıyla hizmeti sürdüremez.

20 **İfratı deli cesaretidir:** Yani etkilerinin niceliksel ve niteliksel olarak fazla olmasını gerektirmesi bakımından öfke gücünün aşırılığından meydana gelen meleke, deli cesaretidir. Bu, kendisiyle şeriâtın ve aklın güzel kabul etmediği şekilde tehlikelere karşı atılğanlığın meydana geldiği bir melekedir.

25 **Tefriti korkaklıktır:** Yani etkilerinin, niceliksel ve niteliksel olarak gereğinden az olmasını gerektirecek şekilde öfke gücünün zayıflığından meydana gelen meleke, korkaklıktır. Bu, kendisiyle atılğanlık gereken yerde çekingenliğin sadır olduğu bir melekedir. Bir görüşe göre de öfkenin ihtiyarî olarak devre dışı bırakılmasıdır.

30 Bil ki, faziletlerin tamamı hikmet ve şecaatten doğar. Hikmet faziletlerin babasıdır, şecaat ise annesidir. Bütün reziletler de cehalet ve korkaklıktan neşet eder. Buna göre birincisi babasıdır, ikincisi de annesidir. Hikmet ilimdir, şecaat sabırdır. Dolayısıyla nefis hayvanî hazları bilip ondan kaçındığında dünya ve ahirette hafifliği gerektiren iffet meydana gelir. Cehaleti ve korkaklığı var sen kıyasla.

وتفريطها الغباوة أي القوة الحاصلة من نقصان المفكرة هي الغباوة. وهي ملكة يصدر بها اقتصار النفس على إدراك الحسيات دون المعقولات باستعلاء الواهمة. وصاحبها مقلد صرف^١ كبعض البهائم.

والغضب أي الثانية القوة الغضبية بإرادة السبب أو التقرير المضاف كما سبق. ويقال لها النفس الحيوانية والسبعية واللّامة على ما قيل. وهي القوة الباعثة على دفع المكروه وأخذ الانتقام.

فاعتدالها الشجاعة أي الملكة الحاصلة من اعتدال تلك القوة وكونها على الحالة المتوسطة باعتدال أمزجة الروح الحيواني والدماغ والقلب هي الشجاعة، وهي ملكة بها يصدر عن النفس الإقدام الشرعي^٢ على المخاوف بالاختيار، وهي أقرب الناطقة من القوة الشهوية، وإن كانتا خادمتين لها وهما متضادتان ويكسر كل منهما سورة [٨] الأخرى وإلا خرجت الغالبة عن طاعة الناطقة ولا تخدمها خدمة لائقة.

وإفراطها التهور أي الملكة الحاصلة من اشتداد الغضبية بحيث يقتضي زيادة آثارها كمّا أو كيفاً هي التهور وهي ملكة بها يصدر الإقدام على المهالك بحيث لا يستحسنها الشرع ولا^٣ العقل.

وتفريطها الجبن أي الملكة الحاصلة من ضعف الغضبية على وجه يقتضي نقصان آثارها كمّا أو كيفاً هي الجبن وهي ملكة بها يصدر الإحجام عمّا ينبغي فيه الإقدام. وقيل تعطيل الغضبية بالاختيار.

واعلم أنّ الفضائل كلّها تتولّد من الحكمة والشجاعة، فالحكمة أبو الفضائل^٤ والشجاعة أمّها. وجميع الرذائل تنشأ من الجهل والجبن، فالأول^٥ أبوها والثاني أمّها، فإنّ الحكمة علم، والشجاعة صبر، فإذا علمت النفس اللّذة البهيمية وامتنعت عنها حصلت العقّة الموجبة للخفة^٦ في الدنيا والآخرة، وقس عليه الجهل والجبن^٧.

١ ع: ضرف؛ ع: + هائم.
٢ في هامش س، ع: أي فيما ينبغي على وجه ينبغي
كما قيل.
٣ ه + لا.
٤ ه: كيفاً.
٥ ع - والشجاعة فالحكمة أبو الفضائل.
٦ ه: والأول.
٧ ع: للخلفة.
٨ ه - وقس عليه الجهل والجبن.

Sonra şunu bil ki, öfkenin hakikati nefsin istenmeyeni giderme ve intikam almaya yönelik hareketi ve meylidir. Nefis hoşlanmadığı bir şeyi tasavvur ettiğinde onu sevk gücü aracılığıyla gidermek ister. Bu yüzden kalpten sıcak ve sıcaklığından dolayı kuru bir dumanın buharı çıkar da bundan bir kısım beyne yükselir. Eğer çok olursa beyin gücünü tamamen ele geçirir ve fiillerini gerçekleştirmesini engeller. Ondan sonra da tüm vücuda yayılır, etkisi altına alır ve bozar. Sahibinde söylediği ve yaptığı şeylere dair hiçbir şuur kalmaz. Sonra yavaş yavaş durulur ve yayıldıktan sonra çözünmüş bu buhardan geriye kalan şey kalbe döner. Kişi kendine gelir ve yaptığına pişman olur. Eğer bu nefsin âdeti ise deli cesaretidir. Eğer buhar mutedilse güçleri devre dışı bırakmaz. Bilakis onları giderilmesine şer'an ve aklen atılganlık gereken şeyler için şuurlu bir atılganlığa sevk edecek şekilde ısıtır. Eğer bu yerleşik bir hal olursa bu şecaattir. Eğer istenmeyen durumu ortadan kaldırmayı ister ve öfke hareketinin zayıflığıyla birlikte vehim buna ilişirse veya ilişmezse bu çelişki, atılganlık gereken yerde çekingenliktir. Eğer bu bir melekeyse, korkaklıktır.

Şehvet: Yani üçüncü güç, şehevîdir, behimîdir, emmâredir. Bu nefsin tabiatıyla uyumlu olan şeylere yönelmesidir. Burada kasıt, karaciğerde bulunan, nefsi tabiatla uyumlu olan şeyleri istemeye sevk eden bir güçtür. Şehvi gücün istekleri öfke gücünün aksine mahza cismânîdir. Çünkü öfke gücünün isteği cismânî ve nefsânî arasında ara bir bölgededir, rûhânîye benzer. Daha önce düşünme ve öfkede ifade edildiği gibi bu sebebin sebep olanla adlandırılmasıdır, ya da muzafın açıklamasıdır. Diğer sıfatları da buna göre sen kıyasla.

İtidali iffettir: Yani şehvetin itidalinden meydana gelen güç, iffet melekесidir. Bu, şeriatın gerektirdiği üzere yeme, içme, giyinme, barınma gibi bedensel zorunluluklarla yetinmek; insanî kemâlâtı elde etme ve nefsin hayvanlarla ortaklıklardan arındırmaya gayret göstermek sûretiyle şehvet gücünün fiillerinin kendisinden sadır olduğu melekedir.

ثمّ اعلم أنّ حقيقة الغضب حركة النفس وميلها إلى دفع مكروهه وأخذ الانتقام، فإذا تصوّرت أمراً مكروهاً أرادت دفعها بواسطة القوّة الباعثة، فتفور من القلب بخار دخان حارّ يابس بحرارته^١، فيصعد منه قسط إلى الدماغ، فإن كان كثيراً استولى على القوى الدماغية كلّها فيعطّلها عن أفعالها وينتشر بعده إلى جميع البدن ويؤثّر فيه فيفسده، ولا يبقى لصاحبه شعور بما يقوله ويفعله^٢، ثمّ يسكن بالتدريج ويرجع إلى^٣ القلب ما يبقى من البخار المتحلّل من المشام^٤ بعد الانتشار فيصحو^٥ ويندم عمّا^٦ فعل، فإن كان هذا عادة للنفس فهو التهور، وإن كان البخار معتدلاً فلا يبطل القوى بل يسخنها تسخيناً باعثاً للإقدام المقارن بالشعور [٢٨] مع الدفع الذي ينبغي الإقدام عليه شرعاً وعقلاً، فإن كان حالة راسخة فهو الشجاعة، وإن أراد رفعه وعارضه الوهم مع ضعف الحركة الغضبية أو بدونها فهذه المعارضة هي الإحجام في موضع الإقدام، وإن كان ملكة فهو الجبن.

والشهوة أي القوّة الثالثة القوّة الشهوية البهيمية الأمّارة، وهي ميل النفس إلى ما يلائم الطبع، والمراد هنا قوّة في الكبد تبعث النفس على طلب الملائم للطبع. ومطالبها جسمانية صرفة بخلاف الغضبية، فإنّ مطلبها برزخ بين الجسمانية والنفسانية وأشبه بالروحانية تسمية للمسبّب باسم السبب كما مرّ في النطق والغضب أو تقرير المضاف، وقس عليه سائر الأوصاف.

فاعتدالها العفّة أي القوّة الحاصلة من اعتدال الشهوة ملكة العفّة. وهي ملكة يصدر منها أعمال القوّة الشهوية فيما ينبغي على الوجه الشرعي بالاكْتفاء على ضروريات البدن من المأكّل والمشرب والملبس والسكن، وصرف الهمة إلى تحصيل الكمالات الإنسانية وتخليص نفسها عن المشاركات^٧ الحيوانية.

٥ ع: فيصحوا.

٦ ع: على ما.

٧ ع: المشاركة.

١ ه: لحرارته.

٢ ع: يقول ويفعل.

٣ ع - إلى.

٤ ه: المسام.

İfratı azgınlıktır: Bu şehvet gücünün, gereksiz nefsanî hazlarla ilgili fiillerinin kendisinden sadır olduğu bir melekedir.

Tefriti isteksizliktir: *Cümûd* (isteksizlik) kelimesi cimle okunur. *Humûd* şeklinde noktalı *hâ* ile de okunduğu da söylenmiştir. Kendisi sayesinde
5 şehvet gücünün uygun olan ve olmayan fiillerinin özgür iradeyle devre dışı bırakıldığı bir melekedir. Bu da istenen kemalin noksanlığına ya da zayıflığına sebep olur.

Bil ki, filozoflara ve muhakkik sufilere göre düşünen nefis zatında mücerreddir ve insanî kemâlâtı elde ederken başvurması için bütün cismanî
10 güçleriyle hayvanî ruha bağlıdır. Bu nedenle eğer nefis bunları istenildiği şekilde kullanırsa kendisi için nefsanî kemâlâtı hâsıl olur. Böylelikle Naim Cenneti'ne girer. Ama durum tersine olursa, nefis ömrünü geçirmek için hayvanî ruhun aleti olur, onun arzularına dalar, iştihasına kendini kaptırır ve elinden kurtulamazsa, bu haldeyken neyi kaçırdığını idrak edemez,
15 öldüğünde de cehennemde, korkunç bir azaba duçar olur. Onun durumu için ava gitmeye niyetlenmiş, atına binmiş, yanına köpeğini almış ve çöle doğru yola çıkmış bir kişiyi örnek verirler. Eğer atı eğitilmiş, ortalama bir at ise, zayıf ve aciz ya da güçlü ve azgın değilse; köpeği eğitilmiş ise; kendisi de av konusunda bilgili ise istidadı ölçüsünde muradına erer. Evine mutlu ve
20 gururlu bir şekilde döner, ailesinin yanına sevinçli bir şekilde gider. Eğer atı inatçı ve asi ise, köpeği eğitilmiş değilse, kendisi iyi bir binici değilse ya da av konusunda gözü açık değilse muradına eremez. Hatta herkes de açlıktan helak olabilir.

وإفراطها الفجور وهي ملكة يصدر منها أعمال القوّة الشهوانية فيما لا^١ ينبغي من اللذائذ النفسانية.

وتفريطها الجمود بالجيم وقيل بالخاء المعجمة، ملكة يصدر منها تعطيل القوّة الشهوية عن آثارها اللاتقة وغير اللاتقة بالاختيار بحيث يؤدّي إلى نقصان الكمال المطلوب أو ضعفه.

واعلم^٢ أنّ النفس الناطقة مجرّدة في ذاتها عند الحكماء ومحقّقِي الصوفية متعلّقة بالروح الحيواني بجميع قوى الجسمانية ليتوسّل بها إلى تحصيل كمالاتها الإنسانية، فإن استخدمته كيف تشاء حصلت له الكمالات النفسانية، فهي في نعيم مقيم. وإن عكس الأمر وصارت النفس [٩] آلة له إلى انقضاء العمر فاستغرقت في هواه وانهمكت في مشتته ولم تخلص من يده فلم تكن متداركة لما فات وعلى تلك الحالة^٣ ومات^٤ فهو^٥ في نار جحيم^٦ وعذاب أليم، وقد مثلوا^٧ حالها بحال قاصد صيد ركب فرساً وأخذ معه كلباً فخرج^٨ إلى الصحراء. فإن كان فرسه مرتاضاً متوسّطاً لا ضعيفاً عاجزاً ولا قوياً مفرطاً وكلبه^٩ معلماً وكان^{١٠} نفسه بأحوال الصيد عالماً نال بمراده بقدر استعداده ورجع إلى منزله فرحاً فخوراً وينقلب إلى أهله مسروراً. وإن كان فرسه شموساً حروناً^{١١} أو كلبه غير معلم أو لم يكن فارساً أو بأحوال^{١٢} الصيد حارساً لم ينل إلى مراده بل قد يهلك الكلّ لانعدام طعامه.

١	ع - لا.	٣	ع - على تلك الحالة.
٢	في هامش س، ع: ثمّ إنّ تحصيل الكمالات النفسانية وتهديب الأخلاق الإنسية قلّما يتأتّى بالعبادات الظاهرة بل لا بدّ له من مرشد كامل، فإنّ الصلابة مؤثّرة. فإن لم يكن ظاهراً فعليك بتكثير الصلاة على النبي عليه السلام؛ فإنّ تكثيرها إكسير في هذا الباب لتأدية إلى الانتساب كما نقله الفاسي عن بعض العارفين في شرح دلائل الخيرات المسمّى بأنوار اللمعات. في هامش هـ: صائب: بيرون زشرع هرجه بود رنج عتست / قانون حفظ صحت عالم شر يعتست*.	٤	هـ: مات.
		٥	ع - فهو.
		٦	ع: جيم.
		٧	في هامش هـ: كذا ذكره في التلويح.
		٨	ع: فيخرج.
		٩	هـ: وصار كلبه.
		١٠	هـ - كان.
		١١	هـ: خرونا؛ ع: درون.
		١٢	هـ: وبأحوال.

[Faziletler orta hallerdir. Bunlar üçtür. Uçlar reziletlerdir. Bunlar nicelik bakımından altı tanedir. Niteliğin sapması bunlardandır.]

Faziletler orta hallerdir: Yani kemaldeki fazilet sıfatları orta melekelere veya tefrit ve ifratın ortasında bulunanlardır. Burada açık olan orta hallerin faziletler olduğuna hükmedilmesidir. Çünkü ifadedeki maksat tıpkı reziletler hakkında da uçlar olduklarına hükmedilmesi gibidir. Uçların reziletler olduğu hükmüyle beraber faziletlerin tanımlanmasının istenmesi faydasız bir iştir. Ortadan kasıt daha önce açıklandığı gibi yaklaşık bir itidaldir, kesin bir itidal değildir. Bu, insanı nefis ve beden toplamı olarak kabul eden Meşşâîlere göre nefsanî ve cismânî saadettir. Bu yüzden insanı “düşünen ölümlü canlı” olarak tanımlamışlardır. İşrâkîlere göre ise bu sadece nefsanî saadettir.

Bunlar üçtür: Yani faziletler. *Tâ*'nın zikredilmesiyle orta olanlar fazilet olarak yorumlanır. Bu, nefsanî güçlerin üç tane kabul edilmesi bakımındandır. Adalet bağımsız bir fazilet değildir, aksine üçünün toplamıdır. Bu yüzden müellif onu zikretmemiştir.

Uçlar reziletlerdir: Uç bir şeyin sonudur. Konum kategorisindendir. Bazen de bir şeyin kendisinde son bulunduğu şeye söylenir. O zaman cevherler ve arazın son noktasına tabi olur ve bu nedenle sadece duyulur olana has olur. Duyulur olanın dışındaki şeyler için kullanımı ise teşbih yoluyla olur.

İkinin üçle çarpılmasıyla **bunlar altı tanedir**. Altı tane olması itibariyle **bu** reziletler, **nicelik bakımındandır:** yani zatlarına bakıldığında miktarlarının gerektirdiği sebebiyle. Nitelikleri ve sıfatları bakımından rezilet olmalarına gelince; ortalar, kendilerinde fazilet olsalar bile, gerektirdikleri fiillerin fasit arazlarla bozulmuş olmasından dolayı rezilete dönüşürler. Bu yüzden müellif

[والفضائل هي الوسائط فهي ثلاثة. والأطراف رذائل فهي ستة بحسب الكمية. ومنها رداءة الكيفية.]

والفضائل هي الوسائط^١ أي الصفات الفاضلة في الكمال هي الملكات المتوسطة أو الواقعة^٢ في الأوساط بين التفریط^٣ والإفراط. والظاهر أن يحكم بالفضائل على الأوساط، لأنه المقصود بالإفادة كما حكم بالرذائل؛ على الأطراف، وإرادة تعريف الفضائل مع الحكم على الأطراف بالرذائل ممّا ليس له طائل. والمراد بالتوسط^٤ الاعتدال التقريبي لا التحقيقي كما حقّق. وهو السعادة النفسانية والجسمانية عند المشائين الذاهبين إلى أنّ الإنسان مجموع النفس والبدن، ولذا عرّفوه بالحيوان الناطق المائت، والإشراقيون على أنّه السعادة النفسانية فقط.

فهي ثلاثة أي الفضائل بتأويل الأوساط^٥ أو الأوساط^٦ لذكر التاء. وهذا بحسب تثليث القوى النفسانية. والعدالة ليست فضيلة مستقلة بل هي مجموعها، فلذا لم يذكرها.

والأطراف رذائل الطرف غاية الشيء، فهو من^٧ مقولة الوضع، وقد يطلق على ما به الانتهاء فيكون^٨ تابعاً لذي الغاية من الجواهر والعرض فيكون مخصوصاً [٢٩] بالمحسوس واستعماله في غيره على طريق التشبيه.

فهي ستة بضرب الاثنين في ثلاثة. هذه الرذائل باعتبار كونها^٩ ستة بحسب^{١٠} الكمية أي باقتضاء مقدارها بالنظر إلى ذواتها، وأمّا بحسب كميّاتها وصفاتها فالأوساط تصير رذائل وإن كانت في أنفسها^{١١} فضائل لكون الأفعال المترتبة هي^{١٢} عليها مشوبة بالأغراض^{١٣} الفاسدة، ولذا قال:

١	في هامش ع: ونعم ما قيل:	٤	ه: الرذائل.	٩	س: يكون.
	كُلُّ الْأُمُورِ تَزُولُ عَنْكَ وَتَنْقُضِي	٥	في هامش س، ع: بطريق تشبيه	١٠	ه - باعتبار كونها.
	إِلَّا الثَّنَاءُ فَإِنَّهُ لَكَ بَاقِي		المعقول بالمحسوس ولعله حقيقة	١١	ه: باعتبار.
	وَاللَّهُ لَوْ خُيِّرْتُ بَيْنَ فَضَائِلَ		عرفية.	١٢	ع: نفسها.
	مَا خُيِّرْتُ غَيْرَ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ	٦	ع: الأوساط.	١٣	ه - هي.
٢	ع: والواقعة.	٧	ع - الأوساط.	١٤	ع: بالأغراض.
٣	ع - التفریط.	٨	ع - من.		

niteliğin sapması yani nicelik bakımından faziletler olsalar bile niteliğin sapmasından dolayı meydana gelen melekeler **bunlardandır** yani reziletlerdendir demıştır. Çünkü rezilet ancak itidalden çıkmakla olur. Bu nicelik olarak, azlık ve çoklukla olabildiği gibi, nitelik olarak düzgünlükle veya sapkınlıkla da olabilir. Meleke, düzgünlükte veya sapkınlıkta fiillerin tekrarlanması olan kendi sebebine tâbidir. Bunun benzeri şudur: Mizaç itidalden saptığında ve sahibi için kötü bir hal meydana geldiğinde bunun sebebi ya dört unsurun çokluk ya da azlık yönünden uygun hallerinden ayrılmış olmasıdır ki, bu nicelik bakımından bir hastalıktır. Veya madde olduğu hal üzere kalmakla beraber niteliklerden birinin bozulmuş olmasıdır ki, bu da nitelik bakımından bir hastalıktır.

[Hikmettekine gelince bu âlimlere karşı küstahlık etmek için ilim öğrenen kimse gibidir.]

Hikmet melekesindeki sapmaya **gelince bu ilim öğrenen kimse gibidir**: yani öğrenimden sapma ilmin mesailini öğreneninki gibi, niyetten sapma ise müellifin de zikrettiği gibi ilmi dinî değil dünyevî bir amaç için öğreneninki gibidir. Burada müsamaha veya mecaz vardır. Ve zamirdeki kullanımın “**âlimlere karşı küstahlık etmek için**” ifadesi için olması mümkündür. Yani onları yenmek, tartışmalarda susturmak için; -*mucârât* (küstahlık etmek) kelimesi *cerâet*’ten (küstahlık) türetilmiştir, *mudârât* kelimesinde olduğu gibi *elif*, *hemze*’den dönüşmüştür- faziletlerin en üstünü olan hikmetin bizzat kendisini elde etmek için değil.

[Şecaatteğine gelince bu onu şan ve ganimet için uygulayanınki gibidir.]

Şecaatteki sapmaya **gelince** onun sebebinin sapması, **onu uygulayanın** niyetinin sapması gibidir. Yani ona özgü fiilleri uygulayan ve **şan ve ganimet için** yani sadece arzu edilen şöhreti kazanmak için veya savaşlarda ganimet elde etmek için birbiri ardınca tekrar eden gibidir; yoksa hasletlerin en iyisi olan şecaatin bizzat kendisi için değil.

ومنها أي الرذائل^١ رداءة الكيفية أي الملكات الحاصلة برداءة الكيفية وإن كانت فضائل بحسب الكمية، لأنّ الرذالة إنّما هي بالخروج عن الاعتدال. وهو كما يكون بالقلّة والكثرة وهي الكمية يكون بالجودة والرداءة وهي الكيفية. والملكة تابعة لسببها الذي هو تكرّر الأفعال في الجودة والرداءة. ونظيره أنّ المزاج إذا انحرف عن الاعتدال وحصل لصاحبه سوء الحال فسببه إمّا خروج العناصر عن حالاتها اللاتئة لها من القلّة والكثرة فالمرض بحسب الكمية^٢ أو فساد إحدى الكيفيات مع بقاء المادّة على حالها فهو بحسب الكيفية.

[أما في الحكمة فكمن تعلّمها لمجاراة العلماء.]

أما رداءة الكيفية في ملكة الحكمة فكمن تعلّمها^٣ أي فرداءة تعلّم من تعلّم^٤ مسائلها رداءة الغرض من تحصيلها دنيويًا لا دينيًا كما ذكره^٥، ففيه مسامحة أو تجوّز^٦، ويمكن الاستخدام في الضمير لمجاراة العلماء أي لأجل المغالبة عليهم وإلزامهم -من الجراءة، فالألف مقلوبة من الهمزة كالمداواة- لا لذاتها التي هي أفضل الفضائل^٧.

[وأما في الشجاعة من يمارسها للصيت والغنيمة.]

وأما رداءة الكيفية في الشجاعة فرداءة سببها كرداءة غرض من يمارسها أي يباشر الآثار المختصة بها ويزاولها^٨ مرّة بعد أخرى للصيت والغنيمة أي لمجرّد اكتساب الاشتهار المرغوب أو لإصابة^٩ الغنيمة في الحروب لا لذاتها التي هي من أحسن الخصائل.

١ ع - ومنها أي الرذائل.

٢ هـ: الكيفية.

٣ هـ: يعلمها.

٤ هـ: يعلم.

٥ هـ - رداءة الغرض من تحصيلها دنيويًا لادينيًا ذكره.

٦ ع: يجوز.

٧ س، هـ - لا لذاتها التي هي أفضل الفضائل.

٨ ع: يزداد لها.

٩ ع: الإصابة.

[İffettekine gelince bu hazları terk edip ya ahirette ondan daha fazla bir karşılık bekleyen ya da dünyada bir mevkiyi amaçlayanınki gibidir.]

Kendinde övgüye değer olan **iffetteki** sapmasına **gelince**, bu haram ya da ihtiyaç fazlası mübah **hazları terk eden** bununla, **onun yerine** başka bir hazzı; **ya ahirette ondan daha fazla bir karşılık veya dünyada bir mevkiyi amaçlayan gibidir.** Birincisi zâhit olan, ikincisi zâhit görünen içindir. Haz tabiatla uyumlu olan şeyleri uyumlu olduğu yönüyle algılamaktır. Acı ise tabiata aykırı olan şeyleri aykırı olduğu yönüyle algılamaktır. *el-Mebâhisü'l-meşrikıyye*'de şimdiye kadar hazzın mahza bir idrak olduğuna veya onunla birlikte başka bir şeyin de bulunduğu rastlamadım. En kuvvetli haz nefsânî kemâlâtı yakînî olarak idrak etmekle meydana gelen aklî hazdır. En şiddetli acı da “*bütün insanların âlemlerin Rabbi huzuruna varacakları günde*” (el-Mutaffifin, 83/6) kemâlâtın elden kaçırıldığının idrakiyle ortaya çıkan aklî acıdır.

[Bunlar eğer başka bir amaç saflıklarını bozmazsa ve düşünüp taşınmaksızın meydana gelirlerse fazilettirler. Çünkü bu iyilik ve kemaldır.]

Bunlar eğer başka bir amaç saflıklarını bozmazsa fazilettirler: Yani ortaların faziletler olması ancak iki şartla gerçekleşir. Birincisi bunları elde etme amacının sırf dinî olup, dünyevî bir amaçla karışmamış olmasıdır. Aksi takdirde Allah Teâlâ'nın ahlâkına benzemekten çıkar. Amaç, tasavvurunun, faili o fiile karşı atılmaya sevk ettiği şeydir. Eğer faydası başkasına dokunursa o maslahat olur. Eğer fiille ilgili olursa sonu açısından gaye, meydana gelmesi açısından fayda olur. Eğer bu gizli kalırsa o da hikmettir. İkinci şart düşünüp taşınmaksızın meydana gelmeleridir. Nitekim müellif şöyle demiştir: **Ve düşünüp taşınmaksızın meydana gelirlerse.** Eğer böyle değilse bunlar meleke olmazlar. Melekenin tanımından olan kemalin bilindiği açıktır. Dolayısıyla, burada amaç onu şu sözle sınırlamaktır: **Çünkü bu iyilik ve kemaldır:** yani mal gibi dünyayla ilişkili bir başka bir amaç için değil. İyilik failin, kemal olduğu için seçtiği kemaldır. Kemal ise bir şeyin zâtî olarak kendisiyle tamamlandığı şeydir, bu birinci kemaldır veya sıfatları açısından tamamlandığı şeydir, bu da güçten fiile çıkması açısından ikinci kemaldır. Bunun aslı, olması gerektiği üzere zikredilen çıkma içindir. Böyle söylenmiştir. Müellif faziletlerin ana gövdelerini açıklayınca alt dallarına işaret ederek şöyle dedi:

[وَأَمَّا فِي الْعَفَةِ فَكَمَنْ تَرَكَ اللَّذَّةَ وَيَقْصِدُ اعْتِيَاضَ أَكْثَرِ مِنْهَا فِي الْآخِرَةِ أَوْ الْجَاهِ فِي الدُّنْيَا.]

وَأَمَّا رَدَّاءَتُهَا فِي الْعَفَةِ الْمَمْدُوحَةِ فِي نَفْسِهَا فَكَمَنْ تَرَكَ [١٠] اللَّذَّةَ الْمَحْرَمَةَ أَوْ الْمُبَاحَةَ الزَّائِدَةَ عَلَى قَدَرِ الْحَاجَةِ وَيَقْصِدُ بِذَلِكَ اعْتِيَاضَ لَذَّةٍ أَكْثَرَ مِنْهَا فِي الْآخِرَةِ أَوْ يَقْصِدُ الْجَاهِ فِي الدُّنْيَا وَالْأَوَّلَ لِلزَّاهِدِ وَالثَّانِي لِمُتَزَهِّدٍ. وَاللَّذَّةُ إِدْرَاكُ الْمَلَائِمِ مِنْ حَيْثُ هُوَ مَلَائِمٌ، وَالْأَلَمُ إِدْرَاكُ الْمَنَافِرِ مِنْ حَيْثُ هُوَ مَنَافِرٌ. وَفِي الْمُبَاحِ الْمَشْرِقِيَةِ لَمْ يَظْهَرِ عِنْدِي إِلَى الْآنَ أَنَّ اللَّذَّةَ هِيَ مَجْرَدُ الْإِدْرَاكِ أَوْ مَعَهُ شَيْءٌ آخَرٌ، وَأَقْوَى اللَّذَّاتِ هِيَ اللَّذَّةُ الْعَقْلِيَّةُ بِإِدْرَاكِ الْكِمَالَاتِ النَّفْسَانِيَّةِ عَلَى وَجْهِ الْيَقِينِ، وَأَشَدُّ الْأَلَمِ الْعَقْلِيُّ بِإِدْرَاكِ فَوَاتِهَا ﴿يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ (سُورَةُ الْمُطَفِّفِينَ، ٦/٣٨)

[وَأَمَّا هِيَ فَضَائِلُ إِذَا لَمْ يَشْبِهَا غَرَضٌ وَصَدَرَتْ بِلا رُويَةٍ، لِأَنَّهَا خَيْرٌ وَكَمَالٌ.]

وَأَمَّا هِيَ فَضَائِلُ إِذَا لَمْ يَشْبِهَا غَرَضٌ يَعْنِي إِنْ كُنَ الْأَوْسَاطُ فَضَائِلُ لَا يَتَحَقَّقُ إِلَّا بِشَرْطَيْنِ. أَحَدُهُمَا كَوْنُ الْغَرَضِ مِنْ تَحْصِيلِهَا دِينِيًّا مُحَضًّا^١ غَيْرَ مُخْتَلَطٍ بِغَرَضٍ دُنْيَوِيٍّ. وَإِلَّا يَخْرُجُ عَنِ الْمِشَابَهَةِ بِأَخْلَاقِ اللَّهِ تَعَالَى^٢. وَالْغَرَضُ مَا يَكُونُ تَصَوُّرُهُ بَاعِثًا لِإِقْدَامِ الْفَاعِلِ عَلَى الْفِعْلِ، فَإِنْ رَجَعَ نَفْعُهُ إِلَى الْغَيْرِ فَمُصْلِحَةٌ، وَإِنْ تَرْتَّبَ عَلَى الْفِعْلِ فَبَاعِثٌ لِنَتَائِجِهِ غَايَةً وَبَاعِثٌ لِحَصُولِهِ فَائِدَةً^٣، وَإِنْ خَفِيَ ذَلِكَ فَحِكْمَةٌ. وَثَانِيَهُمَا صَدُورُهَا بِلا رُويَةٍ، كَمَا قَالَ: وَصَدَرَتْ بِلا رُويَةٍ وَإِلَّا فَلَا تَكُونُ مَلَكَاتٍ، وَلَا يَخْفَى أَنَّهُ قَدْ عَلِمَ الْكَمَالُ الَّذِي^٤ مِنْ تَعْرِيفِ الْمَلَكَةِ، فَالْمُرَادُ تَقْيِيدُهُ بِقَوْلِهِ لِأَنَّهَا خَيْرٌ وَكَمَالٌ أَيْ^٥ لَا لَغَرَضٍ آخَرَ مِمَّا يَتَعَلَّقُ بِأَمْرِ الدُّنْيَا فِي الْمَالِ. وَالْخَيْرُ هُوَ الْكَمَالُ الَّذِي يَخْتَارُهُ الْفَاعِلُ مِنْ حَيْثُ هُوَ كَذَلِكَ. وَالْكَمَالُ مَا يَتِمُّ بِهِ الشَّيْءُ ذَاتًا وَهُوَ الْكَمَالُ الْأَوَّلُ، أَوْ صِفَةٌ وَهُوَ الْكَمَالُ الثَّانِي بِاعْتِبَارِ خُرُوجِهِ مِنَ الْقُوَّةِ إِلَى الْفِعْلِ. وَأَصْلُهُ لَخُرُوجِ الْمَذْكُورِ عَلَى مَا يَنْبَغِي، كَذَا^٦ قِيلَ. وَلَمَّا بَيَّنَّ أَصُولُ الْفَضَائِلِ [١٠] أَشَارَ إِلَى فُرُوعِهَا فَقَالَ:

١ في هامش ع: بضم الشين	٥ هـ: بأخلاق الإلهي.	على الأول لكونه عديمًا فتأمل.
الشوب بمعنى الخلط.	٦ ع: للإقدام.	٩ هـ: ذلك.
٢ س + أحد.	٧ ع: خائفة.	١٠ هـ - أى.
٣ ع، س - محضا.	٨ في هامش س، ع: وهو ركن لها	١١ هـ: كما.
٤ هـ: التشبه.	فإطلاق الشرط عليه مجاز وكذا	١٢ ع: الغضن.

[Her faziletin alt dalları vardır.]

Üç faziletten **her bir faziletin alt dalları vardır**. *Şuab* (şubeler) kelimesi *şın* harfinin zammesiyle ve *‘ayın* harfinin fethasıyla okunur. İlk anlamı ağaç dalı olan *şu‘be* kelimesinin çoğuludur. Burada kasıt alt daldır. Fazilet, kapalı istiâre yoluyla bir meyveli ağaca benzetilmiş ve tahayyül yoluyla da ona dallar isnat edilmiştir. Bunun amacı onun alt dallarının gerekliliğine ve meyvenin ancak gövde sayesinde var olabileceğine dikkat çekmektir.

[Hikmetin alt dalları yedidir.]

Hikmetin alt dalları yedidir: yani bunları artırmak mümkünse de meşhur görüşe göre yedi alt daldır.

[Zihin duruluğu: nefsin karışıklığa düşmeksizin sonuca ulaşma istidadıdır.]

1) **Zihin duruluğu:** Bedel ya da mahzuf bir mübtedanın haberidir. Birinci alt daldır. Zihinden kasıt müfekkire gücü ya da düşünen nefistir, mutlak anlamda idrak gücü ve kıvrak zekâ kastedilmemiştir. Duruluğuyla ise onun yukarıda hazfî veya lafzî mecaz sanatıyla bahsedilen üç mizaca göre itidalinin melekesi; ve yine çok yemek ve içmekle veya öfke gibi nefsin hareketiyle beyne yükselen kötü buhardan arınmış olması kastedilmektedir. **Nefsin**, ister tasavvur ister tasdik olsun nefse uygun ilkelerden, selikî veya mantıkî sıralamaya uygun olarak birinci hareketle, genel olarak tahmin edilen sonuçtan ilkelere, ikinci hareketle de ilkelerden sonuca ulaşacak şekilde, bahsi geçen iki harekette **karışıklığa** ve tereddüde **düşmeksizin** nazarî **sonuca ulaşma istidadıdır**, yani yakın gücü kabul etme melekesidir.

Bil ki istidat, yakınlık bakımından güçten daha hususi bir anlama sahiptir. Güçte böyle bir itibar söz konusu değildir; zira iki zıttı olan nispeti eşittir. İstidat ise iki zıttan birine yakın olan güçtür. İmam [Fahreddîn er-Râzî] de böyle anlatmıştır.

[ثم لكل فضيلة شعب.]

ثم لكل فضيلة من الفضائل الثلاث شعب بضمّ الشين وفتح العين جمع شعبة بمعنى الغصن^١ في الأصل^٢، والمراد ههنا الفرع، شبه الفضيلة بالشجرة المثمرة^٣ على الاستعارة بالكناية وأثبت الشعب لها على التخيل. والغرض منه التنبيه على لزوم هذه الفروع لها وتوقف ثمار الأصل عليها.

[فللحكمة سبع.]

فللحكمة سبع أي سبع شعب على المشهور وإن جاز الزيادة عليها.

[صفاء الذهن: استعداد النفس لاستخراج المطلوب.]

صفاء الذهن بدل أو خبر مبتدأ محذوف، وهو الشعبة الأولى، والمراد بالذهن القوة المفكرة أو النفس الناطقة لا المدركة مطلقاً ولا الفطنة؛ وبصفائه ملكة اعتداله بحسب الأمزجة الثلاثة المذكورة بالتجوّز الحذفي أو اللفظي، وخلوصه عن الأبخرة الرديّة الصاعدة إلى الدماغ بكثرة الأكل والشرب أو حركة النفس كالغضب استعداد النفس أي هو ملكة كونها قابلة بالقوة القريبة لاستخراج المطلوب النظري تصوّراً كان أو تصديقاً من مبادئها المناسبة لها بالحركة الأولى من المطلوب المشعور به في الجملة^٤ إليها وبالثانية منها إليه بالترتيب السليقي أو المنطقي بلا تشويش واضطراب في الحركتين المذكورتين.

ف[أ]علم^٥ أنّ الاستعداد أخصّ من القوة باعتبار القرب فيه دونها فنسبتها إلى الضدّين على سواء والاستعداد القوة القريبة إلى أحد الضدّين^٦ كذا ذكره الإمام.

٥ هـ - في الجملة.

١ هـ - في الأصل.

٦ ما بين القوسين أضيف لإتمام المعنى.

٢ ع - الثمرة.

٧ ع - على سواء واستعداد القوة القريبة إلى أحد الضدّين.

٣ في هامش س، ع: ويمكن الكسر لالتقاء الساكنين بطريق السرد.

٨ هـ: لا معنى له وجودته.

٤ هـ: محذوف أي.

[**Mükemmel kavrama: gerektirenden gerekene geçişin sağlıklı olmasıdır.**]

2) **Mükemmel kavrama:** Yani zihnin lafzî veya başka bir çeşit işaretten işaret edilene geçişinin iyi olmasıdır. Çünkü “kavrama” sözü edilen geçiştir ve geçişin lafızla sınırlandırılmasının bir anlamı yoktur. Mükemmelliğinden maksat ise anlamının niceliksel ve niteliksel olarak itidalinin melekесidir. **Geçişin sağlıklı olmasıdır.** Yani sayesinde zihnin **gerektirenlerin** tümünden **gereklerin** tümüne geçişinin sağlıklı bir şekilde gerçekleştiği melekedir. Nitekim bu, melekenin durumudur. Bu yüzden müellif gerekten gerektirene dememiştir. Sağlıklı olmasından kasıt isabet ettirmesidir, birinciye dönmemesi için zâtî bir imkân ve yakın güç değildir. Bu şekilde tamlayan yapılmasının, sûretin zihinde oluşması kabilinden olması mümkündür. Aralarındaki fark şudur: istidat isabetli olmayı zorunlu olarak gerektirmez. Bu ikinciden daha genel anlamlıdır. Gerektirmek ayrılmanın yokluğundan ibarettir, yoksa ayrılmanın imkânsızlığı değildir ki o da örfî gerekliliktir. Fakat gereklilik, haricîden ve zihnîden ve daha hususi veya daha genel anlamıyla açık olandan, açık olmayandan, şeyin gerekliliğinden ve şeyden daha geneldir. Nitekim bu ilgili yerde açıklanmıştır.

[**Zekâ: sonuçlara ulaşma hızıdır.**]

3) **Zekâ:** Peltek *ze* ile okunur. Sözlükte tutuşmaktır. Terim olarak ise **sonuçlara ulaşma hızıdır.** Yani iki çakmak taşının tutuşmasıyla ateşin ortaya çıkma hızı gibi kendisiyle zihnin, kıyasın iki öncülünden sonuca hızla varmasını sağlayan melekedir. Nitekim burada zihnin hareketini iki çakmaktaşının birbirine vurulması olan tutuşmaya, sonuca ulaşma yönünden açık istiare ile bir benzetme söz konusudur. Ayrıca iki öncülün iki çakmaktaşına zımnen benzetilmesi söz konusudur. Sonuçlar da hızla ortaya çıkma bakımından ateşe, zihin kava, iki öncül iki çakmaktaşına kapalı istiare yoluyla benzetilebilir. Çünkü tutuşmanın ortaya konması tahayyül yoluyla olur. Zihnin ve sonuçların iki çakmak taşına benzetilmesi ihtimali de ifrat derecesinde zekâsı olanın gayet iyi bileceği gibi yanlıştır. Hızın tamlanan olarak kullanılması açıklama içindir ki bazı nüshalarda bulunmaması da bunu destekler.

[جودة الفهم: صفة الانتقال من الملزومات إلى اللوازم.]

والثانية: **جودة الفهم** أي حسن انتقال الذهن من الدالّ اللفظي وغيره إلى المدلول. فإنّ الفهم هو الانتقال المذكور وتخصيصه باللفظ لا معنى له. والمراد بجودته^١ ملكة اعتداله كمّا وكيفاً، هو^٢ **صفة الانتقال** أي [١١^أ] ملكة بها يصحّ انتقال الذهن من الملزومات كلّها إلى اللوازم كلّها^٣ كما هو شأن الملكة، ولذا لم يقل من اللازم إلى الملزوم. فالمراد بالصحة الإصابة لا الإمكان الذاتي والقوة القريبة لئلا يرجع إلى الأوّل، ويمكن أن يكون إضافتها من قبيل حصول الصورة، والفرق بينهما أنّ الاستعداد لا يقتضي السداد، فهو أعمّ من الثاني. واللزوم عبارة عن عدم الانفكاك لا امتناعه الذي هو اللزوم العرفي، لكنه أعمّ من الخارجي والذهني ومن^٤ البين بالمعنى الأخصّ أو الأعمّ وغير البين ومن اللزوم للشيء ومن الشيء كما فصل في محله.

[الذكاء: سرعة اقتراح النتائج.]

الثالثة: **الذكاء** بالذال وهو لغة التوقّد وعرفاً **سرعة اقتراح النتائج** أي ملكة بها يسرع انتقال الذهن من مقدّمتي القياس إلى النتائج كإقتراح الزندي في سرعة إظهار النار، وفيه تشبيه انتقال الذهن بالاقترح الذي هو ضرب أحد الزندي بالآخر في سرعة الاستخراج على الاستعارة المصرّحة، وفيه تشبيه ضمني للمقدّمتين بالزندي. ويمكن تشبيه النتائج بالنار في سرعة الظهور وتشبيه الذهن بالقادح والمقدّمتين بالزندي على سبيل الاستعارة بالكناية، فإثبات الاقتراح لها تخيل. واحتمال تشبيه الذهن والنتائج بالزندي ساقط كما لا يخفى على من له ذكاء مفرط. وإضافة السرعة بيانية كما يؤيّده سقوطها في بعض النسخ.

٤ ع - من.

٥ ع: الطبيعي.

١ ه - هو.

٢ ع - كلّها.

٣ ع: فهم.

[İyi tasavvur: şeyleri imkân ölçüsünde olduğu gibi araştırmaktır.]

4) **İyi tasavvur:** Yani, iyiden kastın bir şeyin tamlık niteliği olduğundan, bilginin tamlığıdır. Bu örfî iyidir. Yoksa onun tabiata uyumlu olması değildir; bu sözlük anlamıyla iyidir. Dünyada övgüye ahirette sevaba ilişkin olması da değildir; bu da şer'î iyidir. Tasavvurdan kasıt ise bir şeyin sûretinin ister tasavvur ister tasdik olsun zihinde oluşmasıdır, yoksa tasdikin mukabili olan salt tasavvur değildir. **Şeyleri imkân ölçüsünde olduğu gibi araştırmaktır.** Yani şeylerin kendinde bulunduğu durumların ölçüsüyle ilişkili olarak istidlalle onlara olumlu ya da olumsuz nispetler kurma melekesidir. Nitekim bu bir yönüyle zekâdan daha geniştir. Araştırmak, sözlükte incelemek demektir. Başka bir anlamı soru ve cevaptır. Bazen de mutlak olarak bir şeyi başka bir şeye atfetmek anlamında kullanılır.

[Kolay Öğrenme: nefsin çok çaba sarf etmeden sonuca ulaşma gücüdür.]

5) **Kolay Öğrenme, nefsin çok çaba sarf etmeden sonuca ulaşma gücüdür.** Yani az bir çaba ile tasavvur ya da tasdik şeklindeki sonucu anlamaya dair bilfiil yakın istidat melekesidir. Bu iyi tasavvurdan daha dar anlamlıdır.

[Ezberleme: idrak edilen sûretleri kaydetmektir.]

6) **Ezberleme, idrak edilen sûretleri kaydetmektir.** Yani, öncelikle öğrenmek yoluyla bilinen sûretlerin sayesinde kaydedildiği melekedir. Çünkü söylendiği üzere bedihî sûretler kendiliğinden kayıtlıdır. Bundan kasıt ve-him gücüne hizmet eden hafıza gücü değildir.

[Hatırlama: kaydedilenlerin akla getirilmesidir.]

7) **Hatırlama:** *Zukr* (hatırlama) zammeyle okunur. *Zikr* şeklinde kesrayla da okunabilir. **Kaydedilenlerin akla getirilmesidir.** Yani hafıza gücünde depolanmış bilgileri getirme melekesidir. Bundan kasıt bazı fi-lozofların ortaya koyup müzekkire ya da zâkire diye adlandırdıkları depolanmış bilgileri getirmede kendisinden istifade edilen beyin gücü değildir.

[حسن التصوّر: البحث عن الأشياء بقدر ما هي عليه.]

الرابعة: حسن التصوّر أي كمال العلم على أنّ المراد بالحسن كون الشيء صفة كمال، وهو الحسن العرفي لا كونه ملائمًا للطبع وهو الحسن^١ اللغوي، ولا كونه متعلّقًا [١١] للمدح في العاجل والثواب في الآجل^٢ وهو^٣ الشرعي؛ وبالتصوّر حصول صورة الشيء في الذهن تصوّرًا كان أو تصديقًا لا التصوّر الساذج المقابل للتصديق **البحث عن الأشياء بقدر ما هي عليه** أي ملكة النسبة الإيجابية أو السلبية لها بالاستدلال ملتبسًا بقدر الأحوال التي هي عليها في نفسها، فهو أعمّ من وجه من الذكاء^٤، والبحث في اللغة التفتيش^٥، ومنه السؤال والجواب، وقد يستعمل^٦ بمعنى حمل شيء على الآخر مطلقًا.

[سهولة التعلّم: قوّة النفس على درك المطلوب بلا زيادة سعي.]

الخامسة: سهولة التعلّم قوّة النفس على^٧ درك المطلوب بلا زيادة سعي أي ملكة الاستعداد القريب^٨ بالفعل على^٩ فهم المطلوب التصوّري أو التصديقي بسعي قليل^{١٠}، فهو أخصّ من حسن التصوّر.

[الحفظ: ضبط الصور المدركة.]

السادسة: الحفظ ضبط الصور المدركة أي ملكة تضبط بها الصور المعلومة أوّلاً بالاكْتِسَاب، لأنّ الصور البديهية مضبوطة بذاتها كما قيل. فليس المراد به قوّة الحافظة الخادمة للوامة.

[الذكر: استحضار المحفوظات.]

السابعة: الذكر بالضمّ ويجوز الكسر استحضار المحفوظات أي ملكة استحضار المعلومات المخزونة في القوّة الحافظة، وليس المراد به^{١١} القوّة الدماغية التي يستعان بها^{١٢} في استحضار المخزونات على ما أثبتتها بعض الحكماء وسمّاها المذكرة والذاكرة،

١ ع - والثواب في الآجل. ٢ ع: تستعمل. ٣ ع + ما. ٤ ع: بأدنى سعي. ٥ ع: ذكاء. ٦ ع: التفتيش. ٧ ع + ما. ٨ في هامش س، ع: لا القوّة. ٩ ع: بقاء. ١٠ هـ: بقاء. ١١ ع - بقاء. ١٢ ع: بقاء.

Çünkü o sadece bazı cüz'î duyuşsal manaları getirir, küllî makulleri değil. Bu kaydedilmişleri hatırlamaktır. Unutulanı hatırlamaya gelince bu ancak üç güç ile tamamlanabilir. Çünkü vehim, hafızada depolanmış cüz'î manayı bulamayınca mütehayyileye başvurur. O da hayâle başvurur ve depolanmış sûretler vehim gücüne, vehim gücü unutulmuş manayı içeren sûreti buluncaya kadar ardı ardına sunulur. Sonunda vehim gücü onu ikinci kez idrak eder.

Bil ki, bu bedendeki cismânî güçlerin tümü ve onlardan kaynaklanan fiiller, düşünen nefiste bulunan güçlerden yansıyan nakışlar mesabesinde alt dallardır. Onlar bu nefsanî güçlerin aynaları gibidirler. Çünkü nefis taşan bir nurdur. Nefis ve beden arasında bir aşk ilişkisi vardır. Bu şekilde nefisten mizaşsal istidadına göre kemâlâtı taşar. Nitekim bu ilgili yerde açıklanmıştır.

Müellif hikmetin alt dallarını anlatmayı bitirince şecaatin alt dallarını anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

[Şecaatin on bir şubesi vardır.]

Şecaatin kendisinden çıkıp dallara ayrılan ve ondan kopmayan **on bir alt dalı vardır**. Birincisi:

[Olgun nefis: Fakirlik ve zenginliği, yüceliği ve düşüklüğü önemsemektir.]

1) **Olgun nefis:** *Kibr* (olgun) kelimesi *kef*'in kesresi ve *bâ*'nın sükûnuyla okunur. Büyüklük anlamındadır, *ha-su-ne* babındandır. *Bâ*'nın fethasıyla okunan *kiber*'e gelince, *'a-li-me* babındandır ve yaşın büyüklüğü anlamına gelir. Bu, nefsin kendisini başkasından üstün görmesi anlamındaki yerilmiş kibir değildir. Aksine o **fakirliği, zenginliği, yüceliği** -(*kibr*) ba'nın sükûnuyla- **ve düşüklüğü** -(*sağar*) *sad*'ın fethasıyla- **önemsememe** melekesidir. *Sağar* (düşüklük) zillet demektir. Zammeli okunup *suğr* olduğunda da bu anlama gelir. Kesra ve fethayla *sığar* olursa yaşın küçüklüğü anlamına gelir. Burada kasıt zayıf nefisleri daralmaya veya ferahlamaya sebep olacak şekilde etkilemesi gibi, sayılanlardan hiç birinin, kişi için mutluluk ya da sıkıntı oluşturması açısından bir öneminin olmamasıdır.

فإنَّها لا يستحضر إلا المعاني الجزئية المحسوسة لا الكلِّية المعقولة، وهذا ذكر المحفوظ، وأمَّا ذكر المنسيّ^١ فلا يتمُّ إلا بقوى ثلاث، لأنَّ الوهم إذا لم يجد المعنى الجزئيَّ المخزون في الحافظة يراجع إلى المتخيَّلة، وهي إلى الخيال، ويعرض الصور المخزونة فيه على الواهمة شيئاً فشيئاً إلى أن تجد الواهمة الصورة [١٢]^١ التي أخذت المعنى المنسيّ منها فتدركه ثانياً.

واعلم أنَّ جميع ما في هذا البدن من القوى الجسمانية وآثارها فروع بمنزلة النقوش المنعكسة لما في النفس الناطقة من القوى، وكأنَّها مرايا لتلك القوى النفسانية، لأنَّ النفس نور فيّاض، وبينها وبين البدن علاقة حبيّة فيستفيض^٢ منها كمالاتها بحسب استعدادها المزاجي كما فصل في محله.

ولمَّا فرغ عن شعب الحكمة شرع في بيان شعب الشجاعة فقال^٣:

[وللشجاعة إحدى عشرة شعبة.]

وللشجاعة إحدى عشرة شعبة متفرّعة عليها غير منفكة عنها. الأولى:

[كبر النفس: استحقار الفقر واليسار والكبر والصغار.]

كبر النفس بكسر الكاف وسكون الباء بمعنى العظم من باب حسن. وأمَّا الكبر بفتح الباء فمن باب علم بمعنى زيادة السنّ وليس هذا هو الكبر المذموم، وهو رؤية النفس فوق غيرها بل هو ملكة استحقار الفقر واليسار والكبر بالسكون والصغار بالفتح الذلّ وكذا الصغر بالضمّ، وأمَّا الصغر بالكسر والفتح فالنقصان في السنّ، والمراد أن لا يكون لشيء من هذه الأمور اعتبار عنده^٤ بحيث يحصل الفرح أو^٥ الترح كما يؤثّر في النفوس الضعيفة تأثيراً يؤدّي إلى الانقباض والانبساط.

١ ع: ذكره المحفوظ وأمَّا ذكره المنسيّ.

٢ هـ: فيفيض.

٣ هـ - ولمَّا فرغ عن شعب الحكمة شرع في بيان

٤ ع - عنده.

٥ ع: و.

[Yüce himmet: dünya mutluluğuna ve mutsuzluğuna aldırış etmemektir.]

2) **Yüce** ve âli **himmet**: Bu, mizacın sağlığı, güçlerin ve organların sıhhati, malın çokluğu, refah düzeyi ve bunların tersi gibi durumların şecaat sahibi olan kimsenin gözünde, dünyayla ilişkisini kesmesi ve talebini ahirete yöneltmesi sebebiyle tamamen eşit olduğundan ister bedensel ister haricî olsun **dünya mutluluğuna ve mutsuzluğuna aldırış etmeme** melekesidir.

[Sabır: acılara ve korkulara direnme gücüdür.]

3) Allah'a itaat konusunda **Sabır** ve sebat. Bu **acılara ve korkulara direnme** ve nefsin zor durumlardan etkilenmemesi **gücüdür**. Bu zor işlerdendir. Daha önce bahsedildiği gibi hikmet, faziletlerin babası, sabır da annesidir. Bu, sabrın her yönüyle şecaatin kökü olmasını gerektirmez, yalnızca zor amellerin kendisine dayanması, ona bağlı olması yönünden gerektirir. Bu Allah Teâlâ'nın şu sözünün sırrıdır: "*Sabredenlere ecirleri hesapsız verilecektir.*" (ez-Zümer, 39/10) Sabır, yüce himmetten daha kuvvetlidir. Bu yüzden müellif dördüncü gücü sabra eklemiştir:

[Soğukkanlılık: tehlikeler karşısında tasalanmamaktır.]

4) **Soğukkanlılık**: *Necdet* (soğukkanlılık) *nun*'un fethası ve *cim*'in sükûnuyla okunur. Bu **tehlikeler karşısında tasalanmamaktır**. Bunun anlamı musibetler ve korkularla karşı karşıya kalınan durumlarda sözlü ve fiilî olarak telaşa kapılmamak, nefsi endişe belirtmekten ve korktuğunu hissettirmekten alıkoymaktır.

[Hilim: öfke kapladığı andaki iç huzurudur.]

5) **Hilim**: *Hilm* (hilim) kesralı okunur. *Ha-su-ne* babındandır. Zammeyle okunan *hulm* ise *na-sa-ra* babındandır ve uyuyanın gördüğüdür. Bu **öfke kapladığı andaki iç huzurudur**. Yani, hayvanî ruhun hareketi ve insan bedenine yayılması ve bu şekilde sıcak bir buharın insanların beynine yükselerek onları intikam almaya ve zararları gidermeye yönelterek duyuları iptal etmesi esnasında nefsin sakin olmasıdır.

[عظم الهمة: عدم المبالاة بسعادة الدنيا وشقاوتها.]

الثانية: **عظم الهمة** وعلوها وهو ملكة عدم المبالاة بسعادة الدنيا وشقاوتها^١ من البدنية والخارجية^٢ كصحة المزاج وسلامة القوى والأعضاء وكثرة المال ورفاهة الحال وأضدادها^٣ باستواء الحاليتين عند الشجيع لعدم علاقته بالدنيا وحصر مطلبه على سعادة الأخرى. ٥

[الصبر: قوة مقاومة الآلام والأهوال.]

الثالثة: **الصبر** والثبات على الطاعة وهو **قوة مقاومة الآلام والأهوال** وعدم انفعال النفس من شديد الأحوال. وهو من عزم الأمور. وقد سبق أن الحكمة أبو الفضائل والصبر أمها. ولا يلزم من ذلك كونه أصل الشجاعة من كل وجه بل [١٢٠] من حيث توقّف الأعمال الشاقة عليه وانتسابها إليه. وهو سرّ قوله تعالى ﴿إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ (سورة الزمر، ١/٩٣). وهو أقوى من عظم الهمة. ولذا ضمّ إليه القوة. ١٠

[النجدة: عدم الجزع عند المخاوف.]

الرابعة: **النجدة** بفتح النون وسكون الجيم وهي ملكة عدم الجزع عند المخاوف يعني عدم الاضطراب في الأقوال والأفعال عند مشاهدة المصائب ومصادفة الأهوال وكفّ النفس عن إظهار الجزع وإشعار الفزع. ١٥

[الحلم: الطمأنينة عند سورة الغضب.]

الخامسة: **الحلم** بالكسر من باب حسن، وأما الحلم بالضمّ وهو ما يراه النائم فمن باب نصر، وهو ملكة **الطمأنينة عند سورة الغضب**^٤ أي سكون النفس حين حركة الروح الحيواني وانتشاره إلى البدن الإنساني بحيث يتعطّل الحواسّ بصعود بخار حارّ إلى دماغ^٥ الناس لقصد الانتقام ودفع المنافر. ٢٠

١ في هامش س، ع: في المأكّل والمشرب والمسكن والمنكح ويقال له البخت (ع: البحث)

٥ هـ: هذا.

٦ ع: صورة.

٧ في هامش هـ: صائب: عنان نفس كشيدن جهاد مردان

است / نفس شمرد زدن ذكر اهل عرفان است.*

٨ ع: الدماغ.

٢ ع: غيرها.

٣ ع: أضدادها.

٤ هـ: شدة.

Burada nefse, hareket halinde olmasına rağmen sükûn isnat etmenin mecazi olduğu açıktır. *Tahallüm* (hoş görmek) hareketten önce öfkenin savuşturulması ve bunun sürekli tekrarlanması ile hilmin oluşması bakımından hilmin tekellüfüdür. Şair şöyle demiştir:

“Düşkünleri hoş gör, sevgilerini kazanmaya çalış
Hilmi tasannu ile takınmadıkça gerçeğine ulaşamazsın.”

[**Sükûn: düşmanlıklar ve savaşlarda aceleci olmamaktır.**]

6) **Sükûn:** Filozoflara göre hareket etme özelliği olan şeyin hareketinin yokluğudur. Hareket, aşamalı olarak güçten fiile çıkmaktır. Sükûn, iki oluşun iki anda tek mekânda olmasıdır. Hareket ise iki oluşun iki anda iki mekânda olmasıdır. Bu ilmin terimi olarak sükûn **düşmanlıklar ve savaşlarda teenni** melekesidir. Teenni *enât* kökünden *kanât* veznindedir, uyumluluk anlamına gelir. Kim buna güç yetirirse başkasına da güç yetirir. Bu yüzden müellif yedinciye de bu iki fazilete has kılmıştır.

[**Tevazu: fazilet sahiplerini ve kendisinden aşağıda olanları büyük görmektir.**]

7) **Tevazu:** Düşük ve zelil görünmektir. Terim olarak **fazilet sahiplerini ve kendisinden aşağıda olanları** yani mütevazı olan kişiden genellikle malca, makamca ve nadiren diğer faziletler bakımından aşağı olanları **büyük görme** melekesidir. Ama bu, onların fazilet sahibi olmaları yönünden değildir. Çünkü melekede düşünüp taşınma olmaz.

[**Gayretlilik: güzellikle bahsedilmesi gereken yüce işler için çabalamaktır.**]

8) **Gayretlilik:** Sözlük anlamı metanettir. Terim anlamı **güzellikle bahsedilmesi gereken yüce işler için çabalama** melekesidir. Bir görüşe göre güzel bahsi gerektirenlerin kendisi sayesinde nefisten sadır olduğu melekedir.

[**Dayanıklılık: nefsin kendisini iyi işlerde yormasıdır.**]

9) **Dayanıklılık: Nefsin kendisini iyi işlerde yorması** melekesidir. Bunun anlamı nefsin şer'an güzel şeyleri elde etmek için çeşitli yorgunluklar ve zorluklara tahammül etmesidir. *İt'ab* (yormak) mastardır, failine muzaf olmuştur. Mefulu mahzuftur. O da itibarî başkalaşmaya göre nefistir veya şahıstır veya aksidir.

فظهر أنّ الإسناد^١ السكون إلى النفس^٢ مع كون الحركة من الروح مجازي. والتحلّم
التكلّف في الحلم بمدافعة الغضب قبل الحركة ويحصل الحلم^٣ بمزاولته كما قال:
تَحَلَّمْ عَنِ الْأَذْنَيْنِ؛ وَاسْتَبِقِ وُدَّهُمْ وَلَنْ تَسْتَطِيعَ الْحِلْمَ حَتَّى تَحَلَّمَا

[السكون: الثاني في الخصومات والحروب.]

السادسة: **السكون** هو عند الحكماء عدم الحركة عمّا هي من شأنه. والحركة الخروج
من القوّة إلى الفعل تدريجًا. وعند المتكلمين كونان في آئين في مكان، والحركة كونان
في آئين في مكانين. وفي اصطلاح الفنّ ملكة **الثاني في الخصومات والحروب** من
الأناة على وزن القناة بمعنى الرفق. ومن اقتدر فيها اقتدر في غيرها فلذا خصّ بهما.

[التواضع: استعظام ذوي الفضائل ومن دونه.]

السابعة: **التواضع** وهو إظهار الضعة والذلّ. وفي الاصطلاح^٤ ملكة **استعظام**
ذوي [١٣] الفضائل ومن دونه أي دون المتواضع في المال والمنصب غالبًا وفي
غيرها من الفضائل نادرًا لكن لا من حيث إنهم ذوو الفضائل إذ لا روية في الملكة.

[الشهامة: الحرص على ما يوجب الذكر الجميل من العظائم.]

الثامنة: **الشهامة** لغة الجلادة^٥ وعرفًا ملكة **الحرص على ما يوجب الذكر**
الجميل من العظائم^٦. وقيل ملكة بها يصدر عن النفس ما يوجبه^٧.

[الاحتمال: إتعاب النفس في الحسنات.]

التاسعة: **الاحتمال** وهو ملكة **إتعاب النفس في الحسنات** يعني تحمّل النفس أنواع
التعب والمشقة في تحصيل الأمور الحسنة شرعًا^٨، فالإتعاب مصدر مضاف إلى
الفاعل والمفعول محذوف وهو النفس بالتغاير الاعتباري أو الشخص أو بالعكس.

١ ع + و. ٦ هـ: واصطلاحًا.

٢ في هامش س، ع: إذ النفس هي المسكنة للروح فهو
إسناد السبب. ٧ ع: الحجرة. ٨ ع: ذكر.

٣ في هامش س، ع: والتقابل على الأوّل تقابل العدم
والملكة وعلى الثاني بالتضادّ. ٩ هـ + أى الفضائل. ١٠ ع: يوجب.

٤ في هامش ع: جمع أدنى وأصله أدنين. ١١ ع - شرعًا. ٥ هـ + لغة.

[**Hamiyet: dini ve mahremiyeti şüphelerden korumaktır.**]

10) **Hamiyet:** *Hamiiyyet* (hamiyet) *yâ'*nın şeddesi ile okunur. Sözlükte ar ve gurur anlamındadır. Terim olarak **dini ve mahremiyeti şüphelerden korumaktır.** *Tühem* (şüpheler) *tuhme'*nin (şüphe) çoğuludur, *hutme* vez-nindendir. *Vehm* kökünden gelir. *Vav*, *tuhme* ve *turaş*'ta olduğu gibi *tâ'*ya dönüşmüştür. Burada koruma ile, mesela kızların evlendirilmesini yasak-layan Cahiliye hamiyetinden ve kadınsılık ile deyyusluktan kaçınarak şer'î olan koruma kast edilmiştir. Çünkü birincisi ifrat, ikincisi tefrittir. İşlerin en hayırlısı ortasıdır.

[**Yumuşak kalplilik: Başkasına dokunan acıdan acı duymaktır.**]

11) **Yumuşak Kalplilik:** Yani kalbin hassaslığıdır. **Başkasına dokunan acıdan acı duyma** melekesidir. Her şecaat sahibi, yumuşak kalplidir, çabuk etkilenir. Bu nedenle bir başkasına kötü ya da çirkin bir şeyin dokunduğunu ve acı verdiğini gördüğünde bundan acı duyar ve böylelikle, gücü yeterse, endişesiz ve tasasız bir şekilde onu hemen gidermeye yönelir. Böylece şecaa-tin haksız yere olan zulmün, öldürmenin, yol kesiciliğin zıddı olduğu açıkça görülür. Şecaat sahibi olarak adlandırılanların çoğu, Cahiliye Arapları örne-ğinde olduğu gibi aslında deli cesaretine sahiptir. Zira onlar ancak İslam'dan ve şeriat terbiyesi aldıktan sonra gerçek şecaat sahibi olmuşlardır. Müellif şecaatin dallarını anlatmayı bitirince iffetin dallarına geçti ve şöyle dedi:

[**İffetin on bir şubesi vardır.**]

Uzlaşmanın, uyumluluğa dâhil edilmesiyle, **iffetin on bir şubesi vardır.** O konu ilerde gelecektir.

[**Hayâ: kötülük işleme korkusuyla nefsin kendini tutmasıdır.**]

1) **Hayâ: Kötülük işleme korkusuyla nefsin kendini tutma** meleke-sidir. Yani nefsin kendisini kötü gördüğü fiilden düşünüp taşınmaksızın alıkoymasıdır. Nitekim korkuyu sebep olarak zikretmesi bunun meleke olmasıyla çelişir, ancak kök olması itibarıyla çelişmez. Kötüden kastın, işleyenin mutlak olarak yerildiği şey olduğu açıktır. Bu örfi kötüdür.

[الحمية: المحافظة على الحرم والدين من التهم.]

العاشرة^١: **الحمية** بتشديد الياء. وهي لغة العار والأنفة^٢، وعرفاً ملكة **المحافظة على الحرم والدين من التهم** جمع تهمة على وزن حطمة^٣ من الوهم أبدلت الواو تاء كما في التهمة والتراث^٤. والمراد المحافظة الشرعية احتراماً عن حمية الجاهلية المانعة عن تزويج البنات مثلاً^٥ وعن الخنث والديانة^٦، فإن الأولى إفراط والثانية تفريط^٧، وخير الأمور التوسط.

[الرقة: التأذي عن أذى يلحق الغير.]

الحادية عشر: **الرقة** أي رقة القلب وهي ملكة **التأذي عن أذى يلحق الغير** فكل شجيع رقيق القلب سريع الانفعال. فإذا رأى منكراً أو^٨ مكروهاً لحق^٩ الآخر وآذاه يتأذى منه ويتبادر إلى دفعه عنه إن قدر عليه بلا جزع واضطراب، فظهر أن الشجاعة تنافي الظلم والقتل والنهب بغير حق، وإن أكثر من يسمي شجيعاً متهور كشجعان العرب حيث صاروا شجعاناً^{١٠} في الحقيقة بعد الإسلام والتأدب بآداب الشريعة. ولما فرغ من^{١١} فروع الشجاعة شرع في فروع العفة فقال:

[وللعفة إحدى عشرة شعبة.]

وللعفة إحدى عشرة شعبة [١٣] بإدخال المسالمة في الرفق وسيجيء ما فيه.

[الحياء: انحصار النفس خوف ارتكاب القبائح.]

الأولى: **الحياء** وهو ملكة **انحصار النفس خوف ارتكاب القبائح** أي امتناعها عن فعل قبيح في زعمها بلا روية. فتعليله بالخوف ينافي كونه ملكة إلا باعتبار الأصل. والظاهر أن المراد بالقبيح ما يذم فاعله مطلقاً^{١٢} وهو القبيح العرفي.

١ ع: العاشر.	٥ ع - مثلاً.	٩ ع: يلحق.
٢ ه - والأنفة.	٦ ع: الديانة.	١٠ ع: شجعان.
٣ ه: جمع تهمة كحطمة؛ ع: خطمة.	٧ ع: التفريط.	١١ س: عن.
٤ ع: التماث.	٨ س، ع - منكراً أو.	١٢ ع - مطلقاً.

Bununla eşseslilik veya mecaz yoluyla hem tabiata aykırı olan veya eksiklik sıfatı olan anlamındaki akli kötüyü, hem de işleyenin dünyada yerildiği ve ahirette ceza gördüğü şey demek olan şer'î kötüyü kapsayacak şey de kastedilmiş olabilir. Bununla, daha önce de geçtiği gibi iyinin, örfen, işleyenin mutlak olarak övgüye mazhar olduğu, aklen tabiata uyumlu veya kemal sıfatı olan, şer'an de işleyenin dünyada övüldüğü ve ahirette ödüllendirildiği şey olduğu bilinir.

[**Sabır: nefsi arzulara kapılmaktan alıkoymaktır.**]

2) Günaha karşı **Sabır**. Nitekim bu daha önce sözü edilen sabırdan, karşı koyma gücü yönünden uyuşsa bile, iliştiği şey yönünden farklılaşır. Bu, **nefsi alıkoyma** melekesidir. Yani daha önce de geçtiği gibi, düşünen nefsin, itibarî başkalaşmaya göre hayvanî ruhu veya kendisini **arzulara kapılmaktan**, yani arzuladığı ve iştah duyduğu kötü şeyleri yapmaktan engellemesidir. *Hevâ* (arzular) *ra-dı-ye* gibi *he-vi-ye* fiilinden gelir. *He-vi-ye* istemek demektir. *Re-v-â* gibi *he-v-â*'dan, *mudıyyen* gibi *huviyyen*'den gelmez. Nitekim bunun anlamı düşmektir.

[**Arzuları dizginlemek: şehvî arzular harekete geçtiğinde sükûnet göstermektir.**]

3) **Arzuları dizginlemek**: *Deat* (arzuları terketmek) kelimesi *seat* vezninde, bırakmak anlamındaki *ve-de-a* fiilinin mastarıdır. Bu ilmin terimi olarak **şehvî arzular harekete geçtiğinde sükûnet göstermektir**. Yani sayesinde hayvanî nefsin; şehvî gücün güçlü bir şekilde hareketi ve hücumu esnasında nefsanî hazları terk etmeye götüren akla yönelerek sakin olmasını sağlayan bir melekedir.

[**Malını temiz tutmak: küçük düşmeden ve zulmetmeden mal edinmek ve güzel yerlere harcamaktır.**]

4) **Malını temiz tutmak**: *Nezâhat* sözlükte temizlik demektir. Terim olarak zillet ve aşağılanma anlamında **küçük düşmeden** *-(mehân) mim*'in fethası ile- **ve** başkasının hakkına geçmemek anlamında **zulmetmeden mal edinmek ve güzel yerlere** yani şer'î olarak kendisine harcanması övülmüş yerlere **harcamaktır**. Mal tabiatın kendisine meyil duyduğu ve ihtiyaç zamanı için biriktirdiği şeydir. İnsanların maslahatı için yaratılmış olan şey olarak da tefsir edilmiştir. Elisikilik ve pintilik de bunun üzerinden gerçekleşir. *Telvîh*'te de böyle geçer. *İnfâkuhu* (onu harcamak), *iktisâb* (edinmek) üzerine atıftır.

ويمكن أن يراد ما يشتمل العقلي وهو المنافر للطبع أو ما يكون صفة نقصان والشرعي وهو ما يذم فاعله عاجلاً ويعاقب آجلاً^١ بطريق عموم المشترك أو المعجاز. وعلم بذلك أن الحسن عرفاً ما يمدح فاعله مطلقاً^٢ وعقلاً ما يلائم الطبع أو ما يكون صفة كمال وشرعاً ما يمدح فاعله عاجلاً ويثاب آجلاً كما سبق^٣.

٥ [الصبر: حبس النفس عن متابعة الهوى.]

الثانية: **الصبر** عن المعصية، فهو يخالف الصبر السابق في المتعلق وإن وافقه في قوة المدافعة، وهو ملكة **حبس النفس** أي منع النفس الناطقة الروح الحيواني أو نفسها بالتغايير الاعتباري كما سبق **عن متابعة الهوى** أي عن كسب ما تهواه وتشتهيه من السيئات^٤ من هوى كَرَضِي^٥ أحب لا من هوى كَرَوِي هُويًا كَمُضِيًّا، فإنه بمعنى سقط.

١٠ [الدعة: السكون عند هيجان الشهوة.]

الثالثة: **الدعة** على وزن السَّعة مصدر ودع بمعنى ترك وهو في اصطلاح الفن **السكون عند هيجان الشهوة** أي ملكة يحصل بها سكونة النفس الحيوانية حين حركة القوة الشهوانية وهجومها حركة قوية بالرجوع إلى العقل المؤدّي إلى ترك اللذائذ النفسانية.

١٥ [التزاهة: اكتساب المال من غير مهان ولا ظلم وإنفاقه في المصارف الحميدة.]

الرابعة: **التزاهة** وهي لغة الطهارة واصطلاحاً **اكتساب المال** هو ما يميل^٦ إليه الطبع ويُدخِر لوقت الحاجة^٧. وقد يفسّر بما خلق^٨ لمصالح الآدمي، ويجري فيه الشحّ والضنّة، [١٤] كذا^٩ في التلويح، من غير مهان بالفتح^{١٠} بمعنى الذلّ والهوان ولا ظلم بمعنى التعدي على الغير وإنفاقه عطف على الاكتساب في المصارف الحميدة أي المواضع التي يمدح الصرف إليها شرعاً.

١ ع - ويعاقب آجلاً. ٢ ع - مطلقاً. ٣ ه - كما سبق. ٤ ه: فهو غير الصبر السابق. ٥ ه: السوء. ٦ س، ه + هوى. ٧ في هامش ع: هذا تفسير باللازم. ٨ ه + كذا قيل. ٩ ع: يطلق. ١٠ ه: كما. ١١ ه: بفتح الميم.

[Kanaat: yeterle yetinmektir.]

5) **Kanaat: yeterle yetinmektir.** Yani nefsi yok olmaktan koruyacak kadarla ve yiyecek içecek, giyecek, barınak ve diğer ihtiyaçlardan zaruret miktarıyla yetinmektir. *Kefaf* (yeter olan) *kef*’in fethasıyla okunur. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “İslam’a erdirilmiş, yaşantısı yeterle yetinmek üzere olan ve buna kanaat edene ne mutlu.”¹ Yine O’ndan rivayet edilmiştir ki: “Az olup yeten, çok olup oyalayandan hayırlıdır.”² Hz. Ali (kv) şöyle demiştir: “Mülk olarak kanaat, nimet olarak güzel ahlâk yeter.” Zünnûn şöyle demiştir: “Kanaat eden kendi zamanında yaşayanlardan yana rahat olur ve akranlarından daha üstün olur.” Tuğrâvî şöyle demiştir:

“Kanaat mülkü hakkında endişe duyulmaz
Onun için ne hizmetçiler gerekir ne uşak.”

[Vakar: İsteklere yönelirken ağırbaşlı olmaktır.]

6) **Vakar: Bu, isteklere yönelirken ağırbaşlı olmaktır.** Bu dinginliktir ve aceleden kaçınmaktır. Çünkü bu, görüşün doğru veya yanlış olmasına sebep olan bir şeydir. Bu yüzden Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “*Tennî Rahman’dan, acele Şeytan’dandır*.”³ Şair şöyle demiştir:

“İstediğin bir şeyde aceleci davranma
Olgunlaşmadan sürekli değişim övülmez.”

[Uyumluluk: güzele götürene boyun eğmektir.]

7) **Uyumluluk:** Şer’an veya aklen veya örfen **güzele götürene boyun eğmektir.** Mukâbili sertliktir. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “*Uyumluluk bir şeye dahil olunca onu süsler, kabalık bir şeye dahil olunca onu zedeler*.”⁴ Şair şöyle demiştir:

“Yüceyi istemek konusunda uyumluluk ne güzel yardımcıdır
Hedef ve isteklere ulaşmak için uyumlu ol.”

1 Tirmizi, “Zühd”, 35.

2 Taberânî, *el-Mu’cemu’l-eusat*, (Kahire: Dâru’l-harameyn, 1995), III, 77.

3 Tirmizi, “Birr”, 65.

4 Müslim, “Birr”, 78.

[القناعة: الاقتصاد على الكفاف].

الخامسة: **القناعة** وهي ملكة **الاقتصاد على الكفاف**^١ بفتح الكاف^٢ أي على ما يكف النفس عن الهلاك وما له الاكتفاء بالقدر الضروري من المأكل والمشرب والملبس والسكنى وغيرها. وقد روي عنه عليه السلام: «طوبى لمن هُدي إلى الإسلام، وكان عيشه كفافاً وقنع به»^٣ وعنه أيضاً: «ما قل وكفى خير مما كثر وألهى»^٤ وقال علي كرم الله وجهه: «كفى بالقناعة ملكاً وبالخلق الحسن نعيماً». وقال ذو النون: «من قنع استراح من أهل زمانه واستطال على أقرانه». وقال الطغرائي:

مُلْكُ الْقَنَاعَةِ لَا يُخْشَى عَلَيْهِ وَلَا يُحْتَاجُ فِيهِ إِلَى الْأَعْوَانِ وَالْخَوْلِ

[الوقار: التأني في التوجه نحو المطالب]

السادسة: **الوقار** وهو **التأني في التوجه نحو المطالب** وهو الطمأنينة والتحرز عن العجلة، لأنه يؤدي إلى إصابة الرأي وخطئه، ولذا قال عليه السلام: «التأني من الرحمن والعجلة من الشيطان»^٥، وقيل^٦:

فَلَا تَكُنْ عَجَلًا فِي الْأَمْرِ تَطْلُبُهُ فَلَيْسَ يُحْمَدُ قَبْلَ التَّضَجِّ بِحُرَانٍ

[الرفق: حسن الانقياد لما يؤدي إلى الجميل].

السابعة: **الرفق** وهو **حسن الانقياد لما يؤدي إلى الجميل** شرعاً أو عقلاً أو عرفاً، ويقابله العنف، قال عليه السلام: «لا يدخل الرفق في شيء إلا زانه ولا العنف في شيء إلا شانه»^٧، وقيل:

الرَّفْقُ نِعَمَ الْعَوْنِ فِي طَلَبِ الْعُلَى فَارْفُقْ لِتَحْظِيَ بِالْمَأْرَبِ وَالْمَنَى

١	في هامش س، ع: ونقل عن أرسطو أن الغرض من الأسباب الدنيوية دفع الآلام كالجوع والعطش وهي اللذة الأصلية التي الصحة الملازمة للاقتصاد على الكفاف لا اللذة البدنية.	٥	ع: هي؛ ه: أي.
٢	س، ه - بفتح الكاف.	٦	سنن الرقندي، البر ٦٥.
٣	سنن الرقندي، الزهد ٣٥.	٧	ه: قال.
٤	الطبراني، الجمع الأوسط، ٧٧/٣.	٨	ع: الانقاد.
		٩	«إن الرفق لا يكون في شيء إلا زانه. ولا يُنزع من شيء إلا شانه» صحيح المسلم، البر ٧٨.

[İyi gidişatta olmak: nefsi yetkinleştirecek şeylere rağbet etmektir.]

8) **İyi gidişatta olmak**, şariat, akıl ve örf kanunları üzere olan şeylerden **nefsi yetkinleştirecek olanları sevmektir.**

[Verâ: Güzel amellere sarılmaktır.]

5 9) **Verâ:** Şeriata, akla ve mürüvvete uygun **güzel amellere sarılmaktır.** Şair şöyle demiştir:

“Allah’tan kork, çünkü iyilik boşa gitmez
Mahlûkatın en şereflişi Allah’tan korkandır.”

Genellikle takva ile eş anlamlı kullanılır.

10 [Düzenlilik: işlerin maslahata uygun şekilde belirlenmesi ve düzenlenmesidir.]

10) **Düzenlilik: İşlerin maslahata uygun şekilde belirlenmesi ve düzenlenmesidir.** İşlerden kasıt hayatın kendisiyle mümkün olduğu şeylerdir. Belirlenmelerinden kasıt ise küllî bir şekilde tasavvur edilme-
15 ler; düzenlenmelerinden kasıt ise bunların nefsin, malın, dinin, ne-
sebin ve aklın korunması türünden maslahatlar olmaları bakımından tasavvurdan fiile çıkarılmasıdır. Fiile çıkarmanın yolu da mesela şöyle denmesidir: Bu fiil şariat bakımından övülmüş, akıl bakımından kabul görmüştür. Çünkü nefsi korumayı içermektedir. Durumu her böyle olan
20 şeyin ve devamı şeklidir.

[Cömertlik: gerekeni gerekene vermektir. Bu altı türdür.]

11) **Cömertlik. Gerekeni,** verilmesi **gerekene vermektir.** Şartı; vermenin niteliğine, niceliğine, elisikılıktan ve saçıp savurmaktan kaçınarak verileceği yere dikkat etmektir. Bu şecaatin gereğidir, tam tersi söz konusu
25 değildir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*Allah cömert cahili, cimri âlimden daha çok sever.*”¹ **Bu,** yani cömertlik, altında **altı tür** bulunan bir cinstir. Birincisi:

1 İbn Cevzî, *Kitâbü'l-mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfû'at*, (Riyad: Edvâu's-selef, 1997), II, 534.

[حسن السمّت: محبة ما يكمل النفس.]

الثامنة: حسن السمّت وهو محبة ما يكمل النفس ممّا هو على قانون الشرع والعقل والعرف.

[الورع: ملازمة الأعمال الجميلة.]

هـ التاسعة: الورع وهو ملازمة الأعمال الجميلة الموافقة للشرع والعقل والمروّة. قال: [١٤٠]

تَوَرَّعَ فَإِنَّ الْخَيْرَ لَا يَتَضَيَّعُ وَإِنَّ كَرِيمَ الْخَلْقِ مَنْ يَتَوَرَّعُ
ويستعمل غالباً مرادفاً للتعوى.

[الانتظام، تقدير الأمور وترتيبها على المصالح.]

١٠ العاشرة: الانتظام وهو تقدير الأمور وترتيبها على المصالح المراد بالأمور ما يتهيأ به المعاش، وبتقديرها تصوّرها على الوجه الكلّي، وبترتيبها إخراجها إلى الفعل بحسب المصالح من حفظ النفس والمال والدين والنسب^١ والعقل. وطريق الإخراج أن يقال مثلاً: هذا الفعل محمود شرعاً ومقبول عقلاً، لأنّه يتضمّن حفظ النفس، وكلّ ما هذا شأنه إلخ.

[السّخاء: إعطاء ما ينبغي لمن ينبغي. وهذا ستة أنواع.]

١٥

الحادية عشر: السّخاء وهو إعطاء ما ينبغي لمن ينبغي له الإعطاء. وشرطه النظر في كيفية العطية وكميّتها ومصرفها تحرّزاً عن التقدير والتبذير، وهو لازم للشجاعة بدون العكس. وعنه عليه السلام: «السخيّ الجهول أحبّ إلى الله من العالم البخيل»^٢. وهذا أي السخاء جنس تحته ستة أنواع. الأوّل:

١ ع - والنسب.
الجوزي، كتاب الموضوعات من الأحاديث المرفوعة،
(أضواء الساف، الرياض، ١٩٩٧)، ٢/٥٣٤.

٢ «الجاهل السخيّ أقرب إلى الله من عالم بخيل» ابن

[Eliaçıklık: kolaylıkla ve gönül hoşluğuyla vermektir.]

11.a) **Eliaçıklık: Kolaylıkla ve gönül hoşluğuyla vermektir.** Nitekim bu melekenin halidir. Bu yüzden şair şöyle der:

“En iyi bağış kendisinde

Ne erteleme olan ne de bıkkınlık belirtisi olandır.”

Cins daha genel olmasına rağmen, Allah’a *Sahî* (eliaçık) denmez, *Kerim* (cömert) denir. Çünkü Allah’ın isimleri tevkifidir, Şâri’in isimlendirmesine dayanır. Bu şekilde isimlendirildiğini kimse duymamıştır. İkincisi:

[Diğergamlık: kendi ihtiyacından vazgeçerek olmasıdır.]

11.b) **Diğergamlık:** Sözü edilen bağışın **kendi ihtiyacından vazgeçerek** yani bağış yapan kişinin kendisini kendi ihtiyaçlarını gidermekten alıkoymasıyla olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ’nın şöyle buyurmuştur: “*Kendilerinin ihtiyacı olduğu halde başkasını kendilerine tercih ederler.*” (el-Haşr, 59/9) Üçüncüsü:

[Âlî-cenaplık: sevinçle vermektir.]

11.c) **Âlî-cenaplık:** *Nübl* (âlî-cenaplık); *nûn*’un zammesi, tek noktalı *bâ*’nın sükûnuyla okunur, yoksa denildiği gibi iki noktalı *yâ* ve zammeli *nun*’la değil. Sözlükte üstünlük ve şeref anlamındadır. Terim anlamı **sevinçle vermektir**. Bu da gönül hoşluğunun ve cömertliğin tamlığının bir göstergesidir. Nitekim Mütenebbî şöyle demiştir:

“Ona geldiğinde onun yüzünün parladığını görürsün

Sanki istemiş olduğun şeyi sen veriyormuşsun gibidir.”

Dördüncüsü:

[Paylaşımcılık: arkadaşlarla paylaşmaktır.]

11.d) **Paylaşımcılık:** Faydalanmak ve faydalandırmak konusunda **arkadaşlarla paylaşmaktır**. Şair der ki:

“Sevdikleriyle paylaşım, kendilerinde kemalin en geniş sınırlarının olduğu bir kavmin alışkanlığıdır.” Beşincisi:

[الكرم: الإعطاء بالسهولة وطيب النفس].

الكرم وهو الإعطاء بالسهولة وطيب النفس كما هو حال الملكة، ولذا قال الشاعر:

وَخَيْرُ عَطِيَّةٍ مَا لَيْسَ فِيهَا مُمَاطَلَةٌ وَلَا أَثَرُ الْمَالِ

وإنما لا يطلق السخي على الله تعالى ويطلق الكريم مع أن الجنس عميم، لأن أسماء الله تعالى توقيفية موقوفة على إطلاق الشارع ولم يوجد لإطلاقه سامع. الثاني:

[الإيثار: أن يكون مع الكف عن حاجة].

الإيثار وهو أن يكون الإعطاء المذكور مع الكف عن حاجة أي مقارنة لكف المعطي نفسه عن قضاء حوائجها، كما قال الله تعالى: ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ (سُورَةُ الْحَشْرِ، ٩/٩٥). الثالث:

[النبل: الإعطاء مع السرور].

النبل بضمّ النون وسكون الباء الموحدة لا الياء المثناة مع فتح النون كما قيل، وهو لغة الفضل والشرف، واصطلاحاً الإعطاء مع السرور، فهو أمانة طيب النفس وكمال السخاء كما قال المتنبي: [١٥]

تَرَاهُ إِذَا مَا جِئْتَهُ مُتَهَلِّلًا كَأَنَّكَ مُعْطِيهِ^٢ الَّذِي أَنْتَ سَائِلُهُ

الرابع:

[المواساة: الإعطاء مع مشاركة الأصدقاء].

المواساة وهي الإعطاء مع مشاركة الأصدقاء في التمتع والانتفاع قال:

مُؤَاسَاةُ الْأَحِبَّةِ دَأْبُ قَوْمٍ لَهُمْ أَفْصَىٰ نَهَايَاتِ الْكَمَالِ

الخامس:

٣ ع: هواساه.

٤ ه: ذات.

١ ع: كمل.

٢ ه: تعطيه.

[Bahşetme: vermesi gerekmeveni iyilik olarak vermektir.]

11.e) **Bahşetme: Vermesi gerekmeveni iyilik olarak** yani başkasının iyiliği için, karşılık ve iyilik beklemeden **verektir**. Gerekmeveni vermek bir karşılık beklentisiyle de olabilir. Bu yüzden müellif “iyilik olarak” kaydını koymuştur. Bu bir tekrar değildir. Kök itibariyle ele alındığı için de meleke olmasıyla çelişmez. Bunun konusu daha önce geçmişti. Altıncısı:

[Ferâgat: bırakması gerekmeveni tokgözlülüğünden bırakmaktır.]

11.f) **Ferâgat: Bırakması gerekmeveni** bir ödül beklentisiyle değil **tokgözlülüğünden** yani gözü tok olduğu için veya edepsizlik yapmamak için **bırakmaktır**, yani o şeyden ferâgat ederek bırakmaktır. Mesela borcunun bir kısmını düşmektir. Denilir ki sanki burada kişi kötüye götüren bir şeyin bulaşmaması için ferâgat eder. Ne varsa bunda vardır.

Müellif birçok fazileti bu şekilde açıklamasının ardından bu faziletleri bir araya getiren cihet-i vahdelerini belirtmek üzere şöyle dedi:

[Adalet diğer faziletleri bir araya getiren şeyin ismidir. Alt dalları vardır.]

Adalet diğer faziletleri bir araya getiren şeyin ismidir: Bu yüzden faziletlerin reisi kılınmıştır. Adalet bazılarına göre mizaçta olduğu gibi faziletlerin toplanıp birbirleriyle karışmalarından meydana gelen basit bir melekedir. Diğerlerine göre ise toplanmış yapısı itibariyle veya onsuz bileşik bir melekedir. İmam Gazâlî *Mizânü'l-amel*'de adaleti şöyle tanımlamıştır: “Adalet, nefsin, kendisi ile nazarî aklı, öfkeyi ve şehveti yönettiği ve hikmetin gerektirdiği şeye taşıdığı bir gücüdür.” Ebû Ali İbn Miskeveyh'in tanımı ise şöyledir: “Adalet güçler birbirleriyle uyumlu olduklarında, üç faziletin birleşmesi ve ayırt edici güç gerektirmesiyle oluşan, nefsin bir faziletidir.” Muhakkık Tûsî'ye göre ise; “hikmet, şecaat ve iffet şeklindeki üç faziletin tümüne verilen bir isimdir ki bunun neticesi her durum ve sıfatta eşitliktir.”

[السماحة: بذل ما لا يجب تفضلاً.]

السماحة وهي بذل ما لا يجب تفضلاً أي لطلب الفضل على الغير بلا توقع الجزاء والخير وبذل ما لا^١ يجب قد يكون بتوقع^٢ الجزاء، فلذا قيده بالتفضل فلا تكرر. ولا ينافي ذلك الملكية^٣ لأنه باعتبار الأصل كما مرّ. السادس؛

[المسامحة: ترك ما لا يجب تنزّها.]

المسامحة وهي^٤ ترك ما لا يجب أي تركه ففيه مسامحة تنزّها أي طلباً للنزاهة والبعد عن عدم^٥ المروءة في الأصل لا لتوقع^٦ المجازة كالتنزيل عن بعض دينه. وقيل^٧ كأنه تنزّه به عن لحوق أمر يؤدي إلى القبيح، وفيه ما فيه. ولمّا فرغ عن بيان الفضائل المتعدّدة أراد أن يذكر جهة وحدتها الجامعة لها فقال:

[والعدالة اسم ما يجمع سائر الفضائل. ولها شعب.]

والعدالة اسم ما يجمع سائر الفضائل ولذا جعلت رئيس الفضائل، وهي ملكة بسيطة حاصلة من اجتماع الفضائل بالامتزاج كما في المزاج عند البعض. ومركبة منها مع اعتبار الهيئة الاجتماعية أو بدونه عند آخرين. فعرفها الإمام الغزالي في ميزان العمل بأنها قوّة للنفس بها تسوس العقل النظري والغضب والشهوة وتحملها على مقتضى الحكمة. وأبو علي بن مسكويه بأنها فضيلة للنفس تحدث من اجتماع الفضائل الثلاث عند^٨ مسالمة^٩ القوى بعضها لبعض واستلزامها للقوّة المميّزة. والمحقّق الطوسي بأنها اسم لجميع الفضائل الثلاث التي هي الحكمة والشجاعة والعفة وحاصلها المساواة في جميع الأحوال والصفات.

٨ في هامش س، ع: رئيس

المنجمين أحمد مولوى.

٩ ع - عند.

١٠ ع: مسالمة.

٥ ع: هو.

٦ س - عدم.

٧ ع: التوقع.

١ س، ه - لا.

٢ ه: تصر.

٣ ع: الملكية.

٤ ع: السادسة.

Allah Teâlâ adaleti ve ihsanı emredince ve insan ilişkilerinin çoğunda bunları uygulamak zor olunca yüce Allah kullarının durumlarını üç şer'î kanunla düzenlemiştir. Bunlar büyük kanun, konuşan adalet olan hâkim ve bu dünyada insanların alışverişlerinin kendisi üzerine bina edildiği dirhem ve dinardır. Bu son kısma sessiz adalet denir. Şair ne güzel söylemiştir:

“Bir bilge gönder ve ona tavsiyede bulunma
İşte o bilge dirhemdir.”

Adaletin on dört tane **alt dalı vardır**: Birincisi:

[Saf dostluk: bir amacın bulandırmadığı, onu bütün iyiliklerde kendisine tercih ettiği halis bir sevgidir.]

1) **Saf dostluk**: Dünyevî bir amacın bulandırmadığı ve gerçekten bu dostluk vasfıyla nitelenmiş kişiyi bütün iyiliklerde yani kendisinde fayda ve kemal bulunan her şeyde kendisine tercih ettiği halis bir sevgidir. Bunu sadece malla sınırlamanın hiçbir imkânı yoktur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçekten iman etmiş olmaz.”¹ Bazıları bunu arada hiç bir engel ve kusur olmayacak şekilde ikiliği kaldırmak olarak tanımlamışlardır. Bu da Sıddık-ı Ekber gibi çok az bulunur. Bu yüzden şöyle denilmiştir:

“Arkadaşın a'sı ve simya'nın s'si
İkisi birlikte bulunmaz, o halde tamah etmeyi bırak.”

İkincisi:

[Kaynaşma: geçim planlaması hususunda görüşlerin birliğidir.]

2) **Kaynaşma: Geçim planlaması hususunda görüşlerin birliğidir**. Ârâ (görüşler) re'y'in (görüş) çoğuludur. Aslı âr'ây'dır. Bi'r'in (kuyu) çoğulu âbâr'da (kuyular) olduğu gibi harfler yer değiştirmiştir. Görüş; fikir anlamındadır. Eşsesli olarak söz anlamında kullanıldığı da söylenir. Nitekim bu genel bir eşsesliliği gerektirir. Çünkü tam bir ülfet, zâhiren ve bâtinen ittifak gerektirir. Ebherî'nin de zikrettiği gibi bu, sözleşmeyi gerektiren geleneksel danışmaya döner.

1 Buhârî, “İman”, 7.

ولمّا أمر الله تعالى بالعدل والإحسان [١٥] وكان متعسّراً في أكثر معاملات الإنسان نظم الله سبحانه أحوال عباده بثلاث نوااميس: الشريعة وهي الناموس^١ الأكبر، والحاكم وهو العدل الناطق، والدرهم والدينار المبتني عليها معاملات الناس في هذه الدار، ويقال لها العدل الساكت، ونعم ما قيل:

فَارْسِلْ حَكِيمًا وَلَا تُوصِهِ وَذَاكَ الْحَكِيمُ هُوَ الدَّرْهَمُ

ولها شعب أربع عشرة^٢. الأولى:

[الصدّاقة: محبة صادقة لا يشوبها غرض ويؤثره على نفسه في جميع الخيرات].

الصدّاقة وهي محبة صادقة أي خالصة^٣ لا يشوبها غرض دنيوي ويؤثره أي يختار من اتّصف بها مصدوقة على نفسه في جميع الخيرات أي في كلّ ما له نفع وكمال، ولا وجه لتخصيصها بالمال. وقال عليه السلام في بيانها: «لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه»^٤، وعرفها بعضهم بأنّها رفع الاثنيّة من البين فيما لا يكون فيه مانع وشين وهي أندر^٥ كما في الصديق الأكبر ولذا قيل:

صَادِقُ الصَّدِيقِ وَكَافُ الْكِيَمِيَاءِ مَعًا لَا يُوجَدَانِ فَدَعُ عَنْ نَفْسِكَ الطَّمَعَا

الثانية:

[الألفة: اتفاق الآراء في التعاون على تدبير المعاش].

الألفة وهي اتفاق الآراء أي^٦ في التعاون على تدبير المعاش الآراء جمع رأي، وأصله أراي، ففيه قلب كأبار جمع بئر، والرأي بمعنى الفكر، وقيل مشترك بينه وبين القول فلا بدّ من عموم الاشتراك، لأنّ تمام الألفة يقتضي الاتفاق ظاهراً وباطناً، وهي راجعة إلى المشاورة المسنونة المستلزمة للمقابلة كما^٧ ذكره الأبهري.

٥ هـ + من الكبريت الأحمر.

٦ ع + كاف.

٧ هـ - أي.

٨ هـ: كذا.

١ ع: ناموس.

٢ هـ: أربعة عشر.

٣ ع: حاصلة.

٤ صحيح البخاري، الإيمان ٧.

Ülfetin danışmayı genel bir gerektirmeyle gerektirmesi cüz'î bir gerektirmeyle gerektirmemesi açıktır. Sonra ülfet âlemin düzeninin sebeplerinden biridir. Bu yüzden Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “*Mümin ülfet eden ve kendisine ülfet edilendir, ülfet etmeyende hayır yoktur.*”¹ Üçüncüsü:

[Vefa: iyilik yapmayı benimsemek ve dostlara verilen sözleri tutmaktır.]

3) **Vefa: İyilik yapmayı benimsemek ve** şariat, akıl ve örfün yermediği konularda, **dostlara verilen sözleri tutmaktır.** Denir ki vefanın şartı, ölüme kadar ve hatta ölümden sonra da vefa duyulan kişinin evlatları ve dostlarıyla devam etmesidir. Böylesi ise şu günlerde çok istenir ama az bulunur. Bu yüzden şair şöyle demiştir:

“Vefaya gelince onu çok duydum ama
Ne kendisini, ne de bir izini gördüm.”

Tuğrâvî şöyle demiştir:

“Vefa azaldı, mazaretler doldu taşı
Söz ve fiilin birbirini takip mesafesi uçurum oldu.”

Dördüncüsü:

[Sevilme çabası: denklerinin sevgisini, bunun gerektirdiği şeylerle kazanmaya çalışmaktır.]

4) **Sevilme çabası: denklerinin sevgisini** güzel ahlâk, güler yüzlülük, hoş sözlülük ve benzeri nezaket yollarıyla **bu** isteğin **gerektirdiği şeylerle kazanmaya çalışmaktır.** Müellif bunu denklerle sınırlamıştır çünkü kendinden üsttekilerin sevgisi zor, alttakilerinki zillettir. Şairin de dediği gibi:

“Eğer sevgiyi elde etmek istiyorsan
O zaman benzerler ve denklerle yetinmelisin

Rezillerin sevgisi zillet doğurur
Büyüklerin sevgisi ise zordur.”

Beşincisi:

1 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, (Kahire: Dâru'l-harameyn, 1995), VI, 58.

ولا يخفى أنّ الألفة لازمة للمشاورة لزومًا عامًا فلا يلزم جزئية القول منها. ثمّ الألفة من أسباب نظام العالم، ولذا قال عليه السلام: «المؤمن آلف مألوف ولا خير فيمن لا يؤلف.»^١ الثالثة:

[الوفاء: ملازمة طريق المواسة ومحافظة عهود الخلطاء.]

٥ **الوفاء** [١٦] وهو ملازمة طريق المواسة ومحافظة عهود الخلطاء فيما لا يذمّ شرعًا وعقلًا وعرفًا. قيل شرط الوفاء استمراره إلى الموت وإلى ما^٢ بعد الموت مع أولاد الموفى له وأحبابه. ومثله عزيز المرام قليل الوجود في هذه الأيام. ولذا قيل:

أَمَّا الْوَفَاءُ فَشَيْءٌ قَدْ سَمِعْتُ بِهِ فَمَا رَأَيْتُ لَهُ عَيْنًا وَلَا أَثَرًا

وقال الطغراوي:

عَزَّ الْوَفَاءُ وَفَاضَ الْعُدْرُ وَانْفَرَجَتْ مَسَافَةُ الْخُلْفِ بَيْنَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ

الرابعة^٣:

[التودّد: طلب مودة الأكفاء بما يوجب ذلك.]

١٥ **التودّد** وهو طلب مودة الأكفاء بما يوجب ذلك المطلوب كحسن الخلق وطلاقة الوجه وملاحة الكلام وغير ذلك من وجوه الإكرام. وإنّما خصّ بالأكفاء، لأنّ مودة الأعلى مشقّة والأدنى مذلة. كما قال:

فَإِذَا أَرَدْتَ مَوَدَّةَ تَحْظَى بِهَا فَعَلَيْكَ بِالْأَمْثَالِ وَالْأَكْفَاءِ

فَمَوَدَّةُ الْأَرْذَالِ تُورِثُ ذِلَّةً وَمَوَدَّةُ الْعُظَمَاءِ ذَاتُ عَنَاءِ

الخامسة:

١ «المؤمن يأنف ويؤلف ولا خير فيمن لا يأنف ولا يؤلف» الطبراني، المجمع الأوسط، ٥٨/٦.
٢ ع - ما.
٣ ع: الرابع.

[İyiliğe karşılıkta bulunmak: iyiliğin karşılığını dengiyle veya fazlasıyla vermektir.]

5) **İyiliğe karşılıkta bulunmak: İyiliğin karşılığını dengiyle veya fazlasıyla vermektir.** Daha azla karşılık vermek -bir görüşe göre dâhil olsa da- buna dâhil değildir. Kötülüğe daha azıyla karşılık vermeye gelince açıkça görüleceği gibi o da dâhil değildir. Bunun delili Allah Teâlâ'nın şu sözüdür: “Size selam verildiğinde ona daha güzel bir karşılık verin ya da aynen mukabele edin.” (en-Nisa, 4/86). Altıncısı:

[Ticari dürüstlük: işlemlerde adaleti gözetmektir.]

6) **Ticari dürüstlük:** ortaklar arasında alınan ve verilenin itidal üzere olması sûretiyle **işlemlerde adaleti gözetmektir.** Yedincisi:

[Hakları güzellikle ödeme: karşılık vermede pişmanlığı ve minnet etmeyi bırakmaktır.]

7) **Hakları güzellikle ödeme: karşılık vermede** yani ücret olarak ödemesi gerekeni verirken **pişmanlığı ve minnet etmeyi bırakmaktır.** Minnet ve pişmanlık, vermek konusunda mutlak olarak yerilmiştir. Sekizincisi:

[Sıla-i rahim: iyilikleri akrabalarla paylaşmaktır.]

8) **Sıla-i rahim: İyilikleri akrabalarla paylaşmaktır:** Yani akrabaların kendi sahip olduğu dünyevî şeylerden, mal ve hediyelerden pay almasını sağlamaktır. Peygamber (s.a.)’den şöyle bir kudsi hadis rivayet edilmiştir: “Ben Allah’ım. Ben Rahman’ım. Rahmi yarattım ve ona kendi isminin kökünden bir isim verdim. Kim onu gözetirse onu gözetirim. Kim ilişkisini keserse onunla ilişkimi keserim.”¹ Gerçek rahim dört niteliği kendinde toplayan tabiatın hakikatinin ismidir. Onun gözetilmesi yerini bilmekle ve değerini yükseltmekleedir. İlişkiyi kesmek ise onu hor görmekle, aşağılamakla, hakkını tam vermemekleedir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “İlim iki çeşittir; bedenlerin ilmi, dinlerin ilmi.”² Molla Fenârî’nin *Şerhu Miftâhi’l-gayb* eserinde açıkladığı gibi, insan ruhunun dış dünyada ortaya çıkması tabii mizacın elde edilmesine ve kemâlâtının burada zuhur etmesine bağlı olduğundan müellif bedenlerin ilmini öne aldı. Dokuzuncusu:

1 Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2004), s. 375.

2 Aliyyu’l-Kârî, *el-Esrâri’l-merfû’a fi abbâri’l-meuzû’a*, (Beirut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1986), s. 247.

[المكافأة: مقابلة الإحسان بمثله أو زيادته.]

المكافأة^١ وهي مقابلة الإحسان بمثله أو زيادته فالمقابلة بما هو أقلّ منه ليس من أفرادها وإن قيل إنها منها. وأمّا مجازاة الإساءة بأقلّ منها فالظاهر أنها ليست من الأفراد^٢ أيضاً. ومصادقها قوله تعالى: ﴿وَإِذَا حُيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا﴾ (سُورَةُ النَّسَاءِ، ٤/٦٨). السادسة: ٥

[حسن الشركة: رعاية العدل في معاملات.]

حسن الشركة وهو رعاية العدل في معاملات بأن يكون الأخذ والإعطاء على وجه الاعتدال بين الشركاء. السابعة:

[حسن القضاء، ترك المنّ والندم في المجازاة.]

حسن القضاء وهو ترك المنّ والندم في المجازاة؛ أي في أداء ما عليه بطريق المجازاة، فإنّ المنّ والندم مذمومان في الإنفاق على الإطلاق. الثامنة: ١٠

[صلة الرحم: مشاركة ذوي القرابة في الخيرات.]

صلة الرحم وهي مشاركة ذوي القرابة في الخيرات أي جعل الأقرباء محظوظين [١٦٦] ممّا عنده من الخيرات الدنيوية وأنواع المال والعطية. وقد روي عنه عليه السلام حكاية عن الله تعالى: «أنا الله وأنا الرحمن. خلقت الرحم وشققت لها اسماً من اسمي، فمن وصلها وصلته، ومن قطعها قطعته»^٥. والرحم الحقيقي اسم لحقيقة الطبيعة الجامعة بين الكيفيات الأربع^٦، وصلتها بمعرفة مكانتها وتفخيم قدرها، وقطعها بازدرائها^٧ وتحقيرها وتنقيص حقّها. وقد روي عنه عليه السلام: «العلم علّمان علم الأبدان وعلم الأديان»^٨ فلمّا توقّف تعيين الروح الإنساني^٩ على تحصيل المزاج الطبيعي وظهور كمالاته عليه قدّم^{١٠} علم الأبدان كما فصله المولى الفناري في شرح مفتاح الغيب. التاسعة: ١٥ ٢٠

١ ع: المكافآت.	٤ ع: المجازاة.	٨ علي القاري، الأسرار المرفوعة في أخبار الموضوعة، و: ٢٤٧.
٢ ع - وأمّا مجازاة الإساءة بأقلّ منها فالظاهر أنّها ليست من الأفراد.	٥ السيوطي، الجامع الصغير، و: ٣٧٥.	٩ ع: الإنسان.
٣ ع - ترك.	٦ ع: الربع.	١٠ ع: قد.
	٧ ع: بازرائها.	

[Şefkat: hoşâ gitmeyen şeyleri insanlardan gidermek için gayret sarf etmektir.]

9) Şefkat: Hoşâ gitmeyen şeyleri insanlardan gidermek için gayret sarf etmektir. Çünkü herkes başka birine kötülük erişmesinden etkilenir.

Nitekim Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Müminler bir beden gibidir. Herhangi bir uzuv rahatsız olduğunda diğer uzuv da rahatsız olur.”¹ Böyle bir şey vehim ve hayâl meclislerinde olan birine aşikâr olmaz. Çünkü hakikatler dedikoduyla bilinemez. Onuncusu:

[Arabuluculuk: düşmanlıklarda, düşmanlıkları giderecek şekilde insanların arasını bulmaktır.]

10) Arabuluculuk: Düşmanlıklarda, düşmanlıkları giderecek şekilde yani uygun olan bir hale ulaştıracak şekilde insanların arasını bulmaktır.

Nitekim Allah-u Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Kardeşlerinizin arasını düzeltin.” (el-Hucurat, 49/10). On birincisi:

[Tevekkül: insan gücünün yetmediği şeylerde çabalamayı bırakmaktır.]

11) Tevekkül: Bitkinin yeşermesi, büyümesi, meyve vermesi gibi insan gücünün yetmediği sonuçlar konusunda çabalamayı bırakmaktır, yoksa

ekmek, dikmek, sulamak gibi sebepler konusunda değil. Çünkü bunlar insanın iradesi dâhilinde olan sebeplerdir. Bu yüzden Peygamber (s.a.) “Devemi

saldım ve Allah’a tevekkül ettim” diyen bir bedeviye şöyle buyurmuştur: “Önce onu bağla sonra tevekkül et.”² Ve yine Peygamber (s.a.)’den rivayet

olunmuştur ki: “Eğer siz Allah’a tam tevekkül etseydiniz sizi sabah aç çıkıp akşam tok dönen kuşlar gibi rızıklandırırdı.”³ Sonra âriflere göre sıradan sebepler

gözlerin perdesidir. Kimin görüşü açılırsa sadece sebepleri yaratana görür. On ikincisi:

1 Müslim, “Birr”, 66.

2 Tirmizi, “Sıfâtü’l-kuyâme”, 65.

3 Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2004), s. 445.

[الشفقة: صرف الهمة إلى إزالة المكروه عن الناس.]

الشفقة^١ وهي صرف الهمة إلى إزالة المكروه عن الناس. فإن كل أحد يتأثر من وصول المكروه إلى غيره، كما روي عنه عليه السلام: «المؤمنون كالجسد الواحد إذا اشتكى عضو اشتكى^٢ عضو آخر»^٣، ولا ينكشف مثله لمن هو في مجلس الوهم والخيال، فإن الحقائق لا تعرف بطريق القيل والقال. العاشر: ٥

[الإصلاح: التوسط بين الناس في الخصومات بما يدفعها.]

الإصلاح وهو التوسط بين الناس في الخصومات بما يدفعها^٤ أي بما يناسبها^٥ من الحالات. كما قال الله تعالى: ﴿فَاصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ (سورة الحجرات، ١٠/٩٤) الحادية عشرة:

[التوكل: ترك السعي فيما لا يسعه قدرة البشر.]

التوكل وهو ترك السعي فيما لا^٦ يسعه قدرة البشر من المسببات دون الأسباب كالإنبات والإنباء وإخراج الثمار والحبوب دون الزرع والغرس والسقي مثلاً، فإنها أسباب تحت اختيار البشر. ولذا قال عليه السلام: «اعقلها وتوكل على الله»^٧ لأعرابي قال: أرسلت^٨ ناقتي وتوكلت على الله. وروي عنه عليه السلام: «لو أنكم تتوكلون على الله حقّ توكله [١٧] لرزقكم كما يرزق الطير يغدو^٩ خماصاً ويروح بطاناً»^{١٠}. ثم الأسباب العادية عند العارفين عين حجاب، فإن من انفتحت بصيرته لا يشاهد سوى مسبب الأسباب. الثانية عشرة:

١	في هامش س، ع: نعم ما قيل: بنى آدم اعضاء	٥	هـ: يناسب ذلك.
	يكدرند / كه كه درافريش زيك كوهزند. / جو عضوي	٦	ما بين القوسين أكمل لإتمام المعنى.
	بدر داور در وزكار / ديكر عضوها را همانند قرار.	٧	«اعقلها وتوكل» سنن الرّمذني، صفة القيامة ٦٠.
٢	هـ: يشتكى.	٨	ع + أنا.
٣	«مثل المؤمنين في توادهم وتراحمهم وتعاطفهم، مثل الجسد. إذا اشتكى منه عضو، تداعى له سائر الجسد بالسهر والحمى» صحيح المسلم، البر ٦٦.	٩	ع: يغدد.
٤	ع: يدفعها.	١٠	«لو أنكم توكلون على الله تعالى حقّ توكله لرزقكم كما يرزق الطير تغدو خماصاً وتروح بطاناً» السيوطي، الجامع الصغير، و: ٤٤٥.

[Teslimiyet: Allah'ın işine kendini bırakmak ve tabiatına uyumlu olmayan şeylerde itirazı terk etmektir.]

12) **Teslimiyet: Allah'ın işine kendini bırakmak ve zâhiren tabiatına uyumlu olmayan şeylerde itirazı terk etmektir.** Bu ikisi Cennet'teki sürekli nimete ulaşma ve Cehennem'deki korkunç azaptan kurtulma sonucuna götüren iki mukaddimedir. On üçüncüsü:

[Rıza: nefsin kendisine dokunandan ve elinden kaçırdığından etkilenmeksizin kendini hoş tutmasıdır.]

13) **Rıza: Nefsin kendisine dokunan zarardan ve elinden kaçırdığı faydadan etkilenmeksizin kendini hoş tutmasıdır.** Çünkü nefsi hoş tutmak, etkilenmeyle birlikte bulunmasından ve onсуz olmasından daha geneldir. Birincisi rıza değildir. Bunun, anlamı telafi için geldiği açıktır ve bu ahlâkın değişim kabul etmesine dair geçen görüşle çelişmez. Sonra rıza Ehl-i Sünnet'e göre itirazı bırakmaktır. Dolayısıyla bu iradede daha hususidir. Mu'tezile'ye göre ise aynısıdır. Küfür, Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ın razı olmadığı ama irade ettiği bir şeyken, Mutezile'ye göre Allah küfrü irade etmez. On dördüncüsü:

[Kulluk: Allah'ı, Allah ehlini yüceltmek ve emirlerine uymaktır.]

14) **Kulluk: Allah'ı, Allah ehlini, dostlarını yüceltmek ve Allah'ın emirlerine uymaktır.** Allah ehli ise kendilerini Allah'ın sevdiği ve kendileri de Allah'ı seven peygamberler, veliler, melekler, ilmiyle amel eden âlimler, salih kullardır. Allah'ın kullarına muhabbeti onların kerametlerini ve sevap kazanmalarını irade etmektir. Kulların Allah'a muhabbeti ise itaat etmeyi, emirlerine uymayı, yasaklarından kaçınmayı irade etmektir. *Şerhu'l-Mevâkıfta* geçtiğine göre, bizim Allah'a olan muhabbetimiz onda devamlı olarak bulunan mutlak kemali tasavvur etmeye dayanan ve Hazreti Kuds'e durmaksızın, sürekli olarak tam bir şekilde yönelmeyi gerektiren rûhânî bir keyfiyettir. Başkasına olan muhabbetimiz ise fayda, haz ve benzeri sevilen şeyler konusunda âşık ve maşukun, nimet veren ve nimet alanın sevgisi gibi sürekli bir şekilde kemal tahayyülüne dayalı bir keyfiyettir.

[التسليم، الانقياد لأمر الله وترك الاعتراض فيما لا يلائم طبعه.]

التسليم وهو الانقياد لأمر الله وترك الاعتراض فيما لا يلائم طبعه بحسب الظاهر. وهما مقدّمتان موصلتان إلى نتيجة^٢ النعيم^٣ المقيم والخلاص من العذاب الأليم. الثالثة عشر:

[الرضا: طيب النفس فيما يصيبه وفيما يفوته مع عدم التغيّر.]

الرضا وهو طيب النفس فيما يصيبه من المضارّ وفيما يفوته من المنافع مع عدم التغيّر، أي بلا انفعال النفس^٤، لأنّ طيبها أعمّ من أن يكون مع انفعال وبدونه. والأوّل^٥ ليس برضا، فلا يرد أنّه مستدرك ولا أنّه^٦ منافٍ لما سبق من أنّ الخلق يقبل التغيّر، ثمّ الرضاء ترك الاعتراض عند أهل السنة، فهو أخصّ من الإرادة؛ وعينها عند المعتزلة، فالكفر مراد غير مرضي عندهم وغير مراد عند المعتزلة^٧.
الرابعة عشرة:

[العبادة: تعظيم الله وأهله وامثال أوامره.]

العبادة وهي تعظيم الله وأهله وامثال أوامره. وأهل الله من يحبّهم ويحبّونه من الأنبياء^٨ الأولياء والملائكة والعلماء العاملين وعباد الله الصالحين. ومحبة الله لعباده إرادة كرامتهم ومثوبتهم، ومحبة العباد له إرادة الطاعة والامثال لأوامره والاجتناب عن نواهيه. وفي شرح المواقف محبّتنا لله تعالى كيفية روحانية مترتبة على تصوّر الكمال المطلق الذي فيه على الاستمرار ومقتضية للتوجّه التام إلى حضرة القدس بلا فتور وقرار، ومحبّتنا لغيره كيفية تترتب^٩ على خيال كمال في المحبوب من منفعة أو لذة أو مشاكلة تخيلاً مستمراً لمحبة العاشق والمعشوق والمتنعم وللمنعم.

١ ع - لا.
٢ هـ + حصول.
٣ ع: التعليم.
٤ هـ: من غير انفعال النفس.
٥ ع: الأقل.
٦ ع: لأنه.
٧ ع - فالكفر مراد غير مرضي عندهم وغير مراد عند المعتزلة.
٨ ع - الأنبياء.
٩ ع: يترتب.

[İKİNCİ MAKALE]

[İkinci makale ahlâkın koruması ve edinilmesi hakkındadır.]

İkinci makale ahlâkın koruması ve edinilmesi yani mevcut faziletlerin var olmaya devam etmesi ve eksik olanın elde edilmesi **hakkındadır.**

5 Nefsin reziletlerle donanması, genellikle faziletlerle donanmasından önce olunca ki bunun sebebi şudur: nefis ilk yaratıldığında bütün bunlardan âri ve bunları almaya hazır bulunur. Ardından nefis bedene ilişir ve kendisine kemâlâtı elde etmesi için güçler ve aletler verilir. Böylece nefisle, beden üzerinde tasarrufta bulunan hayvanî ruh arasında aşîğin maşukla ilişkisi
10 gibi tam bir ilişki kurulur. Nefis, hayvanî ruhun rızasını ister, hayvanî ruhun reziletleri işlemek ve faziletlerden kaçınmaktan ibaret olan arzularını engellemez. Bu şart altında nefis bu beladan kurtulmak ve ebedî saadetin sebeplerini elde etmek ister. Dolayısıyla öncelikle mevcut reziletleri gidermesi gerekir ki eksik faziletleri elde edebilsin. Bu yüzden müellif bu bölümü
15 reziletleri gidermeyi açıklamaya hasretmiştir. Ama bu gerçekten zordur. İlahî bir hekimin gözetiminde, rabbanî bir mürşidin eğitiminde çok riyazete, güçlü mücâhedeye ihtiyaç duyar. Çünkü sohbet çok etkilidir. Görmez misin en iyi hekimlerden biri olan bir hasta bile tedavi için başka bir hekime ihtiyaç duyar. Rûhânî hastalık ise cismanî hastalıktan daha gizlidir ve tedavisi ondan daha zordur. Kur'an ve Sünnet sessiz sözlerdir. Hz Ali'nin (ra) Hâricîlere nasihat ettiğinde söylediği gibi konuşan etkili bir söz gereklidir.
20 Çünkü hastanın tedaviye ihtiyacı vardır.

[Kim bir fazilete çalışmayla veya tabiatından kaynaklı bir şekilde sahip olmuşsa iyilerden ayrılmamak ve kötülerle arkadaşlığı kesmek sûretiyle onu korusun. Boş sözlerle, şakaya ve tartışmaya dalmaktan sakınsın.]

Kim bir fazilete çalışmayla veya tabiatından kaynaklı bir şekilde sahip olmuşsa onu korusun. Müellif, çoğu insanın kendisine ihtiyaç duymasından ötürü edinme daha önemli ve daha faydalı olsa da, korumayı
30 açıklamayı öne aldı. Çünkü var olanı korumak olmayanı edinmekten kendinde önceliklidir. Sonra fazilet ya çalışmayla elde edilir ve genelde böyledir.

[المقالة الثانية]

[المقالة الثانية في حفظ الأخلاق واكتسابها.]

المقالة الثانية في حفظ الأخلاق واكتسابها أي في^١ بقاء [٣١٧] الفضائل الموجودة واقتناء المفقودة. ولمّا كان اتصاف النفس بالردائل مقدّمًا على الاتّصاف بالفضائل غالبًا لأنّ النفس في أوّل الفطرة مجردة عنها مستعدّة لها، فتعلّقت بالبدن وأعطيّت لها القوى والآلات لاستحصال الكمالات، فحصلت بينها وبين الروح الحيواني المتصرّف في البدن علاقة كاملة كعلاقة العاشق للمعشوق، وكانت طالبة لرضاه غير مانعة عن هواه^٢ الذي هو ارتكاب الرذائل والاجتناب عن الفضائل، أرادت^٣ أن يتخلّص من هذه الورطة الرديّة ويحصل^٤ أسباب السعادة الأبدية فلزمت أولاً إزالة الرذائل الموجودة حتى يحصل الفضائل المفقودة، ولذا اقتصر المصنّف في هذه المقالة على بيان كيفية الإزالة، لكنّها عسيرة جدًّا، تحتاج إلى رياضات كثيرة ومجاهدات قويّة بتدبير طبيب إلهي وتعليم مرشد ربّاني، فإنّ الصحة مؤثّرة، ألا ترى أنّ المريض من حدّاق الأطباء يحتاج إلى طبيب آخر في الدواء، والمريض الروحاني أخفى من الجسماني وأصعب علاجًا منه، والكتاب والسنة كلام صامت فلا بدّ من كلام مؤثّر ناطق، كما نقل عن علي رضي الله عنه حين نصّح الخوارج^٥، فيحتاج المريض إلى معالج^٦.

[من حصل له فضيلة بالكسب أو بطبع فليحفظها بملازمة أهلها من الأخيار وعدم صحبة الأشرار وإيّاه والاسترسال في الملامى والمزاح والمراء.]

من حصل له فضيلة^٧ بالكسب أو بطبع فليحفظها، قدّم بيان الحفظ وإن كان بيان^٨ الكسب أهمّ وأنفع لاحتياج أكثر الناس إليه، لأنّ حفظ الموجود مقدّم في نفسه على كسب المفقود^٩، ثمّ الفضيلة إمّا أن توجد بالكسب وهو الأغلب

١ ع: فضيلته.

٢ هـ + طريق.

٣ ع: المفقودة.

٤ هـ: تحصل.

٥ ع: الخوارج.

٦ ع: عالج.

١ ع - ني.

٢ ع: الهواه.

٣ ع: إرادة.

Yahut şahsî tabiat ve mizaç sayesinde elde edilir. Birincinin örneği faziletin, güzel ahlâk üzere doğmuş olan Peygamberlerde (as) ve bazı velilerde olduğu gibi çalışma çabalama yoluyla değil ilham ve cezbe yoluyla elde edilmesidir. Faziletler bu grubun ayrılmaz özelliğidir, korumaya ihtiyaçları yoktur. Diğerleri ise böyle değildir. Çünkü onların ihtiyaçlarının olduğu açıktır. Faziletleri korumanın icmalî yolu mizacın sıhhatini, tıp kitaplarında açıklanmış ve kendisine dayarılan altı zarurete devam etmek sûretiyle korumaktır. Tafsilî yol ise dört türle sınırlandırılmıştır. Birincisi:

a) **İyilerden ve kötülerle arkadaşlığı kesmekten ayrılmamak sûretiyle.** Çünkü arkadaşlık çok etkileyicidir. Denilir ki tabiat yanındakinin huyundan çalar. Hz. Ali (kv)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Kötülerin arkadaşlığından kaçının. Çünkü tabiat, tabiattan etkilenir.” Müellif iyilerle vakit geçirmek ya da kötülerden uzak durmak dememiştir. Çünkü söylediği iki şeyin bu konuda kesinlikle yapılması gerekir. Bu yüzden, ayrılmamanın açıkça belirtilmesi için “kesmek”in “*ehl* (iyilere)”e atıf olduğu söylenmiştir.

Boş sözlere, şakaya ve tartışmaya dalmaktan sakınsın. Yani kendisini koyuvermekten, koyuvermeyi kendisinden uzak tutsun. Bu koyuvermenin olmamasının en edebî şekilde söylenişidir. Bu yüzden müellif uyarı olarak bu ifadeyi seçmiştir. Genelde vuku bulmasına işaret ederek koyuverme konusunda öğüt vermiştir, bu mübalağa gerektirmez. Koyuvermekten kasıt meşru olmayan arzular alanında nefsin dizginlerini gevşetmek, şaka ve tartışmanın çokluğuna aldırnamaktır. Nitekim şair şöyle demiştir:

“Sakın sakın şakaya yaklaşma çünkü o
Şerre davet eder, kötülüğü çeker.”

Şakanın fazlası, iffetin şubelerinden biri olan vakarı alıp götüreceğ şekilde hafifliğe sebep olur. Arada sırada şaka yapmak ise övülmüştür ve müminin ince ruhlu olduğunun göstergesidir. Bu yüzden şakalaşmakla arkadaşlık ve ülfet pekişir, soğukluk ve nefret gider. Peygamber (s.a.)’in de bazen şakalaştığı ama sadece doğruyu söylediği vakidir. Fazla tartışma düşmanlık ve nefret doğurur.

وإمّا بالطبع والمزاج الشخصي كما في الأنبياء عليهم السلام وبعض الأولياء [١٨] الكرام الذين ولدوا مهذّبة الأخلاق^١ بطريق الوهب والجذب لا بطريق الجدّ والكسب، والفضائل من لوازم أمزجة الأولين فلا احتياج لهم إلى حفظها بخلاف الأخير، فإنّ الظاهر احتياجه، كذا قيل. ثمّ طريق حفظها الإجمالي محافظة صحّة المزاج بالمداومة على ما يتوقّف عليه من الضروريات الستة المبيّنة في كتب الطب^٢، والتفصيلي^٣ منحصر في أربعة أنواع.

كما أشار إلى الأوّل لقوله: **بملازمة أهلها من الأخيار وعدم صحبة الأشرار**، فإنّ الصحبة مؤثّرة. وقد قيل الطبيعة تسرق خلق القرين، ورُوي عن علي كرم الله وجهه: «اجتنبوا صحبة الأشرار فإنّ الطبيعة تنفعل من الطبيعة»، ولم يقل بمصاحبة الأخيار ومجانبة الأشرار فإنّه لا بدّ على ملازمتها اللازمة في^٤ هذه الباب، ولذا قيل العدم معطوف على الأهل^٥ ليدلّ على صريح ملازمته أيضًا.

وإيّاها^٦ **والاسترسال في الملاهي والمزاح والمراء** أي ليعبد نفسه عن الاسترسال والاسترسال عن نفسها. وهذا أبلغ من أن يقال وعدم الاسترسال. فلذا اختاره في مقام التحذير وأقحم الاسترسال إشارة إلى أنّ وقوعها في الجملة لا يقتضي المبالغة. والمراد به إرخاء عنان النفس في ميدان الشهوات الغير المشروعة وعدم المبالاة بكثرة المزاح والجدال. كما قال:

وَإِيَّاكَ إِيَّاكَ الْمَزَاحَ^٧ فَإِنَّهُ إِلَى الشَّرِّ دَاعٍ وَلِلَّسُوءِ جَالِبٌ

فإنّ كثرة المزاح تؤدّي إلى الخفّة المنافية للوقار الذي هو من شعب العفّة. وأمّا المزاح أحياناً^٨ فإنّه ممدوح وعلامة المؤمن الخفيف الروح. ولذا يؤكّد به الصداقة والألفة ويدفع به الوحشة والنفرة. وقد ثبت أنّه عليه السلام [١٨] قد^٩ يمزح ولا يقول إلّا حقّاً. وكثرة الجدال يورث^{١٠} العداوة والبغضاء،

١ ع + أو وصولاً.	٦ في هامش ع: لا على الملازمة.	إِيَّاكَ الْمَزَاحَ.
٢ هـ: الطيبة	٧ في هامش س، ع: بالنصب	٩ هـ: إذ.
٣ ع: التفصيل.	عطف على قوله لنفسه كما في	١٠ هـ: في بعض الأحيان.
٤ هـ - كما.	قولهم إِيَّاكَ والأسد للتحذير.	١١ ع - قد.
٥ ع: من.	٨ هـ - والجدال كما قال وإِيَّاكَ	١٢ هـ: تورث.

Bunun ortası doğruyu ortaya çıkarmak için yapılan münazaradır. Böyle denilmiştir. Ama münakaşa olması konusunda açık bir ihtilaf vardır. Müellif ikincisine şu sözüyle işaret etti:

[Kendisini ilmî ve fikrî görevler konusunda yetiştirsin. İlmin yüceliğini sürekliliğini ve duruluğunu; dünyanın değersizliğini, geçiciliğini ve bulanıklığını düşünsün.]

b) **Kendisini yetiştirsin.** Yani kendisini hazırlıklı, alışkın kılsın. *Liyuriz* (yetiştirsin) kelimesi ya zammeli okunur. *İkâme* gibi *irâza* kökünden gelir. *İyyâhu* (sakınsın) ile başlayan cümleye atıftır. Müdevven meselelerden oluşan **ilmî** ve hoş nüktelerden oluşan **fikrî görevlerle**. Yahut birinciden kasıt müdevvenler ikinciden kasıt hoş nüktelerdir. Bir görüşe göre tamlayanın olması ya da olmaması varsayımlarına göre birinciden kasıt fayda vermek ikinciden kasıt istifade etmektir. Hikmet fazileti, köklerin kökü ve diğer faziletleri elde etme şartı olduğundan onu korumayı diğerlerini korumanın önüne geçirdi. Nefsin mal ve mevki gibi süslerle uğraşması ve arzular, bahsedilen kendini yetiştirme eyleminin önünde engel olduğundan müellif, bunu kolaylaştıracak şeyleri anlatmaya koyuldu ve dedi ki: **Değerini** yani ilmin kendinde ve ehli konusunda değerini, kıymetini **ve devamlılığını** yani nefisteki sürekliliğini ve bu şekilde kendisinden kuvvetli ve ebedî bir haz aldığını ve geçici cismanî endişelerden **arınmışlığını** ve ilmi elde etmeye kendinde ve ehlinin konusunda engel olan dünyanın alçaklığını ve **geçiciliğini ve** nefsânî karanlıklarla **bulanmışlıklarını düşünsün**. Üçüncüsüne şu sözüyle işaret etti:

[Kendisine kusurları hakkında onu uyuracak gerçek bir arkadaş seçer. Düşmanlarının sözlerini inceler, kendi kusurlarını öğrenir ve terk eder. Yetinmez, insanların kusurlarına bakar ve onlardan kaçınır.]

c) **Kendisine kusurları hakkında onu uyuracak gerçek bir arkadaş seçer.** Yani kendisini uyuracak birini tercih eder. Bu da mürşid-i kamildir. Fakat o kibrit-i ahmerden daha az bulunur. Kim bir şeyi ister ve ciddiyetle ararsa muhakkak bulur. Bu seçimin sadece Fail ve Muhtar olan Allah'ın hiçbir emir vermeye ve emir almaya ihtiyaç duymadan seçmesine bağlı olduğuna işaret ederek "seçsin" dememiştir. Seven sevdiğinin kusurunu görmez sözüne işaretle de arkadaşı "gerçek" kaydıyla sınırlamıştır. Seven sevdiğinin kusurunu görmez zâhirî bir ifadedir.

والوسط المقبول منه المناظرة لإظهار الصواب^١، كذا قيل. لكن في كونها جدلاً^٢ نظر ظاهر. وإلى الثاني^٣ بقوله:

[وليرض نفسه بوظائفه علمية وفكرية فليذكر جلالته ودوامه وصفاته وحقارة الدنيا وزوالها وتكدرها.]

٥ **وليرض نفسه** أي ليجعلها راضية معتادة، بضم الياء^٤ من الإراضة كالإقامة، عطف على جملة وإياه إلخ **بوظائفه علمية** من المسائل المدونة **وفكرية** من النكات المستحسنة أو المراد بالأولى المدونات والثاني المستحسنات. وقيل المراد بالأولى^٥ إفادتها، بالثانية استفادتها بتقدير المضاف أو بدونه، ولكون فضيلة الحكمة أصل الأصول ولسائر الفضائل شرط الحصول قدّم^٦ حفظها على حفظ غيرها، ولمّا كان اشتغال النفس بالمزخرفات من المال والجاه والشهوات مانعاً عن الإراضة المذكورة ١٠ عقبها بتذكير ما يسهّلها، فقال **فليذكر جلالته** أي جلالة العلم وقدره في ذاته وفي حقّ أهله، **ودوامه** أي بقاءه مع النفس بحيث تلتدّ^٧ به التذاذاً قوياً أبدياً، **وصفاته**^٨ عن كدورات الجسمانية الفانية **وحقارة الدنيا** المانعة عن تحصيله في نفسها وفي حقّ أهلها **وزوالها وتكدرها** بالظلمات النفسانية. وإلى الثالثة بقوله:

١٥ **[ويختار من أصدقاء الصدق من ينّبّه على عيبه ويتفحص قول أعدائه ويعلم منه عيوبه فيتركها ولا يقنع وينظر في معائب الناس فيجتنبها.]**

ويختار من أصدقاء الصدق من ينّبّه على عيبه أي يرجّحه من بينهم، وهو المرشد الكامل لكنّه أندر من الكبريت الأحمر. ومن طلب الشيء وجد فقد وجد. ولم يقل فليختر إشارة إلى أنّ هذه الاختيار ينبغي أن يكون بمجرّد^٩ ملاحظة الفاعل المختار بلا افتقار إلى أمر وائتمار، وقيد الأصدقاء بالصدق ٢٠ إشارة [١٩] إلى أنّ^{١٠} قولهم إنّ الحبيب لا يرى عيب الحبيب، كلام ظاهري.

١ ع: الثواب
٢ ه: من جدال.
٣ ه + أشار.
٤ في هامش ع: بسكون الضاد من
الإراضة.
٥ ه - بضم الياء؛ ع + وكسر الراء.
٦ ع - المراد بالأولى المدونات
والثاني المستحسنات وقيل المراد
بالأولى.
٧ ع: قد.
٨ ه: بيلتذ.
٩ ع: صفاته.
١٠ ه: مجرّد.
١١ ه - أنّ.

Çünkü gerçek muhabbet sevileni istenmeyen şeylerden muhafaza etmeyi, dünyada ve ahirette onun şanına leke sürecek şeylerden korumayı gerektirir. Onu helak edecek isteklerinde ona uymaz. “Onu uyaracak” sözündeki akıllı bir insana hatasını fark ettirme şeklindeki uyarı, uyarı şeklinde olmalıdır, azarlama şeklinde olmamalıdır. Çünkü akıllı bir insanın hatası da apaçık fakat kendisinin fark etmediği ve ufak bir uyarı ile ortaya çıkacak şekildedir. Fakat gerçekte böyle bir arkadaşın varlığı nadir olduğundan müellif başka bir uyarıcıya geçti ve şöyle dedi: **Düşmanlarının sözlerini inceler, kendi kusurlarını öğrenir ve terk eder.** Nitekim Galen’den nakledildiğine göre akıllı kimseler tıpkı iyi bir hekimin zararı defetmek için zehirden faydalandığı gibi düşmanlarından faydalanırlar. Bunu anlamaya çalış! Bununla da **yetinmez, insanların kusurlarına bakar ve onlardan kaçınır.** Çünkü mümin müminin aynasıdır. Kendisinde görmediğini onda görür. Hz. Lokman kendisine edebi kimden öğrendin diye sorulunca edepsizden demiştir. Burada bu bakış açısının sadece kendi faydası için olduğuna, başkasının zararına olmadığına dair bir metafor vardır. Çünkü bu en büyük reziletlerdendir. Müellif dördüncüsüne şu sözle işaret etti:

[Eğer bir gevşeklik görürse, zor riyazetlerle nefesine boyun eğdirsin.]

d) **Eğer bir gevşeklik görürse** yani faziletleri korumak isteyen kimse hayvanî ruha ve karanlık bedene bağlılık dolayısıyla iyilerden ayrılmamak kötülerden uzak durmak sınırlamasına engel olacak bir zayıflığı fark ederse **zor riyazetlerle nefesine boyun eğdirsin.** Yani iyilerden ayrılamamak, kötülerden uzak durmak konusunda nefisini itaatkâr kılsın. Çünkü zor riyazetler hayvanî ruhu ve heyûlânî bedeni zayıflatır, boyun eğme konusunda nefsi kuvvetlendirir ve nefis rahatlık ve rehavete meyletmez.

Müellif var olanın sıhhatinden icmâlî olarak bahsetmeyi tamamlayınca cismânî tıpta alışlageldiği üzere zıddıyla iyileştirme yoluyla eksik olanın kazanılması konusuna başladı ve şöyle dedi:

[Kimde bir hastalık varsa onu, mukabili olan fazileti işlemek sûretiyle, olmazsa zorlamayla, olmazsa onun mukabili olan reziletle iyileştirsin. Onu diğer uca gitmeyecek şekilde muhafaza etsin. O da olmazsa zor riyazetlerle iyileştirsin.]

فإن المحبة الصادقة يقتضي^١ حفظ المحبوب عمّا ليس بمرغوب وصونه عمّا يشين شأنه في معاشه ومعاده، ولا يتمشى معه في مهالك مراده، وفي قوله ينبّه تنبيه على أن إطلاع العاقل على عيبه ينبغي أن يكون بطريق التنبيه لا على سبيل التوبيخ، وإن عيب العاقل يجب أن يكون بديهيًا خفيًا عنده بحيث يظهر بأدنى تنبيه. ولمّا كان وجود هذا الصديق أندر على التحقيق بادر إلى منبه^٢ آخر فقال^٣ **ويتفحص قول أعدائه ويعلم منه عيوبه فيتركها** كما نقل عن جالينوس أن العقلاء يتفحصون بأعدائهم كما يتفحص الحاذق بالسّم في دفع مضرّة السّم فافهم^٤. **ولا يقنع** بذلك أيضًا **وينظر في معائب الناس فيجتنبها** لأنّ المؤمن مرآة المؤمن. يرى فيه ما لا يرى في نفسه. كما روي أنّه قيل للقمان: ممّن تعلّمت الأدب؟ فقال ممّن لم يتأدّب. وفيه رمز إلى أنّ هذا النظر لمجرّد نفع^٥ نفسه لا لإضرار غيره، فإنّه من أعظم الرذائل. وأشار إلى الرابع بقوله:

[وإن رأى فتورًا طوعها بالرياضات الصعبة.]

وإن رأى فتورًا أي^٦ إن عرف مريد حفظ الفضائل ضعفًا مانعًا عن الانقياد بملازمة صحبة الأخيار ومجانبة الأشرار بمقارنة الروح الحيواني والبدن الظلماني **طوعها**^٧ أي جعل النفس مطيعة للملازمة والمجانبة^٨ **بالرياضات الصعبة** فإنّها تضعف الروح الحيواني والجسم الهولاني فيقوّي^٩ النفس على الطاعة ولا تميل إلى الدعة والراحة.

ولمّا فرغ من بيان صحّة الموجود^{١٠} بالإجمال [١٩] شرع في بيان اكتساب المفقود على طريق المعالجة بالأضداد كما هو في الطب^{١١} الجسماني معتاد. فقال:

[ومن حصل له مرض فليعالجه بارتكاب الفضيلة المقابلة ثمّ التعنيف ثمّ الرذيلة المقابلة فليحفظ حتى لا يتجاوز إلى الطرف الآخر ثمّ الرياضات الشاقة.]

٩ ع - والمجانبة.

١٠ هـ: فتقوى.

١١ ع: الوجود.

١٢ ع: الطلب.

٥ ع - فافهم.

٦ ع: دفع.

٧ ع + و.

٨ ع + من باب التفعيل.

١ هـ: تقتضي.

٢ ع: تنبيه.

٣ ع - فقال.

٤ ع: يتفحصون.

a) **Kimde bir hastalık varsa onu, mukabili olan fazileti işlemek sûretiyle iyileştirsin.** Çünkü nefis sıhhatli ve hastalıklardan ârî bir fitrat üzere yaratılmıştır. Bu yüzden eğer ona kötü arkadaşlık yüzünden bir hastalık bulaşırsa kaybedilmiş sağlığı elde etmenin yolu fitratına mukâbil olan hastalığı, söz konusu aşamalılık kuralı uyarınca gidermektir. Aşamalılık kuralı en hafiften, daha hafife, oradan ağıra oradan daha ağıra gitmektir. Nitekim müellif bu dört aşamaya sıra ve süreyi gösterecek şekilde işaret etmiştir. Çünkü mevcut reziletin mukabili olan fazileti işlemek sûretiyle tedavi zorlamaktan daha hafiftir. Bundan sonrakileri de bununla kıyasla. Müellif, “zıt” kelimesini kullanmamıştır. Çünkü gerçek zıtlık kendisinde, iki karşı uçta yer alma şartı olandır. Fazilet ise, daireye göre merkez konumunda olan bir ortadadır. Dolayısıyla kendisi ve uçta bulunan arasında tam anlamıyla bir zıtlık bulunamaz. “Fazileti işlemek” derken sanki bunun fazilet sahibi biri için rezilet işlemek gibi olduğuna dair bir ima vardır. Böyle denilmiştir. Bu, hafif bir yiyeceklerle tedavi mesabesindedir.

b) **Olmazsa zorlamayla.** Yani gizli ve aşikâr olarak azarlama ve değiştirme, akıbetinin vehametini düşünme sûretiyle nefsin üzerine gitmekle. Bu da zehirli olmayan, yoğun bir ilaçla tedavi mesabesindedir. Nefsini zorlamanın etkisinin sırf Allah’ın inayeti sayesinde gerçekleşebileceği açıktır. Özellikle cimrilik ve öfke gibi ağır reziletlerde genelde bir mürşid-i kamilden sâdır olmasına ihtiyaç duyulur.

c) **Olmazsa** mevcut olmayan fazilet için o reziletin **mukâbili olan reziletle.** Bu zehirli bir ilaç mesabesindedir. Bu hususta tam bir ihtiyat gerekir. Bu yüzden müellif şöyle dedi: Söz konusu rezilet, hal mertebesinden çıkıp meleke mertebesine yükselmeyecek ve böylece felakete dönüşmeyecek şekilde **onu diğer uca gitmemesi için muhafaza etsin.**

d) **Olmazsa zor riyazetlerle.** Bu dağlama şeklinde bir tedavi gibidir, bu en sonuncu çaredir. Hâfız Şîrâzî’nin de dediği gibi:

“Şayet bülbül ve kumru avazıyla şarap içmezsen sana dağlama ilacını yaparım, çünkü dağlama son çaredir.”

ومن حصل له مرض فليعالجه بارتكاب الفضيلة المقابلة فإنّ النفس مجبولة على الفطرة الصحيحة السالمة عن الأمراض^١، فإذا عرض لها مرض بسوء القرين فطريق تحصيل الصّحة المفقودة إزالة المرض المضادّ لها على قاعدة^٢ التدرّج المعهودة، وهي التّرقّي من الأخفّ إلى الأخفّ^٣ ومنه إلى الثّقل ثمّ إلى الأثقل^٤، كما أشار إلى هذه الأربعة بما يدلّ على التّرتيب والمهلة^٥، فإنّ المعالجة بارتكاب الفضيلة المقابلة للرذيلة الحاصلة أخفّ من التعنيف، وقس عليه ما بعده. ولم يقل المضادة لأنّ ظاهره التّضادّ الحقيقي الذي يشترط فيه^٦ غاية البعدين المتقابلين. والفضيلة وسط بمنزلة المركز من الدائرة، فليس بينها وبين طرفها تضادّ كامل، وفي قوله بارتكاب الفضيلة إشعار بأنّه كارتكاب الرذيلة عند صاحب الفضيلة على ما قيل، وهذا بمنزلة العلاج بالغذاء اللطيف.

ثمّ التعنيف أي التّشديد على النفس بالتوبيخ والتغيير في السرّ والعلانية وتفكّر وخامة العاقبة. وهذا بمنزلة العلاج بالدواء الغير السّمّي الكثيف. ولا يخفى أنّ تأثير التعنيف^٧ بنفسه لا تكون إلاّ بمحض عناية الله سبحانه. ويحتاج غالباً إلى أن يصدر من طرف المرشد الكامل لا سيّما في الرذائل الشديدة كالبلخل والغضب.

ثمّ الرذيلة المقابلة للفضيلة الزائلة وهو بمنزلة العلاج بالدواء السّمّي، فلا بد فيه من الاحتياط التامّ، فلذا قال **فليحفظ حتى لا يتجاوز إلى الطرف الآخر** بأن يترقّي تلك الرذيلة [٢٠] من مرتبة الحال إلى درجة الملكة فيصير من الهلّكة.

ثمّ الرياضات الشاقة وهي بمنزلة العلاج بالكيّ وهو آخر الدواء، كما قال الحافظ الشيرازي قدّس سره:

بصوت بلبل وقمرى اكرنشى مى علاج كنمت اخر الدواء الكى*

٥ هـ، س: المهمة.

٦ ع - فيه.

٧ ع: التعنيف.

١ ع: المراض.

٢ ع: طريق.

٣ هـ + الخفيف.

٤ ع - ثمّ إلى الأثقل.

Bundan da istifade edemeyen kimsenin durumu artık Allah'a havale edilir. Allah'ın rahmetinden ümit kesilmez. Bazı şeyhler bunun ardından şartları ve edebiyile seyahati emrederler.

Müellif dört tedavi yolunu icmalî bir şekilde anlattıktan sonra sık rastlanılan hastalıkları ve tedavilerini tafsilî bir şekilde anlatmaya koyuldu:

[Sık rastlanılan cüz'î hastalıkları ve tedavilerini ele alalım.]

Sık rastlanılan cüz'î hastalıkları, hikmet, şecaat, iffet ve adalet gibi itidal durumların uçları olan çeşitli hastalık türlerini **ve tedavilerini ele alalım**. Bu uçlar; cerbeze, kalın kafalılık, deli cesareti, korkaklık, azgınlık, isteksizlik, zulüm ve eziklikler. Bunların her birini gidermek için nefsin bir sınıftan diğerine veya bir fertten diğerine doğru hareket etmesi ve oraya geçmesi gerekir ki böylelikle kendisi ve ulaşılmak istenen fazilet arasındaki mesafeleri aşsın. Şüphesiz bu şuurunun şuuru olmasa da hareket idrake ve şuura dayalı iradi bir harekettir.

Bu hastalıklar arasından nazarî güçten kaynaklı olan biri, şaşkınlıktır.

[Şaşkınlık. Sebebi delillerin çatışmasıdır. Tedavisi aklın kanunlarına uymaktır.]

1) **Şaşkınlık**: Bu, nefis aklî görüşler ve şehvî düşüncelerden iddiaların ve meyillerin çatışmasıyla nefsin birini diğerlerine tercih edememesi yönünden nefiste meydana gelen bir haldir. *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta da böyle geçer. **Sebebi** genellikle aklî **delillerin çatışmasıdır**. Sebebi, nadiren de olsa şehvî düşünceler olduğunda ise bu; kötü, sıcak mizaç ve vehim gücünden kaynaklanan kuruntuların akla bulaşması yüzünden nazarî gücün sağlıksızlığından ileri gelir. Hareketin hızlılığının gerektirdiği sıcaklık ile bazılarının dizilmesinin sonuç vereceği bazılarının ise vermeyeceği öncüller ortaya çıkar ve akıl doğru ile yanlış ayırt edemez. Böylece kararsızlık ve işe yaramaz bir gelgite sebep olacak şaşkınlık meydana gelir. Bu çatışma, filozofların ve kelamcılarının yüce amaçlarının çoğunda gerçekleştiği gibi mantık kurallarını gözetmemekten kaynaklanıyor olabilir. Bu yüzden müellif şöyle dedi:

ومن لم ينتفع بها فأمره إلى الله^١، ولا يئأس من روح الله، وكان بعض المشائخ يأمر بعدها بالسياحة بشروطها وآدابها.

ولما فرغ عن المعالجات الأربع بطريق الإجمال شرع في بيان بعض الأمراض الكثيرة الوقوع مع بيان علاجه على نوع تفصيل فقال:

[ولنذكر أمراضاً جزئية يكثر وقوعها مع علاجها.]

ولنذكر أمراضاً جزئية يكثر وقوعها مع علاجها من أنواع أجناس المرض التي هي أطراف^٢ الأوساط الأربعة من الحكمة والشجاعة والعفة والعدالة، وتلك الأطراف الجريزة والبلادة والتهور والجبن والفجور والخمود والجور والمهانة، ولا بدّ لإزالة كلّ منها من حركة النفس وانتقالها من صنف إلى آخر أو فرد إلى آخر حتى تقطع المسافة التي بينها وبين الفضيلة المطلوبة، ولا شك أنّ تلك الحركة إرادية مسبوقة بالإدراك والشعور وإن لم يكن لشعورها شعور.

فمن تلك الأمراض^٣ الناشئة من القوة النظرية:

[الحيرة: سببها تعارض الأدلة. وعلاجها ممارسة القوانين العقلية.]

الحيرة^٤ وهي حالة تعرض للنفس عند التعارض الدواعي والميول^٥ الناشئة من الآراء العقلية والخواطر^٦ الشهوية بحيث لا يترجح شيء منها على ما عداه. كذا في شرح المواقف سببها تعارض الأدلة العقلية غالباً، وإن كان سببها الخواطر الشهوية نادراً وذلك لسقامة القوة النظرية بسوء مزاج^٧ حارّ ودسياسة الوهم المعارض [٢٠-] للعقل، فيحصل بالحرارة المقتضية لسرعة الحركة^٨ مقدّمات تنتج^٩ بترتيب بعضها الوقوع وبترتيب الأخرى اللاوقوع ولا يقدر العقل على تمييز بين الحق^{١٠} والباطل، فيعرض الحيرة المقتضية للتوقف والاضطراب العاطل، وقد يحصل التعارض بعدم مراعاة المنطق كما وقع في أكثر المطالب العالية من الحكماء والمتكلمين. ولذا قال^{١١}:

١ هـ + ولا حول ولا قوة إلا بالله. ٥ ع: الميول.
٢ ع: أطراف. ٦ ع: الخاطر.
٣ ع: المرض. ٧ ع: المزاج.
٤ ع: الخيرة. ٨ هـ + الذهنية.
٩ هـ : ينتج.
١٠ ع: الخلق.
١١ ع - ولذا قال.

Bunun tedavisi çatışan iki delilin öncüllerini içerik ve form bakımından titizlikle incelemek sûretiyle **aklın kanunlarına uymaktır** ve mantık kurallarını gözetmektir ki bu şekilde hatanın kaynağı ortaya çıksın vehim gücünün kuruntuları açıklığa kavuşsun. Bunun mantık kurallarına uymama bakımından bir eksiklik olduğu mizacın bozukluğu sebebiyle müfekkire gücünün bir hastalığı olmadığı açıktır. Eğer öyleyse bu tedavi işe yaramaz. Beynin mizacının düzeltilmesi, müfekkire gücünün sağlığına ve itidaline kavuşturulması gerekir. Böyle denilmiştir. Sen her durumda mantık kanunlarının uygulanması ve gözetilmesi gerektiğini çok iyi biliyorsun. Onun gayesi birinci yönün başka bir tedaviye muhtaç olduğudur. Bunun üzerine düşün.

Nazarî güçten kaynaklanan hastalıklardan biri cehl-i basittir:

[**Cehl-i basit. Cehalet ashabı, insanı hayvanlardan ayıran özelliğe sahip olmamaları dolayısıyla hayvanlar gibidirler, hatta daha aşağıdırlar. Sohbetlerinde kendi eksiklerini fark etmek için âlimlerin peşini bırakmamakla tedavi edilir.**]

2) **Cehl-i basit:** Bilmesi gereken konuda bilgisiz olmaktır. Burada bir problem vardır. O da şudur: Yokluk, meleke olması bir yana keyfiyet bile değildir. Bu yüzden sapkın ahlâktan da değildir. Cevap ise şudur: bu hakikati bilinmeyen bir keyfiyettir. Bu yüzden yokluksal olan gereği ile ifade edilmiştir. Veya söz konusu yokluk nefiste bulunmaya uzun bir süre devam ederse onda köklü bir nitelik oluşur. Bunun uzak olduğu açıktır. Âmidî'den nakledildiğine göre bu, ilmin zıddıdır. *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta da böyledir. Ama bu açık olanın aksinedir. Bunun sebebi açık olunca ki o, bilgiyi elde etmede çabayı bırakmak ve tamamlamak zor olmakla birlikte meşakkatine katlanmamak, ilk başının soğandan acı fakat sonunun baldan tatlı olduğunu düşünmemektir, müellif ondan bahsetmeyi bıraktı ve bunun ne kadar aşağılık olduğuna işaret etmek sûretiyle bundan sakındırmaya geçti. Sonra şöyle dedi: **Cehl-i basit ashabı insanı hayvanlardan** arizi bile olsa, istenilen bir şekilde **ayıran şeye sahip olmamaları nedeniyle hayvanlar gibidirler ve hatta onlar**, hayvanların kendilerine layık fiillerle ikinci **kemallerine yönelmeleri nedeniyle** Kur'an-ı Kerim'de geçtiği gibi onlardan "daha aşağıdırlar." (el-Furkân, 25/44) "*Hidayet karşılığında dalaleti satın alan*" (el-Bakara, 2/16) ve başıboş bırakılacaklarını sanan diğer cehl-i basit ashabı bu hususta hayvanların aksinedir.

وعلاجها ممارسة القوانين العقلية ومراعاة القواعد المنطقية بإمعان النظر في مقدمات الدليلين المتعارضين مادةً وصورة حتى يظهر منشأ الخطأ^١ ويتبين دسياسة الوهم، ولا يخفى أن هذا من جهة القصور في مراعاة المنطق لا من جهة سقامة المفكرة بسوء المزاج، ولا ينفع حينئذ هذا العلاج بل لا بد من تعديل مزاج الدماغ وردّ المفكرة إلى الصحة والاعتدال، كذا قيل. وأنت خير بأن ممارسة القوانين المنطقية ومراعاتها لازمة على كل حال. غايته أن الوجه الأول يحتاج إلى علاج آخر، فتأمل. ومنها:

[الجهل البسيط، أصحابه كالأنعام لفقدهم ما به يمتاز الإنسان عنها بل هم أضلّ. ويعالج بملازمة العلماء ليظهر له نقصانه عند محاورتهم].

الجهل البسيط وهو عدم العلم عمّن هو من شأنه، وههنا إشكال وهو أن عدم لا يكون كيفية فضلاً عن أن يكون ملكة، فلا يكون من الأخلاق الرديّة، والجواب بأنّه كيفية غير معلومة الحقيقة، فعبر عنها بلازمها العدمي^٢ أو بأنّ عدم المذكور إذا استمرّ في النفس يحصل فيها^٣ كيفية راسخة، لا يخفى أنّه بعيد، ونقل عن الآمدي أنّه ضدّ للعلم كما في شرح المواقف، لكنّه خلاف الظاهر. ولما كان سببه ظاهراً وهو ترك السعي في تحصيله وعدم التحمّل على مشاقّه مع تعسر تكميله وعدم التصوّر بأنّه أوله وإن كان أمرّ من البصل لكنّ آخره [٢١] أحلى من العسل ترك ذكره وبادر إلى التحذير عنه إشارة إلى غاية رداءته، فقال **أصحابه كالأنعام لفقدهم ما به يمتاز الإنسان عنها امتيازاً مطلوباً وإن كان عارضياً** ﴿بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾ (سورة الفرقان، ٤٤/٥٢) منها كما نطق به الكتاب **لتوجّها نحو كمالها الثانية من الأفعال** اللاتقّة لها بخلاف أصحاب الجهل البسيط حيث ﴿اشْتَرَوْا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَى﴾ (سورة البقرة، ٦١/٢) وحسبوا أن يتركوا سدى.

٤ ه: يخفى بعده.
٥ ه: أنّ.

١ ع + في الفهم.
٢ ع: العدم.
٣ ه: منها.

Kendi eksiklerini âlimlerle konuşması sırasında fark etmesi için onların peşini bırakmamakla tedavi edilir. Açıktır ki bu hastalığın delilidir, giderilmesinin değil. Nitekim neden olarak belirttiği şey de bunun delilidir. Bu ancak, bütüncül bir çaba olan asıl tedavinin sebebidir. Buna cehl-i basitin, kişinin yaşlılık ya da ihtiyarlık zamanına kadar devam etmesi halinde hastalığa dönüşeceği şeklinde bir itiraz yöneltmiştir. Şüphesiz o zaman tedavisi çok zor hatta imkânsız olacaktır. Bu ancak çocukluk ya da gençlik yaşında tedavi edilir. Bu da akıl sahipleri için apaçık bir şeydir.

Nazarî güçten kaynaklanan hastalıklardan biri de cehl-i mürekkeptir:

[Cehl-i mürekkep. Eğer tedavi kabul ederse, yapması gereken matematik bilimlere sıkıca sarılmaktır. Sonra öncül öncül dikkatini yöneltmektir.]

3) **Cehl-i mürekkep.** Vakıya uymayan kesin inançtır. Meşhur olduğu üzere taklide dayananları da kapsamı için dış dünyada tahakkuk etmesi dikkate alınmaz. Burada itikad ile mutlak manada tasavvur kastedilmiyorsa, tasavvurî cehl-i de kapsamı için itikadın yerine tasavvur denilmesi daha uygun olurdu. Çünkü kişi bir şeyin nefsü'l-emrde bulunduğu halin tersi bir duruma inanmaktadır ve inandığı şeyin inandığı şekilde olduğuna inanmaktadır. Bu Mu'tezile'nin görüşünün aksine bilginin zıddıdır. Nefsü'l-emr; sufilerin a'yân-ı sâbite olarak adlandırdığı ilm-i ilahideki sûretlerden ve bazı müteahhirin ulemasının dediği gibi ilmî sûretlere tabi olan zâtî durumlardan ve muhakkik Tûsî'nin *Nefsü'l-emr Risâlesi*'nde ve allame Devvânî'nin şerhinde belirttiği üzere birinci akıldaki sûretlerden ibarettir. Veya Sadru's-Şerîa'nın *Ta'dilu'l-ulûm*'da zikrettiği gibi dış dünyadan daha geniş olması şartıyla ayanda gerçekleşenden ibarettir. Cehl-i mürekkebin yakın sebebi, ucup ve kibrin getirdiği inat üzerinde alışkanlık olmuş ısrardır. Bu açıktır. Tedavisi son derece zordur. Bu yüzden, bu imkânsızı farzetmek gibi olduğundan şüphe üslubuyla şöyle der:

Eğer tedavi kabul ederse, yapması gereken matematik bilimlere sıkıca sarılmaktır. Yani tedavisi dış dünyada maddeye ihtiyaç duyan, zihinde duymayan varlıkları araştıran geometri, aritmetik gibi matematik bilimlere devam etmektir. Çünkü bunlar kesin bilgilerdendir. Böylelikle tabiatına kesin bilginin tadının ulaşması beklenir ve bu sayede hatalarından aşama aşama uyanır. Bu yüzden müellif şöyle dedi:

ويعالج بملازمة العلماء ليظهر له نقصانه عند محاورتهم لا يخفى أنها دليل المرض لا مزيله كما يدل عليه تعليله إلا أنه سبب العلاج الأصلي الذي هو السعي الكلّي، واعتراض عليه بأن الجهل البسيط لا يصير مرضاً إلا بعد استمراره وبلوغ صاحبه^٢ إلى سنّ الكهولة أو الشيخوخة، ولا شك أنّ علاجه حينئذ متعسر بل متعذر، وإنما يعالج في سنّ الطفولية والشباب، ولا يخفى ما فيه على أولي الألباب. ومنها: ٥

[الجهل المركّب، إن قبل العلاج فبملازمة الرياضات ثمّ التنبّه على مقدّمة
مقدّمة بالتدريج.]

الجهل المركّب وهو اعتقاد جازم غير مطابق للواقع، ولا يعتبر فيه الثبات كما هو المشهور ليشتمل ما يستند إلى التقليد ولو بدّل الاعتقاد بالتصوّر ليشمل الجهل التصوّري^٣ إلا أن يجعل الاعتقاد بمعنى مطلق التصوّر. وإنما كان مركّباً، لأنّ صاحبه يعتقد الشيء على خلاف ما هو عليه في نفس الأمر ويعتقد اعتقاده على ما هو عليه، وهو ضدّ للعلم خلافاً للمعتزلة. ونفس الأمر عبارة عن الصور العلمية الإلهية المسماة بالأعيان الثابتة عند الصوفية وعن الشؤون الذاتية التابعة للصور العلمية على ما قاله بعض المتأخّرين، وعن الصور التي في العقل الأوّل على ما حقّقه المحقّق الطوسي في رسالة [٢٢١] نفس الأمر وشرحها العلامة الدوّاني، أو من^٤ الواقع في الأعيان على أنّها أعمّ من الخارج على ما ذكره صدر الشريعة في تعديل العلوم، وسببه القريب الإصرار على العناد الذي يقتضيه العجب والكبر بالاعتقاد، وهو ظاهر. وعلاجه في غاية الصعوبة. فلذا^٥ قال:

إن قبل العلاج بطريق الشكّ، لأنّه كفرض المحال فبملازمة الرياضات أي
فعلاجه بمداومة العلوم الرياضية الباحثة عن الموجودات المفتقرة إلى المادّة
في الخارج دون الذهن كالهندسة والحساب، فإنّها من اليقينيّات، فيحتمل أن
يعلق بطبعه ذوق اليقين، فيتنبّه على خطئه على سبيل التدريب، ولذا قال:

٤ ع: عن.

٥ ه: ولذا.

١ ه: أنّه.

٢ ع: صاحب.

٣ ع + لكان أولى.

Sonra aşamalı olarak **öncül öncül dikkatini yöneltsin**. Bir görüşe göre bu dikkat, talebe bağlıdır, talep de bu dikkate bağlıdır. Burada kısır döngü vardır. Dolayısıyla tedavisi işe yaramaz. Başka bir görüşe göre farkına varma, Allah tarafından, talep olmaksızın gerçekleşebilir.

5 Zararları defetmeye yönelik öfke gücünden kaynaklanan hastalıklardan biri, öfkedir:

[Öfke. Tedavisi sebeplerinin giderilmesiyledir.]

1) **Öfke:** Bu, herkesin yaşayarak bildiği, tarife ihtiyaç duymayan durumlardan biridir. Sebebi, kalpteki hayvanî ruhu taşıyan kanın, hayvanî ruhun tabiatına uyumlu şeyleri elde etmesine engel olan şeyi gidermek için tek seferde veya aşamalı olarak dışarı doğru hareket etmesinden meydana gelen sıcaklıkla kaynamasıdır. Bu şekilde sıcaklık artabilir ve kaynayan kan, kalbi ele geçirerek yakar. Sonra içten gelen sıcaklık birden söner ve aniden helake götürür. Bunun tedavisi en zor işlerdendir. Sokrates'ten aktarıldığına göre şöyle demiştir: “Ben azgın derin denizde, dağ gibi dalgalar arasındaki birinin güvenliğinden emin olurum ama öfkelinin güvenliğinden emin olamam. Çünkü denizcinin çabası belki işe yarayabilir. Ancak öfkeli karşında gösterilen çaba genellikle onun tepesini daha çok attırır.” Bu yüzden bunun tedavisi zorunlu sonucuna değil iradî başlangıcına göredir. **Tedavisi sebeplerini gidermeyledir**. Bunlar çoktur. En bilindikleri on tanedir. Nitekim müellif şöyle dedi: **Sebepler şunlardır:**

[Sebepler şunlardır: ucup ve kibir. İdrar mahallinden iki kere geçmiş, yarın da ölecek olan, türünün fertlerine ihtiyaç duyan biri için bu oldukça hayret vericidir.]

a) **Ucup ve Kibir:** Ucup bir şeyi hak etmediği halde onu hak ettiğini düşünmektir fakat bunu iddia etmemektir. Kibir hem düşünmek, hem iddia etmektir. Bir görüşe göre ikisi arasında fark yoktur. Müellif tedavilerine de şu sözleriyle işaret etti: Birincisi cinsel ilişki ikincisi doğum sırasında **idrar mahallinden iki kere geçmiş, yarın da ölecek olan biri için bu hayret vericidir**, yani gariptir, makul olmaktan uzaktır. Nitekim onun başlangıcı atılmış bir sperm, sonu ise pis bir leştir ve bu ikisi arasında da pek çok kusur taşır. Bununla ilgili Hz. Ali (kv)’den bir hikâye rivayet edilmiştir:

ثمّ التنبّه على مقدّمة [مقدّمة]¹ بالتدرّج قيل هذا التنبيه موقوف على الطلب، والطلب على ذلك التنبيه، ففيه دور باطل فعلاجه عاطل، وقيل يمكن أن يكون الانتباه بلا طلب من طرف الإله.

ومن الأمراض الناشئة من القوّة الدفعية الغضبية:

[الغضب: علاجه بنفي أسبابه].

الغضب² وهو من الوجدانيات المستغنية عن التعريف، وسببه غليان الدم الحامل للروح الحيواني في القلب بحرارة حاصلة عن حركة الروح الحيواني إلى الخارج دفعياً أو تدريجياً لدفع ما يمنعه عن وصول الملائم له. وقد يشتدّ الحرارة فيحترق الدم الغالي باستيلائها على القلب فينطفئ الحرارة الغريزية دفعة فيؤدّي إلى الهلاك بغتة. وعلاجه أصعب الأمور. وقد نقل عن سقراط: «أنا آمن على سلامة من كان في³ لجة بحر خضمّ متموّج بأموّج كالجبال الراسيات ولست بآمن على سلامة الغضبان»، لأنّ حيلة [٢٢]⁴ الملاح قد تنفع والحيل عند الغضبان يؤدّي غالباً إلى شدّة الثوران. ولذا كان معالجته بالنظر إلى مبدئه الاختياري دون انتهاه الاضطراري، وعلاجه بنفي أسبابه وهي كثيرة جداً. وأشهرها عشرة كما قال:

[وهي العجب والتكبر: وهما بديع ممّن جرى مجرى البول مرتين وهو ميّت غداً ويحتاج إلى أبناء جنسه].

وهي العجب والتكبر⁵ العجب اعتقاد الاستحقاق لشيء بدونه بلا ادعاء⁶، والتكبر اعتقاده مع ادعائه. وقيل لا فرق بينهما ومن علاجهما ما أشار بقوله وهما بديع أي⁷ غريب بعيد عن العقل ممّن جرى مجرى البول مرتين مرة عند الوقاع ومرة أخرى⁸ عند الوقوع وهو ميّت غداً فأؤله نطفة مذرة وآخره جيفة قذرة وهو بينهما يحمل العذرة كما روي عن علي كرم الله وجهه

١ ما بين القوسين أكمل لإتمام المعنى.
٢ في هامش س، ع: وعرفه بعضهم بأنّه حركة للنفس مبدؤها شهوة الانتقام.
٣ ع - كان في.
٤ ع: الكبر.
٥ ه: من غير ادعاء.
٦ ه + كل منهما.
٧ ه - أخرى.

Abdûlmelik bin Mervan tarafından atanmış Horasan emiri Muhelleb, cesur ve kibirli bir adamdır. Bir gün çalım satarak yürürken salih bir kişiyle karşılaşır. O kişi Muhelleb'e ilgi göstermez. Muhelleb ona "Sen beni tanıyorsun galiba" der. Adam "Ben seni senden daha iyi tanıyorum" diye cevap verir. Muhelleb "Ben kimim" diye sorunca "Sen idrar mahallinden iki kere geçmiş ve sonunda leşe dönüşecek birisin" der. Böylece Muhelleb o yürüyüş tarzını terk eder. Akıllı kişi, insanın değerinin faziletler ve iyi ahlâkla olduğunu akleder. Bu da ittifakla, ucup ve kibri yok eden bir şeydir. Bunun tedavilerinden biri, türünün fertlerinden kişilere hatta onun da ötesinde hayvanlara, cansız maddelere ihtiyaç duyduğunu düşünmesidir. Nitekim müellif *cerâ* (geçmiş) cümlesine atıfla şöyle dedi: **Ve türünün fertlerine ihtiyaç duyan.** Herkes başkasına ihtiyaç duyar. Bu yüzden ucup ve kibir garip karşılanır. Kim bu tedaviden istifade etmezse aşağılık ve eziklik reziletlerini işlesin. Sınırını korusun ki öbür uca geçmesin. Bunun bahsi yukarıda geçmişti. Üçüncü sebep:

[Böbürlenmek. Bu, akla o ikisinde daha uzaktır. Çünkü bu başkasının fazileti üzerinedir. Bilmediği şeyleri öğrenerek itibarının ne kadar düşük olduğunu bilsin.]

c) Kendisini başkasına tercih etmeksizin, soy sop ve benzeri ile **böbürlenmek. Bu, akla o ikisinden**, yani ucup ve kibirden **daha uzaktır. Çünkü bu başkasının fazileti üzerinedir.** Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "*Bana atalarınızla gelmeyin. Bana amellerinizle gelin.*"¹ Şair şöyle demiştir:

"Eğer geçip gitmiş atalarınla övünüyorsan haklısın
Ama onların bıraktığı nesil ne kötüymüş."

Mal ve mevki ise hemen elden gidecek şeylerdir. Bunlarla ancak cahiller övünür. **Bilmediği şeyleri öğrenerek itibarının ne kadar düşük olduğunu bilsin.** Buradaki azlığın yokluk anlamına geldiği açıktır. Çünkü azıcık bir değer böbürlenme için yeter. Büyüklerin böbürlenme gibi görünen davranışları nimetten bahsetme kabilindendir. Bunda bir sorun yoktur. Dördüncüsü:

1 Ya'kûbi, *Târihu'l-Ya'kûbi*, (Beyrut: Dâru's- Sâdır, [t.y.]), II, 110.

وحكي أنّ المهلب^١ أمير خرسان من طرف عبد الملك بن مروان كان شجاعاً متكبراً، فمشى يوماً متبخترًا ومرّ برجل صالح فلم يلتفت إليه ذلك الرجل. فقال المهلب: كأنك يا رجل ما عرفتني. فقال الرجل: عرفتك أشدّ من معرفتك بنفسك. فقال: من أنا؟ قال: أنت الذي خرجت من مجرى البول مرتين، وستصير جيفة. فترك المهلب هذه المشية. والعاقِل يتعقّل أنّ فضل الإنسان إنّما هو بالفضائل ومكارم الأخلاق. وهي منافية للعجب والتكبر بالاتفاق. ومن علاجها أيضًا ملاحظة احتياجه إلى بني نوعه من الأفراد بل إلى غيرهم من الحيوان والجماد كما قال عطفًا على قوله جرى ويحتاج إلى أبناء جنسه وكلّ محتاج إلى غيره يستغرب منه العجب والتكبر. ومن لم ينتفع بهذا العلاج فليرتكب الذلّ والهوان وليحفظ حتى لا يتجاوز إلى الطرف الآخر كما مرّ. والسبب الثالث:

[والافتخار، أبعد منهما لأنه بفضيلة الغير ويعرف قلة اعتباره بالسفر إلى حيث لا يعرف.]

الافتخار بالنسب [٢٢٢] والحسب وغيرهما بلا ترجيح نفسه على غيره وهو أبعد منهما أي من العجب والتكبر لأنه بفضيلة الغير وقد روي عنه عليه السلام: «لا تأتوني بآبائكم واثتوني بأعمالكم»^٢ وقيل:

إِنْ افْتَحَرْتَ بِآبَاءٍ مَضُوءًا^٣ أَسْلَفًا فَقَدْ صَدَقْتَ وَلَكِنْ بِئْسَ مَا وَلَدُوا

والمال^٤ والجاه سريع^٥ الزوال ولا يفتخر بهما إلا الجهال. ويعرف قلة اعتباره بالسفر إلى حيث لا يعرف الظاهر. إن القلة ههنا بمعنى العدم، لأن أدنى الاعتبار يكفي بالافتخار وما وقع في صورة الافتخار من بعض الكبار فمن قبيل^٦ تحديث النعمة فلا إشكال. والرابع:

١ في هامش س، ه: قيل هو الذي اخترع الطعام الخلي
باللبن المشهور بالمهلي.
٢ «لا تأتوني بأنسابكم واثتوني بأعمالكم» يعقوبي،
تاريخ يعقوب، ١١٠/٢.
٣ في هامش س: ذوي شرف.
٤ ع: ضعت.
٥ ع: أو المال.
٦ ع، س: سريعًا.
٧ ع: قبل.

[Çekişme ve inatçılık. Bu ikisi düzeni bozan şeylerdir.]

d) Genel olarak **çekişme** ve münakaşa. Beşincisi:

e) **İnatçılık**: Bu sürekli bir düşmanlık durumudur. **Bu ikisi düzeni bozan şeylerdir.** Bu konuda söz birliği vardır. İslam'da çekişme olmadığı rivayet edilmiştir.

[Şaka ve alaycılık. Bu ikisi dünyevî faydası az olmalarının yanında güzelliği yok eden, düşmanları çeken, düzeni bozan şeylerdir.]

f) İtidalden çıkmış **şaka**. Mutedil şaka kemal alametidir. Daha önce de geçtiği gibi, Peygamber (s.a.) sadece doğruları söyleyerek şakalaşır. Hz. Ali (kv) de rivayetlere göre çok şakalaşan bir insandı. Yedincisi:

g) Bütün durumlarda **alaycılık**. **Bu ikisi dünyevî faydası az** ve uhrevî zararı çok **olmalarının yanında güzelliği yok eden şeylerdir.** Yani kendisinde güzel duruşun ve vakarın aşırı derecede yittiği bir mekân gibidir. **Ve düşmanları çeken**, yani kendisine düşmanlığı kuvvetle çeken bir toprak gibidir. Mefale kalıbı, kendisinde bir şeyin çokça yapıldığını gösteren ism-i mekân kalıbıdır, *medrese* ve *makbere* gibi. **Ve düzeni bozan**, eğer *makta'a* (bozan) deseydi sıra tam olurdu. Alaycılarla kıyamet gününde alay edileceği ayette bildirilmiştir. Şöyle ki onlara yardım edilir, Cennet'in kapısına ulaşırlar, fakat sonra kapılar yüzlerine kapatılır. Mutedil şakacılık övülmüş olduğundan müellif buna şu sözülle işaret etti: **Şakada ölçüyü** ve itidali **tutturamıyorsa, şakayı** tamamen **bıraksın**. Çünkü uçurumun kenarında dolaşanın uçuruma düşme ihtimali çoktur. Sekizincisi:

[Hainlik ve haksızlık. Bu ikisi, dünya malı içindir ve o da çok azdır. Bunu başkasında farzetsin, o zaman çirkinliğini anlar.]

h) **Hainlik**: Yani, mal, mevki ve insanî ilişkilerde zulüm. Dokuzuncusu:

ı) **Haksızlık**: Bu, intikam amacıyla zulmetmektir. Mukabili affetmektir. Nitekim hainliğin mukabili de vefadır. Naslarda yüce Allah'ın affedici olduğu, kullarını affetmeyi sevdiği yer alır. Allah'ın intikam almasına gelince bu adaleti ve kendi hakimiyetindeki tasarrufu sebebiyledir.

[والمراء واللجاج: وهما قاطعان للنظام.]

والمراء والجدال في الجملة.

والخامس^١: اللجاج وهو الخصومة المتبادلة على ما قيل وهما قاطعان للنظام وإنما هو باتحاد الكلام. وقد روي أنه لا مراء في الإسلام. والسادس:

[والمزاح والاستهزاء: وهما مع قلة الفائدة الدنيوية مسلبة للبهاء ومجلبة للأعداء قاطع للنظام ومن عجز عن الاقتصاد في المزاح فليتركه.]

المزاح^٢ الخارج عن الاعتدال. فإن المزاح المعتدل علامة الكمال. وقد صدر عن النبي عليه السلام بطريق الإصابة كما مر. وكان علي^٣ كرم الله وجهه كثير الدعابة كما يقال. والسابع:

الاستهزاء في جميع الأحوال وهما مع قلة الفائدة الدنيوية وكثرة المضرة الأخروية مسلبة للبهاء أي كمكان^٤ يسلب فيه حسن السمات والوقار سلبيًا كثيرًا ومجلبة للأعداء أي كمحل يجلب فيه العداوة جلبًا كثيرًا، فإن مفعلة^٥ اسم لمكان يكثر فيه الشيء كالمدرسة والمقبرة قاطع للنظام ولو قال مقطعة لتم الانتظام. وقد ورد أن المستهزئين يستهزأ بهم^٦ يوم القيمة، حيث يساعد لهم، فيصلون إلى باب الجنة فيسد عليهم. ولما كان المزاح المعتدل ممدوحًا أشار إليه بقوله ومن عجز عن الاقتصاد والاعتدال في [٢٣] المزاح فليتركه تركًا كليًا، لأن من يرعى حول الحمى يوشك أن يقع فيه^٧. والثامن:

[والغدر والضيم: وهما لمتاع الدنيا وهو قليل. ويفرضه من غيره يعرف قبحه.]

الغدر أي الظلم في المال والجاه والعرض. والتاسع:

الضيم وهو الظلم لقصد الانتقام. ويقابله العفو كما أن الغدر يقابله الوفاء. وقد ورد أن الله سبحانه عفو عفوّ يحب العفو من عباده. وأما كونه تعالى منتقمًا فبعده والتصرف في ملكه

١ ع: الخامسة.

٤ ع: مكان.

٥ هـ + بالفتح.

٦ هـ: يستهزئ بهم؛ ع: يستهزأ بهم.

٧ ع: يرتع.

٣ في هامش س، ع: وحكي أنه قال له سلمان رضي

هذا أتركك إلى الرابعة حين رماه بقبضه من تراب

عقيب اغتساله ثلاث مرات.

Bu yüzden buna göre kıyas yapılamaz. **Bu ikisi (hainlik ve haksızlık), dünyaya malı için**, yani dünyada faydalanılacak şey için olur. **Ve o da çok azdır**, çabucak elden gider. “*Oysa ahiret daha hayırlı ve kalıcıdır.*” (el-A'lâ, 87/17) **Bunu başkasında farzetsin**, yani bunların çirkinliğini tam göremeyen kişi bu ikisinin başka birinden sadır olduğunu düşünsün, **o zaman çirkinliğini anlar**. *Ya'rif*(anlar) cezimle okunur, emrin cevabıdır. Onuncusu:

[**Haklarında çekişilen kıymetli mücevherleri istemek. Değersiz olmanın yanında düşmanları artırır. İhtiyacı olduğunda da ihtiyacını görmez. Kalsa bile sana kalmaz.**]

j) **Haklarında çekişilen kıymetli mücevherleri**, yani hayvanî nefsin arzuladığı kıymetli mücevherler gibi değerli şeyleri **istemek**. Bu istediğine erişmekten engellendiğinde öfkeye sebep olan şeydir. Tedavisi dünya malının kendinde değersiz olduğunu düşünmektir. **Değersiz olmanın yanında düşmanları** ve onun özellikleri hakkındaki uydurma hurafeleri **artırır**. Güvende olsa bile düşmanların artmasından kurtulamaz. **İhtiyacı olduğunda da ihtiyacını görmez**. Çünkü fiyatının yüksekliği sebebiyle insanlar satın almaya cesaret edemezler. Satın almaya gücü yeten de elinden gideceğinden korkar ve onu istemez. Bu hemen elden gidecek bir şeydir, her hangi bir şekilde elde kalmaz. **Kalsa bile sana kalmaz**. Aksine şimdikini zengin eder sonra varise geçer. Kendisi için yarışmaya değmez. Değecek olan hayatta ve ölümden sonra kalıcı olan kemâlât mücevherleridir. “*İşte yarışacak olanlar bu konuda yarışsın!*” (el-Mutaffifin, 83/26) Sâib İsfehânî ne güzel söylemiştir:

“Çabalarından ve dünyadan sana kalan huzurdur ancak
Batan gemiden geriye kalan ne varsa o senin malındır.”

Bu tedavi yolları öfke kabarması ve dalgalanması oluşmadan öncesi içindir.

[**Öfke kabardıktan sonra tedavi, öfke buharının aklı başından alması dolayısıyla çok zordur. Ona yaklaşan herkes ona nispetle yacak bir odun gibidir. Bulunduğu durumu değiştirmek, soğuk su içmek ve uyumak belki işe yarayabilir.**]

فلا يقاس عليه وهما يصدران لمتاع الدنيا أي لتحصيل ما يتمتع به في الدنيا وهو قليل سريع الزوال. ﴿وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ (سُورَةُ الْأَعْلَى، ٧٨/٧١) ويفرضه^١ من غيره أي ليقدر^٢ صدور كلّ منهما عن غيره من خفي عليه معرفة قبحه يعرف قبحه بالجزم جواب الأمر. والعاشر:

٥ [طلب ما يتناقش فيه من الجواهر، ومع حقارتها تكثر العدو ولا تغني عند الحاجة وإن بقيت لكن لم تبق لك.]

طلب ما يتناقش فيه من الجواهر أي يرغب فيه النفس الحيواني من الأشياء النفيسة كالجواهر المتقومة^٣، فإنّه سبب الغضب عند المنع. والعلاج تصوّراتها^٤ متاع الدنيا حقير في نفسها ومع حقارتها تكثر العدو وخواصّها من الخرافات المصنوعة كما قيل، ولو سلم فلا يعادل إكثار الأعداء ولا تغني عند الحاجة فإنّها لغلاء ثمنها لا يتجاسر الناس على اشترائها^٥. ومن قدر على اشترائها يخاف انتزاعها من يده فلا يرغب فيها^٦، وهي سريعة الزوال لا يبقى بأي حال وإن بقيت لكن لم تبق لك بل تغني الحادث أو تنتقل إلى وارث. فلا تليق بالتنافس، بل اللائق به^٧ جواهر الكمالات الباقية في الحياة^٨ وبعد الممات ﴿وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ (سُورَةُ الْمُطَفِّفِينَ، ٣٨/٦٢)، ونعم ما قال الصائب الاصفهاني:

حاصل دنيا وبال جان فارغبال توست

هر چه در کشتی شکستن با تو ماند آن مال توست*

وهذه المعالجات قبل هيجان الغضب وبحرانه.

٢٠ [وأما الغضب بعد الاهتياج فصعب العلاج لستره العقل بدخانه المظلم وكلّ ما قرب منه يكون كالوقود له وربّما ينفع تغيير الهيئة الوضعية وشرب الماء البارد والنوم.]

٥ ع: استهزائها.

٦ ع: فيهما.

٧ ع - به.

٨ ع: الحيات.

١ ه: لنفرضه.

٢ ه: لنقدر.

٣ ه: القيمة.

٤ ه: أن.

Öfke kabardıktan sonra tedavi, kalbin kanının kaynamasından kaynaklanan ve bütün organlara yayılıp kişinin idraki işlemez hale getiren ve bu şekilde iç ve dış güçleri iptal eden **öfke buharının aklı başından alması dolayısıyla çok zordur. Ona yaklaşan herkes ona nispetle yanacak bir odun gibidir.** *Vekûd* (odun) *vav*'ın fethasıyla okunur, kendisiyle ateş yakılan demektir. Ona bir çarenin işlemesi ancak Allah'ın yardımı ile olabilir. Kabarmış öfkeyi yatıştırmakta; ayağa kalkmak, oturmak ya da uzanmak gibi **bulunduğu durumu değiştirmek belki işe yarayabilir.** Çünkü hareket, beyni kaplayan dumanı kısmen dağıtır ve böylece öfke genel olarak diner. **Ve** genel olarak sıcaklığın dinmesi için **soğuk su içmek ve uyumak.** Ama burada bir sorun olduğu açıktır. Çünkü uyku bu kabarmanın dinmesine bağlıdır. Bunu gidermenin aklı ve şer'i yollarından biri soğuk suyla abdest almak, Bir ve Yüce olan Allah'a yakarmaktır. Geriye sadece öfkenin sıkça rastlanan uzak bir sebebi kalınca, müellif bunun az olduğuna işaret edecek şekilde şöyle dedi:

[Bazen de öfke, arzu ettiği şeyi elde etmesine engel olduğunda meydana gelebilir. Bazen niteliği sapabilir. Ve kişi hayvanlara ve cansız varlıklara sövmeye başlar. Başkasından, sadır olan bu çirkin eylemleri ve kötü durumları gözlemlemek ve onu çirkin bulmak ona bunun kendinde çirkinliğini gösterir.]

Bazen de öfke, kendisinde yırtıcılığın hâkim olduğu nefsin meylettği arzu sebebiyle, ister cinsel ister yiyecek ister giyecek ya da başka bir türden olsun **arzu ettiği şeyi elde etmesine engel olduğunda meydana gelebilir.** Cinsel arzu spermin dolmasıyla tabielerin “manyâ” olarak adlandırdıkları yırtıcı bir deliliğe götürür. Bundan da öfke doğar. Bazen niceliği sabit kalmakla birlikte **niteliği sapabilir ve kişi** idraki ve muhakemesi kapandığından dolayı **hayvanlara ve cansız varlıklara söver.** Böylece delilerin ve çocukların yapacağı şeyleri yapar. Tıpkı ay ışığına uluyan köpek gibi olur.

Müellif öfkenin her bir sebebinin tedavi yollarına işaret ettikten sonra öneminden dolayı hepsinin birden tedavi yoluna işaret etti ve şöyle dedi: **Başkasından**, öfkeli kimseden durum ya da temayül olarak **sadır olan bu çirkin eylemleri ve kötü durumları gözlemlemek ve onu çirkin bulmak** yani *müşâhede* (gözlemlemek)'ye atıfla bu fiillerin aklen ve şer'an ayıp olması, ya da *hâzîhi* (bu)'ya atıfla,

وأما الغضب [٢٣] بعد الاحتياج فصعب العلاج لستره^١ العقل بدخانه المظلم الناشي من غليان دم القلب المنتشر إلى جميع البدن فيتعطل إدراك صاحبه ويتقاعد قواه الظاهرة والباطنة وكل ما قرب منه يكون كالوقود له بفتح الواو ما يتوقّد به. فلا يؤثّر فيه السبب إلا بعناية^٢ الملك الربّ. وربّما ينفع في تسكين الغضب الهائج تغيير الهيئة الوضعية كالقيام والقعود والاضطجاع، لأنّ الحركة تحلّل بعض الأدخنة المستولية على الدماغ فيسكن^٣ الغضب في الجملة **وشرب الماء البارد والنوم** لتسكينها الحرارة في الجملة لكن لا يخفى ما فيه من الخلجان، لأنّ النوم يتوقّف على سكون الهيجان. ومن أسباب دفعه عقلاً وشرعاً التوضؤ بالماء البارد، والتضرّع إلى الله الملك الواحد. ولمّا بقي للغضب سبب بعيد كثير الوقوع أشار إليه بالاستقلال فقال:

[وقد يكون من الشهوة إذا منعت وربّما ردأت كيفية حتى يشتم البهائم والجمادات ومشاهدة هذه الأفعال واستهجانها من غيره ينّبّه على قبحها.]

وقد يكون الغضب من الشهوة التي تميل إليها النفس الغالب عليها السبعية إذا منعت تلك الشهوة عنها سواء كانت فرجية أو غدائية أو لباسية أو غيرها. وقد يؤدّي الفرجية بامتلاء المنّي إلى الجنون السبعي المسمّى عند الأطباء بمنيا، فيتولّد منه الغضب وربّما ردأت كيفية مع بقاء كميته حتى يشتم البهائم والجمادات لكونه مسلوب الإدراك والإذعان، فيفعل ما لا يفعله المجانين والصبيان، فيكون كالكلب العاوي على نور القمر.

ولمّا أشار إلى معالجة كلّ من أسباب الغضب فيما مرّ من الكلام أشار إلى معالجة مجموعها [٢٤] للاهتمام فقال **ومشاهدة هذه الأفعال القبيحة والأحوال^٥ الفضيحة الصادرة من الغاضب حالاً أو مالاً واستهجانها من غيره عطف على المشاهدة أي كونها مستهجنة عقلاً وشرعاً أو على هذه**

٤ هـ - لا.
٥ ع: الأفعال.

١ ع: لستر.
٢ ع: بعناية.
٣ ع: فليسكن.

bu fiillerin sonuçlarının utanç verici olduğunu gözlemlemek, kendinde be-
dihî bile olsa, **bu fiillerin kendinde çirkinliğini gösterir**. *Vav*'ın birlikte
anlamında olması mümkündür. *Min gayrihi* (başkasından) sözü *müşâha-*
*de'*ye (gözlemlemek) ya da *istihcânihi* (çirkin bulmak) tenâzu' yoluyla
5 müteallıktır.

Bil ki, öfke hızlılık ve yavaşlık açısından dokuz kısma ayrılır. Çünkü
meydana gelmesi ya hızlı ya yavaş ya da ortadır. Geçmesi de böyledir. Üç
üçle çarpılınca dokuz olur. En hafifi yavaş gelen hızlı gidendir, en ağırı bu-
nun tersi olandır. Buna eklenebilecek daha birçok konu vardır. Ebherî'nin
10 zikrettiği üzere bunlar yedi sınıftır: pişmanlık, dünyada ya da ahirette karşı-
lık görmekten korkmak, sevdiklerini yitirmek, düşmanlarını diline düşür-
mek, rezil kimselerin istihzası, mizacın değişmesi, öfke gücünün tefritinden
kaynaklanan hastalıklardan acı çekmek.

[**Ödleklik. Bunu aşâğılık, düzensizlik, mahremin ayaklar altına alın-**
15 **ması izler. Tedavisi tehlikelere dalmak ve yorucu işlere atılmak ve ölü-**
mün zorunlu olduğunu hatırlamaktır.]

2) **Ödleklik:** Bu, intikam arzusunun yok olması sebebiyle nefsin ha-
reket gereken yerde hareketsiz olmasıdır. Bunu izleyen, sapkın birçok du-
rum vardır. En meşhurları on tanedir. Müellif bazısına şöyle işaret etti:
20 **Bunu** şunlar **izler: aşâğılık** ve nefsin ezikliği; kötü bir yaşayış, başkasının
malına tamah, kendisine zulmedilmesi gibi dünya işlerinde **düzensizlik**;
iftira, sövgü ve istihzayı duyup ona tahammül etme şeklinde **mahremin**
ayaklar altına alınması, buraya kendisi ve ailesi hakkında bütün çirkin-
liklere razı olmak dahildir. Önemli işlerin aksaması, sebatsızlık, tembellik,
25 azarlanmayı gerektiren şeyleri işlemek de bunlardandır. Noktalı *hâ'*nın ve
vav'ın fethasıyla okunan *haver* (gevşekliğe) gelince o, korkaklığın eklenti-
lerindendir, bizzat kendisi değildir. Çünkü *haver*, denildiğine göre insanın
her olayda hemen endişelenmesi ve etkilenmesidir. Korkaklığın sebebi ya
nefsin ahmaklığından dolayı zararlı şeyleri düşünmemek ya da rahatını
30 bozmamak için onları gidermeyi umursamamaktır. Dolayısıyla Allah için
öfkelenmesi gereken yerde sakin kalır.

أي ومشاهدة استهجان آثارها **ينبّه على قبحها** في نفسها وإن كان بديها في نفسه. ويمكن أن يكون الواو بمعنى مع. وقوله من غيره متعلّق بالمشاهدة والاستهجان على التنازع.

واعلم أنّ الغضب باعتبار السرعة والبطء ينقسم إلى تسعة أقسام؛ لأنّ عروضه إمّا سريع أو بطيء أو متوسط، وكذا زواله. فيضرب الثلاثة بالثلاثة يحصل التسعة. وأخفّها بطيء العروض سريع الزوال، وأثقله عكس ذلك. وله لواحق كثيرة أصنافها سبعة على ما ذكره الأبهري: الندامة وخوف المجازات عاجلاً أو آجلاً ومقت الأحياء وشماتة الأعداء واستهزاء الأراذل^١ وتغيّر المزاج والتألم. ومن الأمراض الناشئة من تفريط الغضب

[الجبن، يتبعه الذلّ والاختلال وانتهاك الحرمة. وعلاجه الحوض في المخاوف والإقدام على المعاطب وذكر وجوب الموت].

الجبن وهو سكون النفس عند وجوب الحركة لبطلان شهوة الانتقام. ولها تبعات رديّة أشهرها^٢ عشرة. أشار المصنّف^٣ إلى بعضها بقوله **يتبعه الذلّ** ومهانة النفس **والاختلال** في أمر الدنيا من سوء العيش وطمع الغير في ماله وتمكّن الظلم عليه **وانتهاك الحرمة** باستماع الفواحش من القذف والشتم والاستهزاء مع تحمّلها ويدخل فيه الرضا بكلّ فضيحة واقعة في النفس والعيال^٤. ومنها التعطيل في الأمور المهمّة وقلة الثبات والتكاسل وارتكاب ما يوجب التوبيخ. وأمّا الخور بفتح الخاء المعجمة والواو^٥ [٢٤] فمن لواحق الجبن لا نفسه، لأنّه أن يجزع الإنسان ويتغيّر سريعاً من كلّ حدثان على ما قيل. وسبب الجبن إمّا عدم تصوّر المنافر لبلادة النفس أو عدم المبالاة بدفعه لاختياره سكون الراحة على حركة الدفعية^٦. فيسكن في مقام يجب فيه الغضب في الله.

٥ ع: عيال.

٦ ع: الوار.

٧ ع: الدفعية.

١ ع: الأراذل.

٢ ع: شهرها.

٣ هـ - المصنّف.

٤ ع: تحاية.

Tedavisi tehlikelere dalmak ve yorucu işlere atılmaktır. *Mehâvif* (tehlikeler), ism-i mekan olan *mehâf* (tehlike)'nin çoğuludur. *Me'âtib* (harap edici işler), *ma'teb*'in (harap edici iş) çoğuludur. Harap edici iş, dalgalı denizlerde yolculuk yapmak, zorlu yollarda sefere çıkmak, ebedî helakten kurtulmak için kendisini tehlikelere atmak gibi harap olmanın ve helakin yeridir. Allah Teâlâ'nın şu buyruğu ile çelişmez: “*Kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayın.*” (el-Bakara, 2/185) Bunun yanında **ölümün zorunlu olduğu hatırlamaktır.** Ölümün zarurî olduğunu, ondan kurtuluş olmadığını düşünmektir. Çünkü ölüm, kendisine götüren şeyi değersizleştirir. Bu yüzden Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “*Hazları yok eden ölümü çokça hatırlayın.*”¹ Ölüm, hayat şanından olan bir şeyde hayat bulunmamaktır. Ölümün yaratılması ise onu Allah'ın dilemesidir veya hayatın zıddı olan araz demektir. Korkaklığın eklentilerinden olan ölümden ve başka şeylerden korkmak yerildiği için müellif tedavisine şu sözleriyle işaret etti:

[Korku. Eğer mümkünse sebebinin terkiyle, değilse kendisini alıştırmaklardır.]

3) **Korku: eğer terki mümkünse sebebinin terkiyle, değilse kendisini alıştırmakla** tedavi edilir. Yani eğer sebepleri terk edemiyorsa; sebep, ölüm gibi meydana gelmesi elinde olmayan zorunlu bir şeyse o halde tedavisi kendisini alıştırmak; bunun kötülüğü çabuklaştırmak, vaktinden önce gerçekleşmesine sebep olmak dışında hiçbir netice vermeyeceğini sürekli düşünmek sûretiyle nefsin hareketini ve telaşını sakinleştirmektir.

Bil ki korku, gidermeye gücünün yetmeyeceği bir kötülük beklediğinde nefse ilişen bir durumdur. Bu kötülük ya yaşlılık ve ölüm gibi gerçekleşmesi zorunlu olan bir şeydir. Nitekim bunun tedavisi nefsi bunun gerçekleşeceği konusunda sakinleştirmek ve bunu sürekli hatırlamakla ve düşünmekle vakit kaybetmemektir. Yahut gerçekleşmesi zorunlu olmayan bir şeydir. Bunun tedavisi ise herhangi bir şekilde imkân dâhilindeyse sebebinin ortadan kaldırılmasıdır. Eğer mümkün değilse söz konusu şeye kendini alıştırmaktır. En büyük korku ölüm korkusudur. Fakat bu düşünen nefsin mahiyeti, ölümsüzlüğü, ölümün keyfiyeti, ölüm ötesi gibi konularda bilgisizlikten kaynaklanır.

1 Tirmizi, “Zühd”, 4.

وعلاجه الخوض في المخاوف جمع مخاف اسم مكان والإقدام على المعاطب

جمع معطب. وهو محلّ العطب والهلاك كركوب البحر عند تلاطم أمواجه ومسافرة البرّ حين تفاقم منهاجه وإلقاء النفس في المهلكة للخلاص من الهلاك الأبدي لا ينافي قوله تعالى: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ (سُورَةُ الْبَقَرَةِ، ٥٨١/٢) وذكر **وجوب الموت** أي تذكر أنّ الموت أمر ضروري لا خلاص منه فإنّه يهون ما يؤدّي إليه ولذا ورد: «أكثرُوا هادم اللذات»^٢، والموت عدم الحياة عمّا هي من شأنه، وخلقه بمعنى تقديره أو عرض يضادّها. ولَمّا كان الخوف منه ومن غيره مذمومًا من لواحق الجبن أشار إلى علاجه بقوله:

[والخوف، بترك سببه إن أمكن وإلا فبالتوطين.]

والخوف بترك سببه أي يعالج به^٣ **إن أمكن** تركه **وإلا فبالتوطين** أي وإن لم يكن تركه ولم يكن في وسعه لكون وقوعه ضروريًا كالموت فعلاجه بتوطين نفسه وتسكينها عن الحركة والاضطراب بملاحظة أنّه^٤ لا ينتج شيئًا سوى استعجال المكروه واستقباله قبل أوّانه.

اعلم أنّ الخوف هيئة تعرض للنفس عند توقّع مكروه لا تقدر على دفعه. وذلك المكروه إمّا ضروري الوقوع كالهرم والموت فعلاجه تسكين النفس بوقوعه وعدم تعطيل الوقت بذكره وفكره^٥. أو ممكن الوقوع فعلاجه إزالة سببه إن أمكن بوجه من الوجوه وإلا فالتوطين المذكور. [٢٥] وأعظم الخوف الخوف من الموت. لكنّه ناشٍ عن الجهل بحقيقة النفس الناطقة وبقائها وكيفية الموت وما^٦ بعده.

١ ع + فإنّ ذلك إلقاء إلى المفازة في الحقيقة.
٢ «أكثرُوا ذكر هادم اللذات» سنن الرّمذاني، الزهد.
٣ ه - به.
٤ ه - وفكره.
٥ ه: بملاحظة أنّ فكره.
٦ ه - وفكره.
٧ ع: من.

Şu halde bunun hakikatini bilen ve kemale götüren şeyler konusunda çaba sarf eden, Allah'ın rahmetinin genişliğini fark eden kimse ölümü umursamaz ve kaybedeceği şeyleri düşünüp acı çekmez. Sufiler bunun tabîi ve zorunlu ölümden önce nefsanî arzuları terk etmek ve tamamen Allah'a yönelmek sûretiyle isteyerek ve seçerek ölmekten geçtiğini söylerler. Bu yüzden şu hadis gelmiştir: “Ölmeden önce ölünüz.”¹ Platon'dan şöyle nakledilmiştir: “İradeyle ölürsen, tabîi olarak yaşarsın.” İbn Sina *Ölüm Korkusunu Gidermeye Dair Risâle*'sinde şöyle der: “Ölümden korkmak ancak ölümü bilmeyen, öldükten sonra yok olacağını, nefsinin ortadan kalkacağını ve âlemin kendisinden sonra var olmaya devam edeceğini zanneden ya da ölümün hiçbir hastalığa benzemeyen bir hastalık olduğunu sanan ya da ölümden sonra ceza göreceğini düşünen ya da bu konuda kararsız olan ya da öldükten sonra ardında bırakacağı mala mülke, çocuklara, aileye üzülen kişiye mahsustur. Bütün bunlar boş düşüncelerdir. Çünkü ölüm, bir zanaatkârın aletlerini kullanmayı bırakıp bir süre dinlenmeye çekilmesi gibi, nefsin aletleri olan uzuvları ve duyuları kullanmayı bırakmasından başka bir şey değildir. Nefis, beden dağıldıktan sonra yok olmayacak bir cevherdir. Nitekim bedenden ayrıldıktan sonra var olmaya devam eder ve maddenin getirdiği üzüntülerden arınır ve ölüm insanın gerçekliğinin tamamlayıcısı olduğundan devamlı bir mutluluğa kavuşur. Çünkü o düşünen ölümlü bir canlıdır. Ölüm onun kemalidir. Zira onunla en yüce mertebeye uçar, Allah'ın bekasına varır. Sınırsız ve nurlu âleme döner, sınırlı ve sahte olan âlemden kurtulur. Ölümden korkmak, tamamlanmaktan korkmak ve eksik kalmaya çalışmak demektir.” Senin gerçekte bu duyulur bünyeden ibaret olduğunu sanma. Bilakis sen özel soyut bir cevhersin. Bu yüzden şair şöyle demiştir:

“Nefsinle ilgilen ve onun faziletlerini tamamlama
Sen bedenle değil nefisle insansın.”

1 Aliyyu'l-Kâri, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-abbâri'l-mevzû'a*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1986), s. 348.

فمن عرف حقيقة الحال وسعى فيما يؤدي إلى الكمال ولاحظ سعة رحمة الله المتعال فلا يبالي بالموت ولا يتألم بالفوت. وذكر^٩ الصوفية أن الأصل في ذلك الموت الإرادي الاختياري قبل الموت الطبيعي الاضطراري بترك الشهوات النفسانية والتوجه إلى الله تعالى بالكلية. ولذا ورد: «موتوا قبل أن تموتوا»^{١٠}، ونقل عن أفلاطون: مت^{١١} بالإرادة تحيي بالطبيعة. قال ابن سينا^{١٢} في رسالة الموسومة بدفع الغم من الموت: إن الخوف من الموت لا يعرض إلا لمن لا يدري الموت ويظن أنه إذا مات انحلت ذاته وبطلت نفسه والعالم يبقى^{١٣} بعده أو يظن الموت المما عظيمًا غير ألم الأمراض أو يعتقد عقوبة تحل به بعد الموت أو يتحير في ذلك أو يتأسف على ما يخلف من المال والأولاد والعيال. وهذه كلها ظنون باطلة^{١٤}. لأن الموت ليس شيئًا أكثر من ترك النفس استعمال آلاتها من الأعضاء والحواس كترك الصانع آلاته^{١٥} واستراحته في بعض أوقاته. وإن النفس جوهر لا يفنى بعد خراب البدن. فإذا فارقتها بقي ونقي من كدورات الطبيعة وسعد من حيث هو سعادة دائمة مع أن الموت تمام حقيقة الإنسان، فإنه حيوان ناطق مائت والموت كماله؛ إذ به يطير إلى أفقه^{١٦} الأعلى ويصير إلى بقاء الله تعالى ويرجع إلى عالم الإطلاق والنور ويتخلص من عالم التقييد والزور^{١٧}، فالخوف منه خوف عن التمام وتهالك على النقصان. ولا تظن أنك في الحقيقة [٢٥] هذا الهيكل المحسوس^{١٨} بل أنت هو^{١٩} الجوهر^{٢٠} المجرد المخصوص^{٢١}. ولذا قيل^{٢٢}:

أَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمِلْ فَضَائِلَهَا فَأَنْتَ بِالنَّفْسِ لَا بِالْجِسْمِ إِنْسَانٌ

١ هـ: قال.	٩ ع: أفق.
٢ علي القاري، الأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة، (المكتب الإسلامي، بيروت، ١٩٨٦)، و: ٣٤٨.	١٠ هـ - ويصير إلى بقاء الله تعالى ويرجع إلى عالم الإطلاق والنور ويتخلص من عالم التقييد والزور.
٣ ع: موت.	١١ هـ، ع: المخصوص.
٤ ع: سنائي.	١٢ هـ - هو.
٥ ع - في.	١٣ ع: الجواهر.
٦ ع: ييقه.	١٤ ع: المحضور؛ هـ: المحسوس.
٧ هـ وأوهام عاطلة.	١٥ هـ: كما قال.
٨ ع: الآلة.	

Ölüm nefsin bedenden ayrılmasıdır. Bunda bir acı yoktur. Ancak birleşmekte acı olabilir. Çünkü ayrılma esnasında beynin güçleri işlemez hale geldiğinden acı hissetmezsin. Böyle denilmiştir. Cezalandırılma korkusu, ölümden değil, günahlardan korkudur. Bir şeyden korkan kimse o şeyin imkân dâhilindeki sebebinden kaçınır, reziletleri bırakır, faziletlerle süslenir. Arzulardan, evlatlardan geride bırakacağı şeylere üzülmekse en garip hallerdendir. “*Mal ve evlatlar, dünya hayatının süsleridir. Kalıcı salih ameller Rabbin katında sevap olarak da ümit olarak da daha hayırlıdır.*” (el-Kehf, 18/46)

Şehvet gücünün ifratından kaynaklanan hastalıklardan biri açgözlülüktür:

[**Açgözlülük. Tedavisi, hayvanlarla bu konuda ortak olduğunu, hazlalarının azlığını ve süresinin kısalığını, arzu edilen şeylerin değersizliğini düşünmek, şehvet gücünün hikmetini anlamaya çalışmak, nefsin ayartmalarını karşısında iyice düşünüp taşınmak, alıkoyacak ilmi düşüncelerle ve benzeriyle meşgul olmak ve dünyaya yöneltecek şeylerden kaçınmaktır.**]

1) **Açgözlülük:** dünyayla ilgili şeyleri elde etme konusunda aşırıya gitmektir. Zira ilim ve benzeri dini konularda hırs övülmüştür.

Şu yollarla tedavi edilir: bu konuda hayvanlarla ortak olduğunu düşünmek. Bir şeydeki ortakların aşağılığı o şeyin de aşağılığını gerektirir. **Hazlalarının azlığını ve süresinin kısalığını düşünmek.** İki zamir de kendisi konusunda açgözlülük duyulan şeylere işaret etmektedir. İkinci zamirin hazza işaret ediyor olması da mümkündür. **Arzu edilen, açgözlülük duyulan şeylerin değersizliğini düşünmek.** Nitekim “arzu edilen şeylerin hazzını ve bunların değersizliğini” deseydi daha anlaşılır olurdu. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*Eğer dünya Allah’ın gözünde bir sineğin kanadı kadar etseydi, bir kâfire ondan bir yudum su bile içirmezdi.*” **Şehvet gücünün hikmetini anlamaya ve bilmeye çalışmak.** Ki onun yaradılışındaki maslahat, kişinin tabiatına hoş gelen şeyleri çekmek sûretiyle şahsının ve türünün devamını sağlamaktır, yoksa sadece çeşitli hazlarla gönül eğlendirmek için değildir. Bu *tefekür*’e (düşünmek) atıftır, *müşâreket*’e (ortak olduğuna) değil. Nitekim böyle denilmiştir.

1 Tirmizi, “Sıfâtul-kıyâme”, 13.

ثم الموت مفارقة النفس البدن ولا ألم لها إلا مع الاتصال إذ لا تحسّ^١ الألم حين الفراق^٢ لتعطل القوى الدماغية عن شغلها كما قيل. والخوف من العقاب خوف^٣ من الذنوب لا من الموت، ومن خاف من شيء يتحرّز عن سببه الممكن؛ فيترك الرذائل ويتحلّى بالفضائل. والتأسّف على ما يفوته من الشهوات والبنين والبنات من أعجب الحالات ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ (سُورَةُ الْكَهْفِ، ٤٦/١٨).

ومن الأمراض الحاصلة من إفراط القوة الشهوية:

[الحرص، يعالج بالتفكر في مشاركة الحيوانات وفي قلة لذاتها وقصر مدتها في خسارة المطالب واستخراج حكم القوة الشهوية وإزالة الرأي عند تسويات النفس والاشتغال بالعلميات وغيرها مما يلهي عنها والاجتناب مما يغري بها.]

الحرص وهو المبالغة في تحصيل ما يتعلّق بالدنيا. إذ الحرص في أمر الدين كالعلم وغيره^٤ ممدوح^٥.

يعالج بالتفكر في مشاركة الحيوانات^٦ وخسة الشركاء في الشيء يقتضي^٧ خسة ذلك الشيء وفي قلة لذاتها وقصر مدتها الضميران للأمور التي يحرص عليها. ويجوز أن يكون الضمير الثاني للذة وبالتفكر في خسارة المطالب التي يحرص عليها، فلو قال لذة المطالب وخساستها لكان أظهر. وقد روي عنه عليه السلام: «لو كانت الدنيا تعدل عند الله جناح بعوضة ما سقى كافراً منها شربة ماء»^٨، واستخراج حكم القوة الشهوية واستعلامها بأن المصلحة من خلقها بقاء الشخص ونوعه بجذبه إلى ما يلائمه لا لمجرد الالتذاذ في أنواع الملاذ. والظاهر أنّه عطف على التفكير لا المشاركة كما قيل^٩.

١ هـ: يحسّ. ٢ هـ: في كلّ حين. ٣ هـ: من العقاب خوف. ٤ هـ: من خاف من شيء لا بدّ له من التحرّز عن أسبابه الممكنة. ٥ هـ: العمل. ٦ هـ: في كلّ حين. ٧ هـ: هامش ع: بمعونة المقام أو بطريق الاستخدام. ٨ هـ: تقتضي. ٩ سنن الرقادي، صفة القيامة ١٣. ١٠ هـ - والظاهر أنّه عطف على التفكير لا المشاركة كما قيل.

Nefsin ayartmaları karşısında iyice düşünüp taşınmak, yani nefsin kötü şeyleri süslemesi, güzel ve tatlı gibi göstermesini engellemek için onu idare etmek. Şöyle ki nefis çoğu vakit arzuları elde etmeye dalarak ve bunda açgözlülük göstererek, faziletleri ve kemâlâtı elde etmekle meşgul olmaz.

Alıkoyacak, yani onu meşgul edip dünyevî istekleri unutturacak **ilmî düşüncelerle** yani ilmî görevler ve bunun dışında cüz'î zanaatler ve **benzeriyle meşgul olmak ve dünyaya yöneltecek** ve ona sevk edecek **şeylerden kaçınmak**. Çünkü ilimle meşgul olmak yeme, içme, giyinme, barınma, binek kullanma gibi başka hayvanî arzulara olan açgözlülüğü zayıflatır. Üstelik oburluk zekâyı yok eder.

Bunların yanında bir de cinsel arzuya duyulan açgözlülük vardır. Bu icma ile, insan için en zararlısıdır. Bu açgözlülük insanı, bozuk tahayyüller yoluyla mecazi aşk olarak ifade edilen ifrat derecesindeki sevgiye götürür. Böylece dünya ve ahiretin hüsrânına sebep olur. Bunun isteksiz nefisleri harekete geçirmek için bir tedavi yolu olması ise zehirle tedavi kabilindendir. “Mecaz hakikatin ölçüsüdür” sözü hayvanî şehvetin ifratından doğan mecazi aşk hakkında değildir. Bilakis o mecazın letafetinin tamlığının ve hayvanî ruhun inceliğinin en üst itidalinden kaynaklanan aşk hakkındadır. Böylece bu mecaza sahip olan kişi ne zaman güzel ve mükemmel bir şey görse âşık ve maşukun Gerçek Bir’e benzer şekilde kuvvetli bir uyum ve birlik içinde olduğu aşk mertebesine çıkacağı şekilde ona meyleder. Bunlardan biri, bir-biriyle uyumlu notaların meydana getirdiği nağmelerdir. Ne zaman insanın mizacı itidale en yakın olursa hayvanî ruh daha ince, daha aydınlık ve melekut âleminin basit cisimlerine daha çok benzer olur. Dolayısıyla düşünen nefisten buraya yansıyan sûretler daha berrak olur ve Gerçek Bir’e duyulan gerçek aşka doğru yükselir. Böylece İshrâki felsefe kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi, onun nuruyla aydınlanmış ve korunmuş olur, onun etkilerinden etkilenir. Şehvet gücünün tefritinden kaynaklanan hastalıklardan biri de tembelliktir:

وإجالة الرأي عند تسويات النفس أي إدارته [٢٦] في دفع تزيينات النفس للقبائح، وإراءتها في صورة الحسان والملائح بحيث لا يشغل عن تحصيل الفضائل والكمالات بالانهماك في تحصيل الشهوات والحرص عليها في أكثر الأوقات **والاشتغال بالعلميات** أي الوظائف العلمية **وغيرها**^١ من الصنائع الجزئية ونحوها **مما يلهي عنها** أي يشغل عن المطالب الدنيوية **والاجتناب مما يغري**^٢ بها ويحرص عليها، فإنَّ الاشتغال بها يضعف^٣ الحرص على غيرها من المشتتهات البهيمية كالمآكل والمشارب والملابس والمساكن^٤ والمراكب مع أنَّ البطنة تزيل^٥ الفطنة.

ومنه الحرص على شهوة الوقاع. وهو أضرّ على الإنسان بالإجماع. وقد يؤدي بالتخيلات الفاسدة إلى مرتبة المحبة المفرطة المعبر عنها بالعشق المجازي. فيكون سبباً لخسران الدنيا والآخرة. وكونه علاجاً لتحريك النفوس الخاملة إلى تحصيل الكمالات من قبيل العلاج بالسم. وقولهم المجاز قنطرة الحقيقة ليس في حقّ العشق المجازي^٦ الذي ينشأ من إفراط الشهوة البهيمية بل في العشق^٧ الناشي من كمال لطافة المجاز ورقة الروح الحيواني وغاية اعتدالهما. فصاحب هذا المجاز كلّما شاهد حسناً كاملاً صار إليه مائلاً بحيث يتدرّج إلى مرتبة العشق لتشارك العاشق والمعشوق في شدة التناسب والاتحاد القريب إلى الوحدة الحقيقية. ومنه التعشّق بالألحان المترتبة من النغمات المتناسبة. وكلّما كان مزاج الإنسان^٨ أقرب إلى الاعتدال كان الروح الحيواني أرقّ وأنور وأشبه بالأجسام البسيطة الملكوتية، فتكون الصور المنعكسة من النفس الناطقة فيه أظهر، فيترقى [٢٦] إلى العشق الحقيقي المتعلّق بالواحد الحقيقي، فيكون^٩ محمياً متنوراً بناره ومتوثراً بآثاره كما فصل في كتب الحكمة الإشرافية. ومن الأمراض الناشئة من تفريط الشهوة:

١ هـ - أي الوظائف العلمية وغيرها.	٤ هـ - والمساكن.
٢ في هامش هـ: للفقير: ماهيت مجازي حسنك مآل	٦ ع: تنزيل.
يوق / بر آفتاب السه بكاكم زوالى يوق / اشجارى	٧ هـ: المذكور.
حوق حديقته حسنك نه فائده / با راود حقيقت	٨ ع: عشق.
اولزر نحالى يوق.*	٩ ع: الناس.
٣ ع: لضعف.	١٠ ع - فيكون.

[**Tembellik. Nefsin ve bedenın helakine yol açar. Bu, cansız varlıklara benzemektir. Hikmeti ortadan kaldırır. Azimli kimselere benzemeye çalışsın. Sonuçları üzerine düşünsün. Onların hikâyelerini dinlesin. Tembellerin ve kötü akıbetlerinin yerilmesi hakkında ve tembelliğın sebep olduğu boş işlerle uğraşmak gibi şeyler hakkında düşünsün.**]

2) **Tembellik:** Bu şehvet gücünü isteyerek işlevsiz bırakmaktır. Bunun sapkın eklentileri vardır. Müellif bazılarından şöyle bahseder: **Bu nefsin helakine yol açar.** Böyle olması nefsin cansız varlıklara benzer hale gelmesi sebebiyledir. Tembellik, ileride de işaret edileceğı gibi kişiyi ebedî saadete, sonsuz nimetlere götüreceğ kemâlâtı elde etmekten geri durmaya iter. **Ve bedenın helakine yol açar.** Çünkü tembellik; şehvet gücünün eksikliğinin beslenme, büyüme, üreme güçlerinin eksikliğine, bu da kişinin kendisinin ve türünün yok olmasına yol açması nedeniyle bedenın kendisi için yaratıldığı şeyleri yapmamaya götürür. Bir görüşe göre dünya ve ahiret düzeninin kendisine dayandığı şeyleri elde etme konusunda hareketsizlik ve gayretsizliğe sebep olduğundan dolayıdır. Buna şöyle bir cevap verilmiştir: Bu, dünya konusunda bünyenin eksikliğine ve ahiret konusunda yanlış inanca bağlıdır, şehvet gücünün işlevsiz kılınmasına değil. Kastedilen budur. Bunun sonuçları cansız varlıklara benzemek ve istidadı boşa harcamaktır. Nitekim müellif **bu cansız varlıklara benzemektir** demiştir. Çünkü tembel kişi insana ve hatta hayvana mahsus tüm güçlerini işlevsiz hale getirebilir. Bunun sebebi olarak düzenleme ve uygulamanın devre dışı bırakılması gösterilir. Ebherî şöyle demiştir: “O hastadır, çünkü o, hayvanlara benzemeyi gerektirir.” Bunu anlamaya çalış! Bunun sonuçlarından biri: **hikmetin** ve kişinin beslenme ve büyüme güçlerinin tamlığına bağlı olarak kendi varlığının devamı ve üreme gücünün tamlığına bağlı olarak neslin devamı olmak üzere iki maslahat için yaratılmış olan şehvet gücünün orta kıvamda olmasına dayanan maslahatın **ortadan kalkmasıdır.** Tembellik bunu iptal eder. O da bâtinî olarak akraba ilişkilerini kesmek anlamına gelir ki bu daha önce açıklaması geçtiğı üzere, Allah’ın “*Ben Rahmanım ve rahmi yarattım*”¹ diye başlayan kudsî hadiste buyurduğu gibi yasaktır. Müellif problemlı taraflarını açıkladıktan sonra tedavisini anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

1 Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2004), s. 375.

[البطالة، ومقتضاها هلاك النفس والبدن وهي تشبه بالجماد وإبطال الحكمة. فليجانس أرباب الجدّ ويسمع حكاياتهم ومذمة أهل الكسل وسوء عاقبتهم وما تجرّه البطالة من الاشتغال بما لا يعنيه.]

البطالة وهي تعطيل القوة الشهوية بالاختيار. ولها لواحق ردية ذكر بعضها بقوله
 ومقتضاها هلاك النفس لأنها لتشبهها بالجماد الحاصل بالبطالة كما سيجيء تتقاعد
 عن تحصيل الكمالات^١ المؤدية إلى السعادات الأبدية والنعم السرمدية والبدن
 لأنها تقتضي تعطيل البدن عما خلق لأجله^٢ بنقصان القوة الشهوية المؤدية إلى
 نقصان القوة^٣ الغادية والمنمية والمولدة الباعث إلى فناء الشخص والنوع. وقيل
 لاقتضاءها السكون والتقاعد عن تحصيل ما يتوقف عليه نظام المعاش والمعاد.
 وردّ بأنه مبنيّ على قصور الهيئة في أمر المعاش وسوء الاعتقاد في أمر المعاد
 لا على تعطيل القوة الشهوية وهو المراد. ومن أعراضها التشبه^٤ بالجماد وضياح
 الاستعداد كما قال وهي تشبه بالجماد فإنّ البطال قد يعطل جميع القوى المختصة
 بالإنسان بل بالحيوان^٥، وتعليله^٦ بإسقاط التدبير والتصرّف كما قال الأبهري^٧:
 عليل لأنّه يستلزم التشبيه بالبهايم فافهم. ومن أعراضها^٨ إبطال الحكمة والمصلحة
 المترتبة على توسطّ قوة الشهوية المخلوقة لمصلحتين^٩ بقاء الشخص المترتب^{١٠}
 على كمال القوة الغادية المنمية، وبقاء النوع الموقوف على تمام المولدة. والبطالة
 تقتضي تعطيلها، فيكون قطعاً للرحم الباطني الذي هو الطبيعة [٢٧] المنهيّ عنه
 بقوله تعالى في الحديث القدسي: «أنا الرحمن خلقت الرحم إلخ»^{١١}، كما سبق
 تأويله. ثمّ شرع في بيان علاجها بعد ما أشار اعوجاجها^{١٢} فقال:

١ ع - تتقاعد عن تحصيل الكمالات.	٤ ع: التشبيه.	٩ ع: والمصلحة.
٢ ع + من.	٥ ع: الحيواني.	١٠ ع: المرتب.
٣ ع - الشهوية المؤدية إلى نقصان القوة.	٦ ه: تعطيله.	١١ السيوطي، الجامع الصغير، و: ٣٧٥.
	٧ في هامش ه، س: الأبهري.	١٢ ع - بعد ما أشار اعوجاجها.
	٨ ه + أيضاً.	

Azimli kimselere benzemeye çalışsın. *Cid* (azim) *cim*'in kesrası ile okunursa çalışmak, çabalamak; fethasıyla okunursa şans anlamındadır. *Mücâ-nese*'den (benzemeye çalışmak) kasıt örfen, onları gözlemlemek sûretiyle sıfatlarda onlarla ortak olmaktır. Bazı nüshalarda *mücâlese* (birlikte oturmak) geçmektedir. Fakat benzemek bakımından birincisi daha uygundur. Bir görüşe göre de ikincisi birincisinin yanlış okunmuş halidir. **Sonuçları**, yani azmin, dünya ve ahiret hallerinin düzeni konusunda azim sahipleri üzerinde görünen sonuçları **üzerine düşünsün.** Ve cansız varlıklara benzemekten kaçınsın. **Onların** güzel hallerini içeren **hikâyelerini dinlesin.** Çünkü iyiyi dinlemek ona meylettirir, aynı şekilde kötüyü dinlemek ondan uzaklaştırır. Vehim ve hayâl gücünün, özellikle naif nefisler üzerinde duyulurlara yakınlıkları dolayısıyla büyük bir etkisi vardır. **Tembellerin ve kötü akıbetlerinin kınanması hakkında düşünsün.** *Âsârihi* (sonuçlarını)'ye atıftır. Görüldüğü gibi burada ihtibak [sözden zıt veya benzer unsurlardan birinin atılarak diğerinin ona delâletiyle yetinmek anlamında edebî sanat] sanatı vardır. Bunu anlamaya çalış! **Ve tembelliğin sebep olduğu, boş işlerle uğraşmak gibi şeylerin kınanmasını dinlesin.** *İbtâlu'l-hikme*'ye (hikmetin ortadan kalkması) atıf olduğu açıktır. Bu tembelliğin sonuçlarından ki Ebherî bunu tercih etmiştir. Bir görüşe göre *mezemme*'ye (kınanması) atıf olması da mümkündür. Sebep olma yönü şudur: Kişinin kendisi için önemli olan itidalle ilgili şeylerle meşgul olmaması onu gereksiz işlere sevk eder. Dervişlerin, Allah'ın rızasını isteyerek ve O'na yönelerek dünyevî kazançlardan el etek çekmeleri tembelliğe dâhil değildir. Çünkü yaptıkları şeyin getirisi nefsi ve bedeni diriltmek ve meleklerle benzemektir. Yine sapkın hastalıklardan biri üzüntüdür:

[Üzüntü. Kaynağı bütün taleplerini elde etmeyi ve sevdiği her şeyin kalıcı olmasını istemektir. Bu cehalettir. O halde kalıcı sâlih amellere yönelsin.]

3) **Üzüntü:** Bu, sevdiğini kaybettiğini ve istediğini elden kaçırdığını idrak etmesi sebebiyle nefsin daralması anında kendisine ilişkin bir durumdur. **Kaynağı bütün taleplerini elde etmeyi ve sevdiği her şeyin kalıcı olmasını istemektir. Bu,** birbirine zıt şeyleri aynı anda içermesi dolayısıyla kendinde imkânsız olmasından ötürü büyük **bir cehalettir.** Kişinin en çok sevdiği şey kendi nefsi ve bedeni olmasına rağmen bunlar dahi zorunlu olarak elden gidecek şeylerken diğer arzulara ne demeli? Zira bunlar yüce Allah'ın emanetleridir. Nitekim İmam Şâfiî şöyle demiştir:

فليجانس أرباب الجدّ بكسر الجيم بمعنى السعي والجهد، بفتحها بمعنى البخت، والمراد بالمجانسة المشاركة في الصفة المعبر عنها بالمشاهدة عرفاً. وفي بعض النسخ فليجالس. والأول أوفق بالتشبه. وقيل لعلّ الأول مصحّف منها **فليتأمل آثاره** أي آثار الجدّ الظاهرة في أربابه من نظام أحوالهم من جهة المعاش والمعاد. وليحترز عن التشبه بالجماد **ويسمع^١ حكاياتهم** المتضمنة لحسن حالاتهم، فإنّ استماع الخير يرغّب فيه، كما أن استماع الشرّ يرغّب عنه. وللوهم والخيال تأثر عظيم لا سيّما في النفوس الساذجة لشدة ألفها بالمحسوسات **ومذمة أهل الكسل وسوء عاقبتهم** عطف على آثاره. ولا يخفى ما فيه من صنعة الاحتباك، فافهم **وما تجرّه البطالة من الاشتغال بما لا يعنيه^٢** الظاهر عطفه^٣ على إبطال الحكمة، فإنّه من أعراض البطالة كما اختاره الأبهري. ويمكن عطفه على المذمة على ما قيل. ووجه الجرّ أنّ عدم الاشتغال بما يهّمه من آثار الاعتدال يؤدّي إلى^٤ ما لا يعنيه^٥ من الأفعال. وليس من البطالة تقاعد بعض السالكين عن^٦ الاكتساب لأجل المعاش طلباً لمرضاة الله تعالى وتوجّهاً إلى جنبه^٧ الأعلى، فإنّ مقتضاها إحياء النفس والبدن والتشبه بالملائكة. ومن الأمراض الرديّة

[الحزن، منشؤه طلب حصول جميع المطالب وبقاء جميع المحاييب وهو جهل. فليتوجه إلى الباقيات الصالحات].

الحزن وهو هيئة تعرض للنفس عند انقباضها بإدراك فوت المحبوب أو فقد المطلوب **منشؤه طلب [٢٢٧] حصول^٨ جميع المطالب وبقاء جميع المحاييب وهو جهل** عظيم لا متناعه بالذات لتضمّنه اجتماع المتقابلات مع أنّ أحبّ المحاييب نفس المرء وبنيته وهي ضرورية الفوات، فكيف سائر المشتبهات. فإنّها ودائع الله سبحانه كما قال الشافعي رحم الله:

١	في هامش ه: الظاهر أنّه بالجزم عطفاً على قوله	٥	ه + ارتكاب.
	يتأمل ويصحّ الرفع.	٦	ع: يغنيه ه + من الاقوال.
٢	ع: يغنيه.	٧	ه: من.
٣	ع: عطف.	٨	ع: جناب.
٤	س، ه، ع + لا.	٩	ع: حصوله.

“Mal mülk ve aile ancak emanetlerdir
Gün gelir emanetleri geri vermek gerekir.”

Bu yola giren kişi **kalıcı** faziletlerden ve kemâlâtta **sâlih amellere yö-**
nelsin ve kalbini dünyanın süslerinden olan geçici bozuk emellere ve kötü
5 hallere değil, bunlara bağlasın da böylece haklarında şu ayetin geldiği Allah
dostlarından olsun: “*Bilesiniz ki, Allah dostlarına hiç bir korku yoktur. Onlar
üzülmeyeceklerdir de.*” (Yunus 10/62) Allah’ım onların hürmetine bizi de
onlarla haşreyle! Şair ne güzel söylemiş:

“Kendisini üzen bir şey görmek istemeyen
10 Kaybedeceğinden korktuğu şeyi edinmesin.”

Neshedilen bir Kur’an ayetinin şöyle olduğu söylenir: “Ademoğlunun
iki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünü ister. Onun gözünü ancak toprak
doyurur.” Bir Mesnevi beyiti şöyledir:

“Harislerin göz testisi dolmadı.
15 Sedef, kanaatkâr olduğundan inci ile doldu.”

Müellif ana hastalıkları anlatmayı bitirince güçlerden kaynaklanan tâlî
hastalıkları anlatmaya koyuldu:

[**Haset. Kaynağı açgözlülük ve faydaların tamamını kavramak
imkânsız olduğundan ötürü cehalettir. Sonucu sürekli bir üzüntü ha-**
20 **lidir. En kötüsü âlimler arasındakidir. Çünkü birinin payı, diğerinde
olmamasına bağlı değildir.**]

1) **Haset:** Bu başkasının sahip olduğu nimetin, kendisi ona sahip olmayı
istesin veya istemesin yok olmasını istemektir. Birincisi şehvet, ikincisi öfke
gücünden kaynaklanır. Açıklaması şudur: haset, başkasının sahip olduğu
25 bir nimeti idrak ettiğinde nefsin darlanması dolayısıyla oluşan bir durumdur.
Böylece o nimetin o kişinin elinden gitmesini ister, elinden gittiğini id-
rak ettiğinde, bu nimet ister kendisine gelsin ister gelmesin, ferahlık duyar.
İkincisi birincisinden daha aşağıdır. Bu, her iki kısmıyla da kendinde kötü-
lüktür. Çünkü bu yokluk olan kötülüğü istemektir. Zira iyilik var olmaktır.
30 **Kaynağı açgözlülüktür.** Bu da dünya işlerinde mutlak olarak, dinî işler-
de ise nimetin başkasının elinden gitmesini istemek yönünden yerilmiştir.

وَمَا الْمَالُ وَالْأَهْلُونَ إِلَّا وَدَائِعُ وَلَا بُدَّ يَوْمًا أَنْ تَرُدَّ الْوَدَائِعَا

فليتوجه السالك إلى الباقيات الصالحات من الفضائل والكمالات وليربط قلبه بها دون الفانيات الفاسدات من المزخرفات الدنيوية وسوء الحالات، حتى يكون من أولياء الله الذين^١ ورد في حقهم: ﴿إِلَّا إِنْ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (سُورَةُ يُوسُفَ، ٢٦/٠١)، اللَّهُمَّ بحرمتهم احشرونا في زمرةهم. ونعم ما قيل:

وَمَنْ سَرَّهُ أَنْ لَا يَرَى مَا يَسُوؤُهُ فَلَا يَتَّخِذْ شَيْئًا يَخَافُ لَهُ فَقْدَا

قيل من الآيات القرآنية المنسوخة: «لو كان لابن آدم واديان من الذهب لابتغى لهما ثالثاً وما^٢ يملأ جوفه إلا التراب»، ومن الأبيات المشوية:

كوزة چشم حريصان برنشد تا صدف قانع نشد بر در نشد*

ولمّا فرغ من الأمراض الأصلية شرع في الأعراض المولدة الناشئة منها^٣ فقال:

[الحسد منشؤه الحرص والجهل بأن استيعاب جميع الخيرات ممتنع وأثره الحزن الدائم، وشره فيما بين العلماء إذ حظّ واحد لا يتوقّف على حرمان الآخر.]

الحسد وهو تمنّي زوال نعمة الغير سواء كان مع تمنّي وصولها إلى نفسه؛ أو لا. والأوّل ينشأ من الشهوة والثاني من الغضبية. والتحقيق أنّه هيئة تعرض للنفس لانقباضها عند إدراك نعمة حاصلة للغير فيتمنّي زوالها عنه وينبسط بإدراك زوالها سواء وصلت إلى نفسه أو لا. والثاني أردأ من الأوّل وهو بكلا قسميه شرّ في نفسه؛ لأنّه طلب الشرّ الذي هو العدم إذ الخير هو الوجود [٢٨] **منشؤه الحرص** وهو مذموم في الأمور الدنيوية مطلقاً، وفي الأخروية من حيث زوال النعمة^٤ عن الغير

٤ س، هـ - إلى نفسه.

٥ ع: بإدراك سوء.

٦ هـ: الخير.

١ ع: الذي.

٢ هـ: لا.

٣ ع - منها.

Ve diğer kaynağı faydaların tamamını kavramak imkânsız olması itibariyle cehalettir. Çünkü hasedin özelliği bütün faydalara ilişmesidir. Daha açıkça görünen odur ki açgözlülük dünyevî şeyler konusundaki hasede, cehalet de dinî şeyler konusundaki hasede mahsustur. Her ikisinin de hasedin birinci kısmına ait olduğu açıktır. Birinci kısma has kılınması yönü, akla ilk anda gelmesi ve çokluğu olabilir. **Sonucu** daha önce bahsedilmiş hastalıklardan olan **sürekli bir üzüntü halidir.** Sürekli olması hasedin sürekliliğine nispetledir. Hasedin bazı kısımları diğer kısımlardan daha kötü olunca müellif kötülerin en kötüsüne, bu tehlikeli durumu gidermek için şöyle işaret eder. **En kötüsü âlimler arasında olandır.** Haset ya ilim konusundadır ki, müellif sebebinin şöyle belirtir: **Çünkü birinin** ilimden **payı,** ilim dışındaki şeyler hakkında düşünüldüğü gibi **diğerinde olmamasına bağlı değildir.** Bunun elden gitmesinin özellikle de hasedin zararını ve sonucunu bilen biri tarafından istenmesi çok kötüdür. Yahut haset, ilim dışında mevki, şeref, itibar, mal gibi şeyler konusundadır. Bunun kötülüğü, durumun hakikatini bilen için ortadadır. Bu yüzden müellif sık karşılaşılmamasına rağmen sebebinin zikretmemiştir. Bunun üzerine düşün!

Gıpta hasetle, faydayı elde etmeyi isteme anlamında ortak ve başkasının elinden gitmesini isteme konusunda farklı olduğundan, müellif bir hastalık olmamasına rağmen gıptaya değinmiş ve şöyle demiştir:

[Gıpta, başkasının elinden gitmesini istemeksizin faydayı elde etmek istemektir. Bu ahirete dair konularda övülmüştür. Dünyevî şeylerde ise açgözlülük sayılır.]

2) **Gıpta:** *Ġıpta* (gıpta) kesralı okunur. *Da-ra-be* gibi, *ġa-be-ta* kökünden isimdir. Sözlükte iyi hal demektir. “Allah’ım, yücelt, alçaltma” sözü buradan gelir. Terim anlamı **başkasının elinden gitmesini istemeksizin faydayı elde etmek istemektir.** Yani başkasındaki iyiliğin bir benzerini istemektir, tümünü değil. *el-hayr*’daki (fayda) *lam* ahd için gelmiştir. Nitekim *Şıhah*’daki ifade bunu hissettirmektedir. Ki o da gıpta edilen halin bir benzerini istemek, başkasının elinden gitmesini arzulamamaktır. *Lâm*, Ebherî’nin dediği gibi istiğrak için değildir. Çünkü bu yerilmiş hırs ve bahsi geçen cehaletten kaynaklanır. **Bu ahirete dair konularda övülmüştür. Dünyevî şeylerde ise açgözlülük sayılır.** Fakat bu hasedin açgözlülüğü gibi yerilmemiştir. Çünkü yoklukla ilişkili değil, benzer bir varlıkla ilişkilidir. Bunu anlamaya çalış! Böyle denilmiştir. Nefsanî hastalıklardan birisi de:

والجهل بأن استيعاب جميع الخيرات ممتنع بناء على أن الحسد من شأنه التعلّق بجميع الخيرات. والأظهر أن يخصّ الحرص بالحسد الديني والجهل بالديني. ولا يخفى أنّهما مختصّان بالقسم الأوّل من الحسد. ولعلّ وجه التخصيص تبادره وكثرته **وأثره الحزن الدائم** من الأمراض المذكورة ودوامه بالنسبة إلى دوام الحسد. ولما كان بعض أصناف الحسد شرّاً من الآخر أشار إلى ما هو شرّ الشرور اهتماماً لدفع هذا المحذور، فقال^١ **وشره فيما بين العلماء** وهو إمّا في العلم كما علّله بقوله **إذ حظّ واحد من العلم لا يتوقّف على حرمان الآخر كما يتوهّم ذلك في غير العلم**. فطلب زواله سيّما ممّن يعلم مضرة الحسد وما له يكون من الشرّ، وأمّا في غيره من الجاه والجلال والاعتبار والمال فشرّيته ظاهرة فيمن يعلم حقيقة الحال، ولذلك ترك تعليله مع أنّه أكثر فتدبرّ.

ولما كانت^٢ الغبطة تشارك الحسد في طلب حصول الخير وتفارقه في عدم طلب الزوال عن الغير تعرّض لها مع أنّها ليست من الأمراض فقال:

[الغبطة: طلب حصول الخير له مع عدم الزوال عن الغير. وهو ممدوح في الأخروية وفي الدنيوية حرص.]

الغبطة بالكسر اسم من غبط كضرب. وهي لغة حسن الحال. ومنه قولهم: «اللهم غبطاً لا هبطاً»، وعرفاً **طلب حصول الخير له مع عدم الزوال عن الغير** أي طلب مثل الخير في الغير لا جميعه، فاللام للعهد كما يشعر به عبارة الصحاح. وهي أن تتمنّى مثل حال المغبوط من غير أن تريد زوالها عنه لا للاستغراق^٣ كما قال الأبهري، لأنّه ناش عن الحرص المذموم والجهل المذكور وهو ممدوح في الأخروية وفي الدنيوية **حرص** لكنّه ليس بمذموم كحرص الحسد لعدم كونه متعلّقاً^٤ بالعدم بل بمثل الموجود، [٢٨] فافهم، كذا قيل. ومن الأمراض النفسانية:

٥ هـ - فاللام للعهد كما يشعر به عبارة الصحاح وهي أن تتمنّى مثل حال المغبوط من غير أن تريد زوالها عنه لا للاستغراق.
٦ هـ: لعدم تعلّقه.

١ هـ - هذا.
٢ ع - فقال.
٣ هـ: كان.
٤ هـ + الواقع.

[**Tamah. Hırs, tembellik ve Allah'ın yardımlaşma ihtiyacını yaratmasındaki hikmeti bilmemekten kaynaklanan bir hastalıktır.**]

3) **Tamah:** Başkasından bedelsiz ve karşılıksız olmak üzere bir şey beklemektir. Aşağılığa sebep olur. Bu yüzden “Kanaat eden yücelir, tamah eden aşağılık olur” buyrulmuştur. Nitekim müellifin: **hırs, tembellik ve Allah'ın yardımlaşma ihtiyacını yaratmasındaki hikmeti bilmemekten kaynaklanan bir hastalık** sözü, lâzımıyla yapılmış bir tefsirdir. En mükemmel ve tam şekilde âlemin düzenini gerektiren ezeli inayet ve ilahî hikmet, insanın doğuştan toplumsal bir varlık olmasını, yani insan türünün devamının kendisine dayandığı faydalı işler ve zarurî ihtiyaçlar konusunda yardımlaşmak için hemcinsleriyle toplumsallaşmayı, birlik olmayı gerektirdiğinden, önemli şeyleri elde etmek konusunda karşılıksız ve bir bedel olmaksızın beklenti içinde olmak söz konusu hırsa, tembelliğe ve cehalete dayanır. Karşılıklardan biri de fakir ve yaşlı kimselerin dualarıdır. Dolayısıyla onlardan bunu beklemek tamah değildir. Böyle denilir. Tedavisi sözü edilen sebepleri ortadan kaldırmaktır. Çok açık olduğu için, müellif tedavisini belirtmemiştir. Nefsânî hastalıklardan biri de:

[**Kin. Gerçek kardeşlik düşünölmek sûretiyle giderilir.**]

4) **Kin:** İntikam arzusu anlamında, *dar'*ın kesrasıyla *dığn* (garez) demektir. Bu açıktır. Bu yüzden müellif sadece tedavisini şu sözöyle açıklamak sûretiyle yetinmiştir: **Gerçek kardeşlik**, yani türde birlik **düşünölmek sûretiyle giderilir**. Zira bu dünyevî kardeşliği de toprak kardeşliğini de kapsar. Birincisi daha etkilidir, dolayısıyla onu düşünmek sûretiyle tedavi daha güçlüdür. Burada kinin kaynağının kardeşliğe ve gerçek intikam alıcının Allah Teâlâ olduğuna dair bilgisizlikten ve tehevvürden kaynaklandığına bir işaret vardır. Açık oldukları için müellif bunlara değinmemiştir. Hastalıklardan biri de:

[**Yalan. Gerçek olmayan inancı ifade etmesinden dolayı bu, konuşmamaktan daha kötüdür. Birçok zarara sebep olabilir. O halde yerilmek, güveni kaybetmek, hafife alınmak gibi sebep olduğu şeyleri düşönsün.**]

[الطمع: ذلّ ينشأ من الحرص والبطالة والجهل بحكمة الله تعالى من الحاجة إلى التعاون.]

الطمع وهو توقع شيء من^١ الغير بلا عوض وإعانة، ويورث الذلّ. ولذا ورد «عزّ من قنع ذلّ من طمع»، فقلوله ذلّ ينشأ من الحرص والبطالة والجهل بحكمة الله تعالى من الحاجة إلى التعاون تفسير باللائم. ولما اقتضى العناية الأزلية والحكمة الإلهية المقتضية لنظام العالم على وجه أكمل وأتم أن يكون الإنسان مدنيًا بالطبع أي محتاجًا إلى التمدّن والتجمّع مع بني نوعه للتعاون في المصالح المهمة والحوائج الضرورية التي يتوقّف عليها بقاء شخصهم ونوعهم^٢ فالتوقع في حصول المهمّ جزاءً من غير إعانة يترتب على الحرص والبطالة والجهل المذكور. ومن الإعانة الدعاء من عجزة الفقراء فلا يكون توقّعهم طمعًا، كذا قيل. وعلاجه إزالة أسبابه المذكورة^٣، تركه لظهوره. ومنها:

[الحقد، يزول بتصوّر الأخوة الحقيقية.]

الحقد وهو الضغن بكسر الضاد بمعنى طلب الانتقام، وهو ظاهر، ولذا اقتصر على بيان علاجه بقوله يزول بتصوّر الأخوة الحقيقية أي الاتحاد في النوع. فتشمل الأخوة الدينية والطينية. والأولى أكد، فزواله^٤ بتصوّرهما أشدّ. وفيه إشارة إلى أنّ منشأها الجهل بالأخوة وبكونه تعالى متقمّمًا حقيقياً، ولا بدّ من التهور أيضًا. ولم يتعرّض له لظهوره. ومنها:

[الكذب، وهو شرّ من عدم النطق لإفادته اعتقادًا غير حقّ وربما جلبت مضارًا. فليتذكّر تبعاته من المذمة وعدم الاعتماد والاستخفاف.]

٤ هـ: فزوالها.

٥ ع: أثار.

١ ع - من.

٢ ع - ونوعهم.

٣ ع + وإنما.

5) **Yalan:** Yargının olguyla uyuşmamasıdır. Hem bilgi hem de bilgiyi veren bununla nitelenebilir. Bu hastalıkların en kötüsüdür. Bu yüzden hem akıl, hem şeriat hem örf yalanı kötü görür. İlgili yerde ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere sadece bazı durumlarda hoş görülür, bazı durumlarda ise zorunludur. Bir görüşe göre hoş görülen şey, sözü kapalı söyleme kabilinden-
 5 dir. Bu yüzden hakkında: “*Sözü kapalı söylemek yalandan kurtulmada rahatlık sağlar.*”¹ buyrulmuştur. Oysa burada biz gerçek yalandan bahsediyoruz. **Gerçek olmayan** yani olguya uymayan **inancı ifade etmesinden dolayı bu**, yokluk bakımından yokluk kendinde kötü olmasına rağmen hayvanlara mahsus bir sıfat olan **konusmanın yokluğundan daha kötüdür**. Bir görüşe göre doğru ve gerçek arasında bir fark yoktur. İşin aslı şudur: Aralarındaki fark doğrunun sadece söze has olması ve bunda sadece yargı bakımından bir uyumun aranması; gerçeğin ise söz, görüş ve inanç için genel kullanılması ve bunda olgu bakımından uyumun aranmasıdır. Yanlış inanç çok ve
 10 büyük kötülükler sebepten olduğundan müellif buna şöyle diyerek işaret etti: **Birçok zarara sebep olabilir**. Yani yanlış ifade etmek, çoğunlukla yalancıya ve başkalarına pek çok zararın dokunmasına sebep olur. Bu yüzden düzen bozulur, evden, şehirden, ülkeden nizam kalkar. **O halde insan, yerilmek, güveni kaybetmek**, insanlar tarafından **hafife alınmak gibi sonuçları**, yani
 20 yalanın sebep olduğu şeyleri **düşünsün**. Hâlbuki insanın şerefi ve hayvanlardan ayrılması konuşmayla ve ifade gücüyledir. Konuşmanın maddesi nefes alıp vermeyle göğse girip çıkan havadır. Nefes dışarıdan yeni bir havayı içine çekmek ve kalbin ısıyla yanan havayı, hayvanî ruhu rahatlatmak için dışarı atmaktır. Bu kıymetli nefesi aşağıların aşağısına düşürmek akıllı birinin yapacağı iş değildir. Bununla birlikte ondan sapkın hastalıklar çıkmaktadır.
 25 Nitekim müellif şöyle dedi:

[**Bundan ve ucuptan kendini övme, ondan da ikiyezlülük doğar.**]

6) **(Kendini Övme) Bundan (yalandan) ve ucuptan kendini övme doğar.** *Salef* (kendini övme) noktasız *sad* ve *lam* ile okunur. Bu, kişinin kendisinde olmayan saygınlığı, kemali ve başka insanlardan üstünlüğünü iddia etmesidir. Bu, ikisinden doğan hastalıkların en kötüsüdür. Bu yüzden müellif sadece bu kadarla yetinmiştir.

1 Suyûti, *el-Câmi'u's-sağir*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004), s. 141.

الكذب وهو عدم مطابقة الحكم للواقع. ويوصف به الخبر كما يوصف للمخبر. وهو أردأ الأمراض، ولذا استقبّحه العقل والشرع والعرف. ويستحسن في بعض المواضع. ويجب في بعضها كما فصل في محلّه. وقيل هو من قبيل المعارض التي ورد في حقّها: «إن في المعارض لمندوحة عن الكذب»^١ [٢٩] وكلامنا في الكذب الحقيقي وهو شرّ من عدم النطق الذي هو^٢ صفة البهيمية مع أنّ عدم^٣ من حيث هو عدم شرّ في نفسه لإفادته اعتقاداً غير حقّ أي غير مطابق للواقع. قيل لا فرق بين الصدق والحقّ^٤. والتحقيق الفرق باختصاص الصدق بالقول واعتبار المطابقة فيه من طرف^٥ الحكم وعموم الحقّ للقول والرأي والاعتقاد واعتبار المطابقة فيه من جانب الواقع. ولما كان^٦ الاعتقاد الباطل^٧ يؤدّي كثيراً إلى فسادات عظيمة^٨ أشار إليه بقوله وربّما^٩ جلبت مضارّ أي كثيراً ما صارت الإفادة الباطلة سبباً لمضرات كثيرة على الكاذب وغيره، فيختلّ النظام. ويرتفع الانتظام في منزل أو مدينة أو إقليم. فليتنكّر الإنسان تبعاته أي ما يتبع الكذب من المذمة وعدم الاعتماد والاستخفاف من طرف الناس مع أنّ شرف الإنسان وامتيازته عن^{١٠} سائر الحيوان بالنطق والبيان. ومادّته الهواء المرّد في الصدر بالتنفّس. وهو جذب هواء جديد من الخارج ودفع هواء محترق بحرارة القلب لترويح^{١١} الروح الحيواني، فصرف هذا النفس النفيس إلى أحسنّ خسيس^{١٢} لا يكاد يصدر عن العاقل الرئيس مع أنّه ينشأ منه أمراض رديّة كما قال:

[ومنه ومن العجب ينشأ الصلف ومنه النفاق.]

ومنه ومن العجب ينشأ الصلف بفتح الصاد المهملة واللام، وهو ادعاء الشخص ما ليس فيه من النزاهة والكمال والتفوّق على الرجال، وهو أقرب ما ينشأ منهما ولذا اقتصر عليه.

١ السيوطي، الجامع الصغير،	٥ هـ: جانب.	٩ ع: بما.
و: ١٤١.	٦ ع - والاعتقاد واعتبار المطابقة	١٠ هـ: من.
٢ ع - هو.	فيه من جانب الواقع ولما كان.	١١ ع: لترويح.
٣ ع: عدم.	٧ هـ + قد.	١٢ ع: أحسنّ خسيس.
٤ هـ - والحقّ.	٨ هـ: كبيرة.	

7) **(İkiyüzlülük) Ondan da ikiyüzlülük doğar:** Yani kendini övmekten ikiyüzlülük doğar. Bu içinde olanın tersini ortaya koymaktır. Dinî konularda olması en kötüsüdür. Dünyevî ilişkilerde de böyledir. İkincisi sürekli olursa birinciye götürür. Allah Teâlâ bizi doğru inançla, güzel ahlâkla ve amelle rızıklandırınsın.

Bil ki, nefis zâtı itibariyle heyûlânîdir, ayna gibi, her durumu kabule hazır bulunmaktadır. Gelip geçici olanlar değil, kalıcı olan melekeler dikkate alınır. Fakat akıllı basiretli kişi hataya düşmekten korktuğu için uçurumun kenarında dolaşmaz. Allah Teâlâ bize basiret nasip etsin. O ne güzel dost, ne güzel yardımcıdır.

Müellif muhtasar bir şekilde ahlâkın güzelleştirilmesini ele aldığı ikinci bölümü bitirince üçüncü bölüme koyuldu. Bu minval üzere sözü kapalı bir şekilde söyledi ve şöyle dedi:

ومنه النفاق أي ومن الصلف ينشأ النفاق، وهو إظهار خلاف المضمّر. ويكون أقرب في الأمور الدينية^١ منه في المعاملات الدنيوية. وإذا استمرّ الثاني يُوَدِّي إلى الأول. [٢٩-٣٠] رزقنا الله تعالى باعتقاد الحقّ وحسن الخلق والعمل.

اعلم أنّ النفس الناطقة هيولانية الذات مستعدّة لقبول جميع الهيئات^٢ كالمرأة. ولا اعتبار للمارّ بل للقارّ فيها من^٣ الملكات. لكنّ العاقل البصير لا يحوم حول الحمى خوفاً من التقصير^٤. بصّرنا الله تعالى فنعم المولى ونعم النصير.

ولمّا فرغ من المقالة الثانية الواقعة في تهذيب الأخلاق على طريق الاختصار شرع في المقالة الثالثة وطوى فيها المقال على هذا المنوال فقال:

١ هـ - الدينية.

٢ هـ: حالات.

٣ هـ + حسن.

٤ ع - خوفاً من التقصير.

[ÜÇÜNCÜ MAKALE]

[Üçüncü makale ev yönetimi ile ilgilidir.]

Üçüncü makale ev yönetimi ile ilgilidir. Bu filozofların terminolojisinin evi paylaşan topluluğun maslahatlarına dair bir ilimdir. Topluluktan kasıt; baba, evlat, koca, hanım, hizmetçi, hizmet alan, mal ve malı yönetendir. Nitekim ileride açıklanacaktır. Evden kasıt ister taştan, ister çamurdan, ister kıldan, ister tüyden, ister başka bir şeyden olsun, bunların aralarındaki özel kaynaşmanın mekânıdır. Bu ilmin faydası şer'an, örfen ve aklen ev halkıyla uygun bir şekilde paylaşım içinde olmanın keyfiyetini bilmektir. Şüphesiz ev, bu manasıyla canın, malın, neslin, ailenin korunması gibi önemli maslahatlarla tam bir şekilde örtüşmektedir. Bu, şu sözü söyleyenin kastettiği şeydir: "Bu ilimde evden kasıt, bu dördü arasındaki özel kaynaşmadır." Bu yüzden müellif şöyle der:

[Bu araştırma dört konudur.]

Bu araştırma, yani ev yönetimi araştırma ve özel bir uygulamaya ilişkin bir ilimdir; sırasıyla mal, eşler, hizmetçiler ve çocuk olmak üzere **dört konudur.** Bu şekilde dörtle sınırlamanın yönü şudur ki, insan kişisel varlığını sürdürebilmek için gıdaya şiddetle ihtiyaç duyar, türünün varlığını sürdürebilmek için ise üremeye ve evlenmeye ihtiyaç duyar. Gıda yönetilmeye ve kişinin kendisi yerine evde kalacak, gıdasını ve malını korumayı devralacak bir yardımcıya, gıdayı elde etmesini sağlayacak ve ailesi için sarf edecek paraya ihtiyaç duyar. Bu yüzden şüphesiz bireysel ve türsel olarak insan hayatı mal, hizmetçiler, hanım ve çocuğa bağlıdır ki bununla her birine mahsus kaynaşma kolaylaşsın. Mal her hâlükârda ilk gelen öncüdür. Bu yüzden müellif onu öne almıştır ve şöyle demiştir:

[Birincisi maldır. Araştırma; kazanılması, korunması ve harcanması hakkındadır.]

Birincisi maldır: Malın kökü *emvâl* (mallar)'ın gösterdiği üzere *mevâl*dir. Tanımı tabiatın kendisine meylettiği ve ihtiyaç zamanı için biriktirdiği şeydir. Bu lâzımıyla yapılmış bir tanımdır. Bunda amaçlanan **araştırma, kazanılması, korunması ve harcanması hakkındadır.**

[المقالة الثالثة]

[المقالة الثالثة في سياسة المنزل]

المقالة الثالثة في سياسة المنزل هي في عرف الحكماء علم بمصالح جماعة متشاركة في المنزل. والمراد بالجماعة الوالد والمولود والزوج والزوجة والخادم والمخدوم والمال والتمول^١ كما سيجيء. والمنزل^٢ محلّ الألفة المخصوصة الواقعة بينهم سواء كان من الحجر أو المدر أو الشعر أو الوبر أو غيرها، وفائدته^٣ معرفة كيفية التشارك للائق لأهل المنزل شرعاً وعرفاً وعقلاً. ولا شك أنّ المنزل بهذا المعنى له دخل تام في المصالح المهمة من حفظ النفس والمال والنسب والعيال. وهو مراد من قال: «المراد بالمنزل في هذا الفن التألف» المخصوصة بين هذه الأربعة»، فلذا قال المصنّف:

[النظر في أمور أربعة.]

النظر أي سياسة المنزل علم يتعلّق بالنظر والتدبير الخاص في أمور أربعة من^٤ المال والزوجين والخدم والولد على الترتيب الآتي، ووجه الحصر أنّ الإنسان في بقاء شخصه محتاج إلى الغذاء أشدّ الاحتياج، وفي بقاء نوعه إلى التناسل والازدواج، والغذاء يحتاج إلى تدبير ومعاون يقوم في منزله وينوب عنه^٥ في حفظ غذائه وماله [٣٠] وإلى مال يحصل به أسبابه ويصرفه إلى مؤنة عياله، فلا جرم أنّ الحياة الفردية والنوعية منوطة بالمال والخدم^٦ والزوجة والولد حتى يتيسّر بها التألف المخصوص لكلّ أحد، والمال أقدم المقدمات في كلّ حال. فلذا قدّمه. فقال:

[أحدها المال: النظر في الدخل والحفظ والخرج.]

أحدها المال أصله مول بدلالة الأموال. وتعريفه بما يميل إليه^٧ الطبع ويدّخر لوقت الحاجة^٨. تعريف باللازم النظر المقصود فيه في الدخل والحفظ والخرج

١ هـ: التمول؛ ع: التمول.	٥ هـ - المصنّف.	٨ ع: لخدم.
٢ هـ، س: وبالمنازل.	٦ هـ: أي.	٩ ع - إليه.
٣ ع: فائدة.	٧ ع: عليه.	١٠ هـ - ويدّخر لوقت الحاجة.
٤ ع: التأليف.		

Çünkü ilk olarak kazanılması veya benzeri şekilde edinilmesi, ikinci olarak ziyan edilmemesi, üçüncü olarak da ihtiyaç olduğunda önemli yerlere harcanması gerekir. Sözü edilen tanımda bu yönler işaret vardır. Böyle denilmiştir.

5 **[Kazanmaya gelince; ticaret ve zanaatle uğraşmaya ilişkindir. Zanaat daha sürekli. Bunda adaleti ve mürüvveti gözetmek gerekir.]**

Kazanmaya gelince, kendisine bağışlanması ve miras kalması gibi eline geçmesi veya kendisinin bizzat çalışarak kazanması gibi konulara gelince; birincisi açıktır. İkincisine ise müellif şöyle işaret etti: **ticaret ve zanaatle uğraşmaya ilişkindir**. Ticaret kâr amacıyla yapılan alış-veriş ilişkisidir. Fet-
10 ha ya da kesra ile *sınaat/sanaat* (zanaat) para kazanmak için işin keyfiyetine ilişkin bilgidir. Müellif bazılarının zikrettiği gibi ziraat ve hayvancılığı zikretmemiştir. Bunun sebebi birinciye birinciye, ikinciye ikinciye dâhil etmesidir. Sonra bunlardan hangisinin tercihe şayan olduğu konusunda ihtilaf edil-
15 miştir. İmam Şafî'den nakledildiğine göre kendi yaşadığı zamanda ticarete daha çok helal ve sözlerde daha çok doğruluk olmasına dayanarak ticaretin zanaatkârlıktan daha iyi olduğunu söylemiştir. Mâverî'den ziraatin her iki-
sinden de daha iyi olduğu nakledilmiştir. Müellif ise zanaati tercih etti ve şöyle dedi: **Zanaat**, zanaatkârın yeteneğine dayandığı ve ürünlere çok ihtiyaç
20 duyulduğu için ticarete nispetle **daha sürekli**, ticarete malları yok eden birçok felaket bulunduğu ve zanaatin aksine ticaretin sadece sebeplerinde iradenin etkisi olduğu için ticaretten daha az risklidir. Ayrıca zanaat daha az meşguliyeti olduğu için de tercih edilebilir. Çünkü bu ahiret kazancıyla meşgul olmayı, ebedî erzakı elde etmeyi önemseyen kişi için daha uygundur.
25 Ayrıca zanaat ehli kibir, ucup, mal mülk biriktirmek gibi kalbi; faziletleri ve kemâlâtı elde etmekten alıkoyan kötülüklerden uzaktırlar. **Bunda** yani kazanma hususunda **adaleti**, yani işlemlerde, alım satımda, ölçüde, tartıda doğru olmayı; dolandırıcılıktan ve hileden kaçınmayı **ve** Şeriat, akıl ve örf tarafından övülmeyi gerektiren tüm güzel fiillerin ilkesi olan **mürüvveti gözetmek gerekir**. Bir görüşe göre mürüvvetten kasıt hoşgörüdür ve sıkıştırmayı terk etmektir. Başka bir görüşe göre şarkıcılık, kumarbazlık gibi aşağılık zanaatleri seçmemektir. Yine bu gibi mesleklerden bazıları tabiata hoş gelmeyen hacamatçılık, deri tabaklayıcılık, çöpçülüktür. Bu konuda ihtilaf vardır. Mesnevi'de şöyle geçer:

إذ لا بدّ فيه من الكسب ونحوه أولاً، وعدم الضياع ثانياً، والصرف إلى المهمّ عند الاحتياج^١ ثالثاً. وفي التعريف المذكور إشارة إلى هذه الجهات كما قيل.

[أما الدخل فما يتعلّق بالتدبير التجارة والصناعة. والصناعة أدوم. ويجب فيه مراعاة العدل والمروّة.]

أما الدخل فإنّما أن يتعلّق بالحصول كما في الموهوب والموروث أو بالحصول.

والأوّل ظاهر^٢، فالإلى^٣ الثاني أشار بقوله^٤ **فما يتعلّق بالتدبير التجارة والصناعة** التجارة هي المعاملة بالبيع والشراء لطلب الربح. والصناعة بالفتح أو بالكسر علم^٥ متعلّق بكيفية العمل لتحصيل المال. ولم يذكر الزراعة والمواشي^٦ كما ذكر^٧ البعض لإدخاله الأولى في الأولى والثانية في الثانية^٨. ثمّ اختلف في الترجيح، فنقل عن الشافعي رحمه الله تعالى أنّ التجارة خير من الصناعة بناء على كثرة الحلال وغلبة الصدق في المقال في

زمانه. وعن الماوردي أنّ الزراعة خير منهما. والمصنّف رجّح الصناعة فقال **والصناعة أدوم** من التجارة لملكة الصانع، وكثرة الاحتياج إلى المصنوع وأقلّ آفة لكثرة الحوادث

المفنية^٩ في التجارة ولا اختيار إلا^{١٠} في أسبابها بخلاف الصناعة. وقد يرّجح بأنّ الصناعة أقلّ شغلاً، فهي أنسب بحال من يهتمّ له الاشتغال [٣٠] بكسب المهمّات الأخرى وتحصيل الذخائر الأبدية. وأصحابها أبعد من غوائل الكبر والعجب وإكثار

الأموال والأملاك المشغلة للقلب عن التوجّه إلى تحصيل الفضائل والكمالات **ويجب**

فيه أي في الدخل مراعاة العدل أي التوسّط في المعاملات والمعاوضات والوزن والكيل والاجتناب عن الغشّ والخداع **والمروّة** التي هي مبدأ صدور الأفعال الجميلة المستتبعة للمدح شرعاً وعقلاً وعرفاً. وقيل المراد بها المسامحة وترك المضايقة. وقيل

عدم اختيار الصنائع الخسيسة^{١١} كالغنيّ والقمار^{١٢} ومنها الحجامّة والدباغة والكناسة^{١٣}

مما يقتضي تنفّر الطبع وفيه نظر وفي المشنوي:

١ هـ - عند الاحتياج.	٦ ع - المواشي.	١٠ ع - إلا.
٢ هـ + الحال.	٧ ع: ذكره.	١١ ع: الخسيسة.
٣ هـ: وإلى.	٨ هـ: الثاني.	١٢ ع: الغمار.
٤ هـ: قال.	٩ ع: المغنية.	١٣ هـ - والكناسة.
٥ ع - علم.		

“Herkes özel bir iş için yaratılmıştır ve
Bu işin arzusu her kalbe konulmuştur.”

Burada Allah-u Teâlâ’nın “*Herkes yaradılışına göre iş tutar*” (el-İsrâ, 17/84) sözüne ve Peygamber (s.a.)’in: “*Herkes kendisi için yaratıldığı şey kolaylaştırılır*”¹ sözüne bir telmih vardır.

**[Muhafazaya gelince bunda pintilik etmeksizin, harcama, kazanıl-
dan daha az olmasıyla veya işletmekledir. Mal sahibi mallarını ihtiyaten
nakdî, aynî ve gayrı menkul olarak taksim etmelidir.]**

**Muhafazaya gelince bu, pintilik etmeksizin, harcamanın, kazanı-
landan daha az olmasıyla**dır. Yani evin zorunlu harcamaları konusunda ailenin ve çocukların ihtiyaçlarında bir eksiklik olmaksızın çıkanların ele girenlerden daha az olmasıyla

“Seni temin ederim tutumluluğum cimrilik değildir
Fakat harcamalarım yüzünden kazandıklarım kalmadı

Tabiatımda cömertlik vardır ama ben
Ayağımı yorganıma göre uzatırım.”

Eğer kendisinde tabîî güçler bulunan unsurdan oluşmuş cisimler üzerinde tasarrufta bulunan doğanın işleyişini; büyüme çağında girenlerin çıkanlardan fazla olduğunu ve bu şekilde bedenın bölgelerinde tabiatı oranında büyüme ve artmanın meydana geldiğini, sonra ikisi eşitlendiğinde durmanın meydana geldiğini ve bu durumda artma ve azalmanın olmadığını; çıkanlar arttığında da bedende çözümler başladığını –ki bu gerileme çağıdır– dikkatli bir gözle incelersen bunun sonuçlarını mal konusunda da takip edebilirsin ve böylece ev yönetimini elde edersin, durumun düzeni bozulmaz.

Veya malın muhafazası **işletmekle**, yani çabuk bozulacak olanı daha uzun zamanda azalacak olanla veya büyümesi ve artması umulanla değiştirmek sûretiyle kâr ve fayda elde etmekle**dir**. Nitekim tabiat da bozulacak hiçbir şeyi biriktirmez. Mesela kan gıdaya en yakın olmasına rağmen onu biriktirmez. Aksine bedenın tüm organlarına yayılmış olan tabîî balgamı biriktirir.

1 Buhârî, “Tevhid”, 53.

هر کسی را بهر کاری ساختند میل ان را در دلش انداختند*
وفيه تلميح إلى قوله تعالى: ﴿كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾ (سُورَةُ الْاِسْرَاءِ، ١٧/٨٤)،
وقوله عليه السلام: «كُلٌّ ميسّر لما خلق له.»^١

[وَأَمَّا الحفظ فيكون الخرج أقلّ من الدخل بلا تقثير أو بالاستثمار. والمتموّل
يقسم أمواله بين نقد ومُتاع وعقار للاحتياط.]^٥

وَأَمَّا الحفظ فيكون الخرج أقلّ من الدخل بلا تقثير^٢ أي بكون المصروف أقلّ
من المدخول في اليد بشرط عدم التقصير في معيشة الأهل والولد من ضروريات
المنزل كما قيل:

وَحَقِّكَ لَيْسَ إِمْسَاكِ لِبُخْلِي وَلَكِنْ مَا يَفِي بِالْخَرْجِ دَخْلِي
وَفِي طَبْعِي السَّمَاحَةُ غَيْرَ أَنِّي عَلَى قَدْرِ الْكِسَاءِ أُمْدُ رَجُلِي^{١٠}

وإذا أمعنت النظر في تدبير الطبيعة المتصرّفة في الأجسام العنصرية ممّا يوجد فيه^٣
القوى الطبيعية؛ حيث يفضل دخلها على خروجها في سنّ النموّ فيحصل النماء والزيادة
في أقطار البدن على نسبة طبيعية ثمّ إذا تساوبا حصل الوقوف فلا يزيد ولا ينقص. وإذا
زاد الخرج ظهر الهزال في البدن [٣١]^٤ وهو سنّ الانحطاط^٥ اقتفيت^٦ أثره في المال
حتى يحصل لك سياسة المنزل ولا يختلّ نظام^٧ الحال أو حفظ المال بالاستثمار أي^{١٥}
بتحصيل الثمرة والفائدة فيه بتبديل ما يقبل سرعة الفساد إلى ما يقلّله إلا بالامتداد
أو بما يرجي منه النماء والازدياد كما أنّ الطبيعة لا تدّخر شيئاً يقبل الفساد كالدّم مع
كونه أقرب إلى الغدائية بل تدّخر البلغم الطبيعي المتفرّق في جميع أجزاء البدن،

١ صحيح البخاري، التوحيد ٥٣.
٢ في هامش ه: صائب: شادئ هرکه زيادت زغم
کامل نیست / هرکه راجح زد خلست برون عاقل
ينست.*
٣ ه، ع: فيها.
٤ ع - المتصرّفة في الأجسام العنصرية ممّا يوجد فيها
القوى الطبيعية.
٥ ع: الخطا.
٦ في هامش ع: جزاء إذا الأوّل.
٧ ع: لنظام.

Böyle denilir. Ayrıca tabiat aynı şekilde, bedene dışarıdan gıda olarak bir şeyin girmeyeceği bir vakte kadar gıdaya dönüşmesi üzere kanı da biriktirir. Nitekim kötü hastalıkta bu söyleyen kişinin anlattığı gibidir. Bunun üzerine düşün. **Mal sahibi mallarını** felaketlerin meydana gelmesine karşı **ihya-**
 5 **ten nakdî, aynı ve gayrı menkul olarak taksim etmelidir.** Çünkü eğer bir bölüm felakete uğrarsa diğer bölüm yerinde kalır. Nitekim mutlak hikmet sahibi olan Allah insanların gıdalarını pek çok hayvan ve bitki çeşidinden yaratmıştır.

[Harcamaya gelince; Allah yolunda olanda hoşnutsuzluktan, gönül
 10 kırmaktan, gösteriştan kaçsın. Bilhassa fakirliğini gizleyene versin. Mürüvvet için olanda, acele etmesi, verdiğini gizlemesi, az bulması, sürekli olması vereceği yeri iyi seçmesi gerekir. Bir sefihi engellemek ve bir faydayı elde etmek türünden bir zaruret için olanda zaruretle yetinmek gerekir. İhtiyaç için olana gelince bunda tutumlu olmak ve fazla harca-
 15 mayaya meyil gereklidir.]

Harcamaya yani malın sarf edilmesine **gelince**, bunun dört yeri vardır: (i) Sevaba ulaşmak için, zekât, adaklar ve sadakalar gibi **Allah yolunda olanlar**. Bunda şunlardan **kaçsın**: vermede **hoşnutsuzluktan** ve gönülsüz olmaktan. İç huzuru ve gönül ferahlığıyla sarf etsin ki bu şekilde
 20 bu cömertlik sayılsın. Eğer bu zor gelirse o zaman sahip olduğu her şeyin kendisi hak etmeksizin Allah'ın bahşettiği nimetler olduğunu ve ondan az bir kısmını fakirlere infak olarak vermesini emrettiğini düşünsün ki böylelikle az ve geçici bir nimet, çok ve kalıcı hale dönüşsün. Kerahetten (hoşnutsuzluk) kastın Allah Teâlâ'nın şu ayette buyurduğu gibi bayağılık olduğu da söylenmiştir: “*Kendiniz almayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın*” (el-Bakara, 2/267). **Gönül kırmaktan**, Allah Teâlâ'nın şu ayette buyurduğu gibi: “*Sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak sûretiyle boşa çıkarmayın*” (el-Bakara, 2/264). **Gösteriştan**. *Riyâ* (gösteriş) *hemze* ve *yâ* ile okunur, mufâ'ale babından mastardır. Saygı görmek ve çokça mal elde etmek için başkasına iyi görünmek anlamındadır. Bunu
 30 yasaklayan pek çok hadis vardır. Ama nefsi bundan temizlemek en zor işlerdendir. Selef-i Sâlihîn halis niyetin zorluğundan şikâyet etmişler ve halis niyeti ibadetlerin sûretinin ruhu konumunda değerlendirmişlerdir.

كذا قيل. وفيه أنَّ الطبيعة تدّخر الدم أيضًا ليصلح للاستحالة إلى غذاء البدن لوقت لا يرد^١ على البدن من الخارج ما يصلح للغدائية كما في المرض الهائل على ما ذكره ذلك القائل، فتدبّر **والمتموّل يقسم أمواله بين نقد ومتاع وعقار للاحتياط** لتعاقب الآفات، فإن أصابت صنفًا سلم صنف آخر كما جعل الحكيم المطلق غذاء الإنسان من أنواع الحيوان والنبات. ٥

[وأما الخرج فما كان في سبيل الله فليجتنب الكراهة والأذى والرياء وليخصّ بالإنفاق من يكتّم فقره. وما كان في مروءة فالتعجيل والستر والتحجير والمواصلة واختيار المصنع. وما كان للضرورة من دفع سفيه أو جلب نفع فالاقتصار على الضرورة. وأما ما كان للحاجة فالاقتصاد والميل إلى السرف.]

وأما الخرج أي صرف المال فله أربعة محالّ **فما كان في سبيل الله** لنيل المثوبات كالزكاة والندور والصدقات **فليجتنب فيه الكراهة** وعدم الرضاء في الإعطاء وليصرفه بطيب خاطر وانشرح الصدر حتى يكون من قبيل الكرم. وإن عسر ذلك فليلاحظ أنَّ جميع ما في يده من نعم الله سبحانه أنعمها عليه^٢ بلا استحقاق، وقد أمره أن يصرف منها شيئًا قليلًا إلى^٣ الفقراء بالإنفاق حتى يصير النعمة القليلة الفانية نعمًا كثيرةً باقية. ١٠
وقيل يمكن أن يراد بالكراهة الخباثة لقوله تعالى: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ﴾ (سُورَةُ الْبَقَرَةِ، ٢/٧٦٢)، **والأذى** لقوله تعالى: ﴿لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى﴾ (سُورَةُ الْبَقَرَةِ، ٢/٤٦٢)، [٣١] والرياء بالهمزة والياء مصدر من المفاعلة بمعنى إراءة الخير للغير ليستحقّ التعظيم أو ليجلب بذلك المال العظيم. وقد ورد في النهي عنها أحاديث كثيرة لكن تخليص النفس منه^٤ أصعب الأمور. وقد^٥ شكّا صلحاء السلف عن صعوبة الإخلاص ونزّلوه منزلة الروح لصور العبادات ٢٠

٤ ع: كثيرًا.

٥ ه: عنه.

٦ ع - قد.

١ ه + فيه.

٢ ع - عليه.

٣ ه + من يستحقّ من.

Öyleyse kurtulmak nasıl kolay olur? “*Kurtuluş vakti çoktan geçmiştir.*” (Sâd, 38/3) Bu yüzden sadakaların gizli verilmesi hakkında nas gelmiştir, sağ elinin verdiğini sol elinden, sol elinin verdiğini de sağ elinden gizlemesi bildirilmiştir. **Bilhassa fakirliğini gizleyene versin.** Yani fakirliğini gizleyen ve başkasından istemeyen fakiri, başkasından isteyen fakire tercih etmelidir. Burada emir kipi, fakirliğini gizlemeyene vermek de caiz olduğu için mendupluk bildirir. *Bâ* edatı ayırt etme anlamında sınırlama ve tahsis şey için kullanılmıştır. Müellif gizleyene vurgu yapmıştır çünkü o daha iffetli ve ilan edenden daha çok ihtiyaç içindedir. Müellif sonra ikinci harcama yerini anlatmaya koyuldu: (ii) **Mürüvvet için olan**, yani mürüvvet ve güzel sonuçları gerektiren kâmil bir insanlık için yapılan harcamalar. *Sıhah*’ta *mürüvvet*, *hemze*’li okunur, insanîyet demektir, *mer*’ (insan) kökünden gelir. Bazen *vâv* şeddeli okunur. “Kişinin *mürüv*’ü” (insanlığı) veya “mürüvvet sahibi oldu” gibi kullanımları vardır. Bunun müellifin de belirttiği gibi kemal yönünden beş şartı vardır: (a) **Acele etmek**, yani vermede acele etmek. Zira cömert kimseye yakışan budur. Bu yüzden cömertliği tavsif ederken şair şöyle der:

“En iyi bağış kendisinde

Erteleme ve bıkkınlık belirtisi olmayandır”.

(b) Gösteriş ve bağışta bulunacağı kişiyi utandırma belasından emin olmak için **gizlemek**. (c) **Az bulmak**, yani aslında bu alicenaplığın ve gönül zenginliğinin gerektirdiği bir şey olmasına rağmen, minnet altında bırakmaktan ve ucuptan kaçınmak için verdiği şey aslında zâhiren ve bâtınen çok ve değerli olsa bile onu az ve değersiz saymak. (d) **Süreklilik**, yani ardı kesilmeden vermek. Çünkü ihsanı kesmek –ki bu cömertlikle çelişen bir durumdur- geçmişteki bağışları da unutturur. (e) **Vereceği yeri iyi seçmek**, yani hak eden kişiyi iyice düşünerek bağışı yapacağı yeri tercih etmek. Şair ne güzel söylemiştir:

“Açık eli kılıcın yerine, yukarı koymak

Zararlıdır, tıpkı kılıcı ıslak yere koymak gibi.”

فكيف يسهل الخلاص^١ ﴿وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ (سُورَةُ صَ، ٣/٨٣)، ولذا ورد إخفاء الصدقات وبولغ فيه بأنه يخفيها عن يساره إن أعطاها باليمين وبالعكس وليخص^٢ بالإنفاق من يكتم فقره أي ينبغي أن يمتاز الفقير الذي يستر فقره ولا يسأل غيره عن الفقير السائل على أن الأمر للندب^٣ لجواز الإنفاق على غير الكاتم. والباء داخلة على المقصور والخصوص^٤ بمعنى الامتياز. وإنما خص به لأنه أعف وأشد حاجة من المعلن. ثم شرع في المصرف^٥ الثاني فقال **وما كان في مروءة أي الصرف** الذي كان لأجل المروءة والإنسانية الكاملة المستتعبة للآثار الجميلة. في الصحاح المروءة بالهمزة الإنسانية، من المرء. وقد تشدد^٦ الواو^٧ يقال مرو الرجل صار ذا مروءة فهو مرئ، وله شروط خمسة بحسب الكمال كما قال: **فالتعجيل** أي ينبغي تعجيله كما هو^٨ شأن الكريم. ولذا قيل في وصف الكرم^٩:

وَحَيْرُ عَطِيَّةٍ مَا لَيْسَ فِيهَا مُمَاطَلَةٌ وَلَا أَثَرُ الْمَالِ^{١٠}

والستر للأمن عن^{١١} غائلة الرياء وتخجيل من خصه^{١٢} بالإعطاء **والتحقير** أي عدّ العطيّة حقيرة قليلة وإن كانت في نفسها كثيرة جليلة ظاهراً وباطناً تحرّزاً عن إيهام الامتنان والعجب مع أنه مقتضى علو الهمة وغناء القلب **والمواصله** [٣٢] أي الإعطاء متصلاً، لأن قطع العطاء مع كونه منافياً لسجية الكرم ينسي ما سبق من النعم **واختيار المصنع** أي ترجيح المحلّ لصنيع العطاء^{١٣} بملاحظة من يستحق الإعطاء ونعم ما قيل:

وَوَضِعَ النَّدَى فِي مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالْعَالِي / مُضِرٌّ كَوَضِعِ السَّيْفِ فِي مَوْضِعِ النَّدَى^{١٤}

١ ع: الإخلاص.	٧ ه: يشدد.	١٣ ع: حصه.
٢ ع: ليخلص.	٨ ع: الوار ه + و.	١٤ ع: الإعطاء.
٣ ع: للندم.	٩ ع - هو.	١٥ ع - في موضع السيف بالعالِي
٤ ه: فالخصوص.	١٠ ه - في وصف الكرم.	مضر كوضع السيف في موضع
٥ ه + أخفّ و.	١١ ع: المال.	الندى
٦ ع: مصرف.	١٢ ع: من.	

Bağışı sürdürmek cömertliğin gerekliliklerindendir. Çünkü cömertlik gerekeni, gerekene, gerektiği kadar vermektir. Bu onun, düşünüp taşınma içermeyen bir meleke olması ile çelişmez. Hediye de gerçek bir dostluktan ileri geldiği, sapkın bir sebepten kaynaklanmadığı sürece bağış gibidir. Müellif bundan sonra üçüncü harcama yerini anlatmaya koyuldu: (iii) İster zâlim zorba, ister fasık hileci olsun akılsız, **sefi** birinin vereceği zararı **gidermek** veya maslahatı ve istediğini elde etmek için kadı ve hâkimlere verilen rüşvet gibi kendisine zorunluluk duyulan **bir faydayı elde etmek türünden bir zaruret için** yani verenin kendisine zorunluluk duyduğu bir sebep için **olan**. Çünkü rüşvet ırzı, ruhu, dini, akli, malı korumak için caizdir ve hatta bazen farz olur. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*Kişinin kendisiyle ırzını koruduğu her şey ona sadaka olarak yazılır.*”¹ Halbuki rüşvet haramdır. **O zaman bunda zaruretle yetinmek gerekir.** Yani zarureti giderecek kadar olanla yetinmek farzdır. Çünkü zaruret miktarına göre belirlenir. Bir görüşe göre bunun üzerine biraz daha ilave etmek daha ihtiyatlıdır. Çünkü insanların yaradılışlarında insafsızlık, tabiatlerinde hırs ve açgözlülük vardır. Burada şöyle bir durum vardır: eğer bu ilave, zararı gidermek için gerekliyse zaten zarurete dâhildir. Gerekli değilse bu ilaveye gerek yoktur. Bu söz tartışılır; çünkü ilave, istenileni sağlamada, özellikle de büyük işlerde kolaylık sağlayabilir. Dördüncü yer insanın şahsının ve neslinin varlığını devam ettirmede en çok ihtiyaç duyduğu ve harcamalar sadece bununla sınırlansa akla başka yerin gelmeyeceği bir yer olduğu için müellif bunu anlatmaya tekid bildiren *emmâ* (gelince) edatıyla başladı: (iv) **İhtiyaç için olana gelince**, yani insanın kendisi ve ailesi için zorunlu olarak ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek ve barınağı karşılamak için yapacağı harcama yerine gelince, **tutumlu olmak**, yani eğer bir engel yoksa orta yolu tutmak ve **fazla harcamaya meyil**, yani eğer işleri kolaylaştırırsa tefrit ve cimrilik yerine, israf ve savurmaktır. Çünkü bu, cimrilüğün aksine birlikteliğin tamlığı ve muhabbetin bolluğunu getirmekle iki kötünden daha iyi olanıdır. Çünkü cimrilik sevginin azalmasına ve yok olmasına sebep olur. Bu da evin düzenini bozar.

Müellif bundan sonra ev yönetimiyle ilgili dört husustan ikincisini anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

1 Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sağir*, (Beyrut: Daru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2004), s. 395.

ومحافظة العطاء من لوازم السخاء، فإنه إعطاء ما ينبغي لمن ينبغي على ما ينبغي، فلا ينافي^٢ ذلك كونه ملكة بلا روية. والهدية كالعطية إذا كانت عن محبة صادقة لا لعلّة ردية^٣. ثم شرع في المصرف^٤ الثالث فقال **وما كان للضرورة** أي لداعية يضطر إليها المعطي **من دفع** مضرّة سفيه سخيّف العقل سواء كان ظالمًا جبّارًا أو فاسقًا مكّارًا أو **جلب نفع** مضطرًّا إليه كالرّشا المعطاة للقضاة والحكام لتحصيل المصلحة والمرام، فإنّ الإرشاء جائز بل قد يكون واجبًا لحفظ العرض والروح والدين والعقل والمال. وقد روي عنه عليه السلام: «ما وقى المرء به عرضه كتب كونه صدقة» مع أنّ الإرشاء حرام **فالاقتصار على الضرورة** أي على قدر ما يندفع به الضرورة واجب إذ الضرورة تقدّر بقدرها^٥. وما قيل^٦ من أنّ الزيادة عليه أحوط لأنّ أكثر الناس مجبول على عدم الإنصاف ومطبوع على الحرص والاعتصاف، ففيه أنّ تلك الزيادة إن توقف عليه دفع الضرر فهي داخلّة في أصل الضرورة وإلا فلا وجه في الزيادة^٧. ولا يخفى ما فيه؛ إذ الزيادة قد تنفع في سهولة المرام سيّما في الأمور العظام. ولمّا كان الرابع ممّا يحتاج إليه الإنسان أشدّ الاحتياج [٣٢-] في بقاء شخصه ونوعه وإذا أطلق الصرف لا يتبادر الذهن إلى غيره أشار إليه بأمّا المؤكّدة فقال **وأما ما^٨ كان للحاجة** أي أمّا المصرف الذي يكون لدفع ما يحتاج إليه الإنسان من ضروريات نفسه وعياله من جهة الغذاء واللباس والسكنى **فالاقتصاد** أي التوسّط فيه لائق إن لم يكن فيه عائق **والميل إلى السرف** أي الإسراف والتبذير دون التفريط والتقتير إن أدّى إليه أمر يسير. فإنّه أهون الشّرين مع اقتضائه كمال الألفة وزيادة المحبة بخلاف التقتير. فإنّه يقتضي نقصان المحبة أو فقدانها. فيختلّ نظام المنزل.

ثمّ شرع في الثاني من الأمور الأربعة^٩ فقال:

١ هـ: ملاحظة.	٦ ع: يندفع بالضرورة.
٢ هـ: ينبغي.	٧ ع: الضرورة تقدّرها.
٣ في هامش س، ع: إشارة إلى أنّ الهدية لعلّة رضية كما تعطيها أبواب المرام للقضاة والحكام لا ينافي المروءة لجواز هذا الإهداء ولا كلام في الإهداء كما سيحي.	٨ في هامش س، هـ، ع: القائل جلال الدوّاني والسائل أحمد مولوي.
٤ ع: مصرف.	٩ ع + كذا يقال.
٥ ع: إليه.	١٠ ع - ما.
	١١ ع - الأربعة.

[İkincisi eşlerdir. Kişi evlenmeyi nesli devam ettirmek ve evin düzenini sağlamak için istemelidir, sadece şehvet için değil. Akıl, iffet ve hayâ olmazsa olmazlardır. Buna soy, güzellik ve zenginlik de eklenirse daha iyidir. İfrat derecesindeki güzelliğe gelince, isteyenlerinin çok olması ve akıllarının zayıflığı sebebiyle asla! Sadece malı için olan da böyledir.]

İkincisi eşlerdir. Çünkü neslin devamını sağlayan evlilik ancak bu iki siyle mümkündür. Bu yüzden hikmetlerini açıklamak gereklidir. Müellif birincisini şu sözlerle anlatmaya koyuldu:

Kişi evlenmeyi insanı hayvanlardan ayıran şeye layık olduğu şekilde **nesli devam ettirmek ve evin düzenini sağlamak için istemelidir, sadece şehvet için değil.** Bu istek hanım için de geçerlidir, fakat o kocasına tâbîdir. *Teehhül* (evlenme) kelimesinin *tezevvüc* (eşlenme) kelimesinin yerine tercih edilmesinde kocanın evliliğe ehil olması gerektiğine bir işaret vardır. Müellif ikinci hikmeti açıklamaya koyuldu:

Akıl, iffet ve hayâ olmazsa olmazlardır. Çünkü düzenin sağlanmasında aklın tam bir rolü vardır. Akılsız ve beyinsiz bir kadın kendisini bile yönetemez, başkasını nasıl yönetsin? İffetsizlik olmayanı elde etmek şöyle dursun, olanı yok eden bir sebeptir. Hayâsızlık ise akıl ve şeriat yolunda yürümeyi engeller. Bu yüzden "*Hayâ imandan bir şubedir.*"¹ buyurulmuştur. Her birinin diğerini gerektirdiği açıktır. Fakat müellif açıklamak istemiş, hatırlatmakla yetinmemiştir. Kalp inceliği, dilini tutmak ve kocaya itaat etmek iffetin şubelerindendir. Örtünmek, bakışlarını indirmek, sesini alçaltmak, evine bağlı olmak da hayânın şubelerindendir.

Bu sayılan özelliklere **soy, güzellik ve zenginlik de eklenirse daha iyidir.** Yani kendisine bu üçünün eklenmediği kadından daha iyidir. Çünkü bunların her biri kendinde tercih sebebi olmanın yanında iyi bir ahlâkın ve temiz bir iffetin işaretidir. Burada avama, bu üçünü asıl, ilk üçünü de ek ve yan özellik saymaları ya da ilk üçünü asıl saymamaları yönünden bir red vardır.

1 Buhârî, "İman", 3.

[الثاني الزوجان ليطلب بالتأهل النسل ونظام المنزل لا مجرد الشهوة. والعقل والعفة والحياء لا بد منها. وإن زاد النسب والجمال والمال فأولى. وأما الجمال المفرط فكلًا لكثرة طلابهن وضعف عقولهن، وكذا مجرد المال].

الثاني الزوجان لأن الزوجية المؤدية إلى بقاء النوع لا تحصل إلا بهما. فلا بد من بيان حكمها.

شرع في الأول بقوله: ليطلب بالتأهل النسل ونظام المنزل لا مجرد الشهوة على ما هو اللائق للإنسان ليمتاز به عن الحيوان. ولا يخفى أن هذا الطلب ينبغي للزوجة أيضًا إلا أنها تابعة للزوج^١. وفي إثارة التأهل على التزوج إشعار بأن الزوج ينبغي أن يكون أهلاً للزوجية^٢.

وشرع في الثاني بقوله: والعقل والعفة والحياء لا بد منها إذ العقل له دخل تام^٣ في تحصيل النظام، فإن السفهية السخيفة العقل^٤ لا تتمكن في تدبير نفسها، فكيف تدبر في غيرها. والفجور سبب لإتلاف الموجود فضلاً عن تحصيل المفقود. وعدم الحياء يمنع السلوك في طريق العقل والشرع. [٣٣] ولذا ورد «الحياء شعبة من الإيمان»^٥ ولا يخفى أن كلاً منها يستلزم الآخر إلا أنه أراد التصريح ولم يكتف بالتلميح. ومن فروع العفة: رقة القلب وقصر اللسان وحسن إطاعة الزوج. ومن فروع الحياء: التستر وغيض الطرف وإخفاء الصوت وملازمة البيت.

وإن زاد النسب والجمال والمال على ما ذكر^٦ من الخصال فأولى^٧ أي فهي أولى ممن لم يزد فيها هذه الثلاثة^٨ لأن كلاً منها مع رجحانه في ذاته أمانة لحسن السيرة^٩ ونقاء السريرة وفيه ردّ للعوام حيث يعتبرون هذه الثلاثة أصلاً^{١٠} والثلاثة الأولى زيادة^{١١} وفرعاً أو لا يعتبرونها أصلاً.

١ هـ + في ذلك.
٢ هـ: بأن التزوج ينبغي أن يكون لمن يكون أهلاً للزوجية.
٣ ع: تمام.
٤ ع - العقل.
٥ صحيح البخاري، التوحيد ٥٣.
٦ ع: ذكره.
٧ ع: فالأولى.
٨ هـ + أو فالزيادة أولى.
٩ ع: السير.
١٠ هـ: أصولاً.
١١ هـ: زوائد.

Genelde büyük bir zarar ve elim bir azap doğuruyor olmasına rağmen, zayıf akıl ve saçma görüş sahipleri arasında ifrat derecesindeki güzelliğe rağbet yaygın olduğu için, müellif bunu tekid bildiren *emmâ* (gelince) edatı ve yasaklama bildiren *kellâ* (asla) edatı kullanarak reddetti ve şöyle dedi: **İfrat derecesindeki güzelliğe gelince, asla!** Yani ondan sonuna kadar uzak dur. Çünkü uzuvların birbirleriyle olan müthiş uyumu sahibinin letafetini ve basit bire olan benzerliği doğurur. Böylece, özellikle de hayvanî şehvet unsurunun eklenmesiyle nefis ona kuvvetli bir şekilde meyleder. Ama zararı tamdır, içinde zehir olan tatlı gibidir. **İsteyenlerinin çok olması ve** kendilerinde **akıllarının zayıflığı sebebiyle.** Güzellik çoğunlukla aklın ve kemalin bir göstergesiye de bu kadınların zararları; ifrat derecesindeki güzelliğin kocanın üzerinde yönetim ve üstünlük ilişkisi gerektirmesiyle faydalarını aşar. Bu yüzden evin düzeni bozulur. Bu kadından ayrılmak ve kendini uzaklaştırmak da zordur. Hz. Ali (kv)'nin şöyle dediği anlatılır: “Ey insanlar, kadınlara hiçbir işte itaat etmeyin, onları bir şeyi idare etmeye bırakmayın. Zira onlar kendi hallerine bırakıldıklarında görülecek şey, malı mahvetmeleri ve idareciye isyan etmeleridir. Onları yalnız kaldıklarında dinsiz, arzularında takvasız buluruz. Onlarla haz kolay, şaşkınlık pek çoktur. Onların samimleri günahkârdır. Kötü niyetlileri ise zinakârdır. Masumları ise yoktur. Onlarda Yahudilerde olan üç özellik vardır: Zulmettikleri halde zulüm görüyormuş gibi davranırlar, tatlı dille konuşurken yalan söylerler, istedikleri halde ilgilenmez gözüdürler. Onların şerlerinden Allah’a sığının. En hayırlısına karşı dahi çok dikkatli olun.” **Sadece malı için olan da** evin yönetiminin kadına geçmesi ve kocanın onun üzerinde bir hâkimiyeti kalmaması açısından durumun bozulması ve alt üst olmasına götüreceğinden kesinlikle sakındırılması gereken bir konumdadır.

Müellif bunun ardından evlendikten sonra yapılması gerekenleri anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

[Faziletlerini göstermek ve kusurlarını örtmek yoluyla kadında heybet uyandırması, serbestlik tanımaması, uygun bir terbiye vermesi, ona cüz’î işlerde danışması, onu evde yönetici kılması, onun akrabalarına ikramda bulunması, kıskançlığını harekete geçirmemesi, onun zihnini ev işleriyle meşgul etmesi gerekir. Onu aşırı sevmekten kaçınsın. Eğer ona vurulmuşsa bunu gizlesin. Sırlarını ona açmasın. Ona küllî meselelerde danışmasın. Malının miktarını saklasın. Onu boş eğlencelerden ve yaşlı kadınlarından meclislerinden uzak tutsun.]

ولمّا كان الرغبة في الجمال المفرط شائعة فيما بين أصحاب العقول الضعيفة والآراء السخيفة مع أنّه يترتب عليه^١ غالباً ضرر عظيم وعذاب أليم دفعه بأما المؤكدة وكلاً الرادعة فقال **وأما الجمال المفرط فكلاً** أي انته عنه غاية الانتهاء؛ لأنّه شدّة تناسب الأعضاء المستلزم للطاقة صاحبه ومشابهته للواحد البسيط فيميل^٢ إليه النفس ميلاً عظيماً سيّما إذا انضم إليه داعية الشهوة البهيمية لكنّ ضرره أتمّ كحلوه فيه سمّ **لكثرة طلابهنّ وضعف عقولهنّ** في أنفسهن وإن كان الجمال أمانة للعقل^٣ والكمال غالباً؛ فيغلب ضرهنّ على نفعهنّ مع أنّ الجمال المفرط يقتضي شدّة العلاقة الموجبة للتسلّط والتفوّق على الزوج فيختلّ أمر النظام مع تعسر الافتراق والانصرام. وقد حكى عن علي كرم الله وجهه «أيّها الناس لا تطيعوا للنساء [٣٣-٣٤] أمراً ولا تدعوهنّ يدبرن عيشة فإنّهنّ إن تركن^٤ وما يرون أفسدن المال وعصين المالك، وجدناهنّ لا دين لهنّ في خلواتهنّ ولا ورع لهنّ في شهواتهنّ، اللذة بهنّ يسيرة والحيرة بهنّ كثيرة. فأما صوالحهنّ ففاجرات، وأما طوالحهنّ^٥ فعاشرات، وأما^٦ معصوماتهنّ فمعدومات. فيهنّ^٧ ثلاث خصال من يهود: يتطلّمن وهنّ ظالمات ويتملّقن وهنّ كاذبات ويتمنّعن وهنّ راغبات فاستعيذوا بالله من شرارهنّ وكونوا على حذر من خيارهنّ» **وكذا مجرد المال** في وجوب الاحتراز عنه لتأدية إلى الاختلال وانقلاب الحال حيث تنتقل^٨ ١٠

رياسة المنزل إليها ولا يكون الزوج حكماً عليها.

ثمّ شرع في بيان ما يجب بعد التأمّل فقال:

[ويجب إيقاع الهيئة في نفسها بإظهار الفضائل، وستر العيوب، وقلة الانبساط، وتربيتها بما يناسب، ومشاورتها في الجزئيات وتحكيمها في المنزل، وإكرام أقاربها، ودفع الغيرة عنها، وشغل خاطرها بأمور المنزل، وليجتنب فرط محبتها، وإن ابتلي بها فليستره، ولا يطلعها على أسرارها، ولا يشاورها في الكليات، ويستمر مقدار ماله، ويجنبها الملاهي ومجالسة العجائز.]

٨ ع: أ.

٩ ه: ففيعهن.

١٠ ه: ينتقل.

٥ ع: في أمر.

٦ ع: ترك.

٧ ع: طوالحن.

١ ه: عليها.

٢ ه: ففيعهن.

٣ ه: العقل.

٤ ه: في الغالب.

Onu büyük görmesi, ilişkisinde nefret etmemesi ve aralarında güzel bir yaşantının olması için zor kullanarak değil, güzellikle, **faziletlerini göstermek ve kusurlarını örtmek yoluyla kadında heybet uyandırması ve serbestlik tanımaması gerekir**. Açık olan, *killeti'l-inbisât* (serbestlik tanımamak) *setr* (örtmek) kelimesine atıf konumunda mecrurdur. *Îka'* (uyandırma) kelimesine atıf olarak merfu da olabilir. Çünkü serbestliğin genişliği örtünün kalkmasına ve belirli sınırların dışına çıkılmasına götürür. Böylece düzen bozulur. Akidelardan ve ibadetlerden zorunlu dinî bilgileri öğretmek ve âdâb-ı muaşeret, ev işlerini, ona yakışan ve yakışmayan halleri anlatmak gibi **uygun** din ve dünya işleriyle yumuşak bir şekilde **bir terbiye vermesi** gerekir. Bazı nüshalarda terbiye yerine *terhib* (rahatlatmak) yani genişlik tanımamanın uygun olduğu konularda sıkılamak olarak geçmektedir. Belki de bu, şeref bakımından metnin tefsirinde daha doğrudur. **Ona** akli eksik olduğundan küllî işlerde değil, sadece gönlünü hoş etmek için **cüz'î işlerde danışması** gerekir. Bununla birlikte kadının görüşünün aksini tercih eder. Çünkü “*Kadınlara danışın ve söylediklerinin tersini yapın*”¹ buyurulmuştur. Bir görüşe göre burada danışmayla başka bir fayda daha elde edilir, bu da doğru seçimin kadının görüşünün tersi olmasıdır. Fakat daha doğrusu bu mevzu küllî işlerde danışma içindir. Bu da genelle bakıldığında böyledir. Çünkü kadınların çoğu görüşleri, kadınlar duyulur olana daha bağlı oldukları için akla ters düşen vehmin gerektirdikleridir. Bazı erkeklerin akıllarının kadınlardan daha zayıf, görüşlerinin daha saçma olduğu gizli değildir. Böyle bir erkeğin, eğer hanımı daha isabetliyse ona uyması ve görüşünü kabul etmesi gerekir. Böyle denilmiştir. Ve yine **onu evde yönetici kılması**, yani cüz'î işleri ona emanet etmek ve bir tek onu sorumlu tutmak sûretiyle evi yönetmeye önem vermesini sağlayarak hizmetçiler gibi başkasının üzerine onu yönetici yapması gerekir. Çünkü her çokluğu bir arada tutacak bir cihet-i vahdeye ihtiyaç vardır. Hanımının ve akrabalarının gönlünü hoş etmek için cömertlik ya da başka yollarla **hanımın akrabalarına ikramda bulunması** gerekir ki ona hanımın maslahatına olacak işleri düzenlemesinde yardım etsinler. Başkalarından sarf-ı nazar etmek sûretiyle **onu kıskançlıktan uzak tutması**. Kıskançlık nefsin, onu gerçekte ya da zanda itibarını zedeleyen şeyi gidermeye sevk eden bir gücüdür. **Onun zihnini ev işleriyle** ve evin gerekli şeylerini yönetmekle **meşgul etmesi** gerekir ki ilgisi başka şeylere yönelerek düzen bozulmasın.

1 Aliyyu'l-Kâri, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-abbâri'l-mevzû'a*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1986), s. 240.

ويجب إيقاع الهية في نفسها بإظهار الفضائل وستر العيوب بطريق اللطف لا العنف لاستعظامه في نفسها وعدم التنفر في أنسها فيحصل حسن المعاشرة بينهما.

وقلة الانبساط الظاهر أنه بالجر عطفًا على الستر، ويمكن الرفع عطفًا على الإيقاع لأن^١ كثرته يؤدي^٢ إلى رفع الحجاب والخروج عن الانقياد التام فيختل أمر النظام.

ويجب تربيتها بما يناسب من أمر دينها ودنياها بطريق الملاءمة كتعليم الضروريات الدينية من العقائد والأعمال وتفهم آداب المعاشرة وأمور البيت^٣ وما يزينها أو يشينها من الأحوال. وفي بعض النسخ وترحيبها أي عدم تضيقها فيما يناسب التوسيع ولعله أولى من تفسيره بالترقيم^٤. [٣٤] ويجب مشاورتها في الجزئيات المتعلقة بأمور البيت تطبيقًا لخطرها لا في الكليات لنقصان عقلها^٥ ومع ذلك يختار خلاف رأيها لما ورد: «شاووهنّ خالفوهنّ»^٦ قيل ويظهر من هذا فائدة أخرى للمشاورة وهي كون الصواب خلاف رأيها. والأظهر أن تلك المشاورة في الكليات. وهذا بالنظر إلى الغالب، لأن أكثر رأيهنّ مقتضى الوهم المعارض للعقل لشدة ايتلافهنّ بالمحسوسات. ولا يخفى أنّ بعض الرجال أضعف عقلًا وأسخف رأيًا من النساء فيجب عليه أن يتبع زوجته ويقبل رأيها^٧ إن كانت أرشد منه كما قيل. ويجب أيضًا تحكيمها في المنزل أي جعلها حاكمة لغيرها من الخوادم بأن يفوض الأمور الجزئية إليها ولا يسلط غيرها حتى تهتم بتدبيرها. إذ لا بد لكل^٨ كثرة من جهة الوحدة. ويجب إكرام أقاربها بالمواساة وغيرها ليطيب قلبها وقلوب أقاربها حتى يعينوا لها في تنظيم مصالحها. ويجب أيضًا دفع الغيرة عنها بأن لا يلتفت إلى غيرها. والغيرة قوة للنفس تهيتها لدفع ما يقدح في العرض حقيقة أو اعتقادًا. ويجب شغل خاطرها بأمور المنزل وتدبير لوازمه لئلا ينعكس الاشتغال فيؤدي إلى الاختلال.

١ ع: لأنه.

٢ ه: تؤدي.

٣ ع - وتفهم آداب المعاشرة وأمور البيت.

٤ في هامش س، ه، ع: كما فسر بعض الشراح وحمله

البعض على السهو من الناسخ.

٥ ه + وتدبيرها.

٦ «شاووهنّ وخالفوهنّ» علي القاري، الاسرار

المرفوعة في اخبار الموضوعة، و: ٢٢٥.

٧ ه - رأيها.

٨ ع - كل.

Müellif bundan sonra kaçınılması gereken hususları anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

Genel olarak sebeplerinden uzak durmak yoluyla **onu aşırı sevmekten kaçınınsın**. Bir görüşe göre müellifin Eş'arî olup *teklîf-i mâ lâ yutâk* (kişinin kaldıramayacağı yükü yüklenmesi)'ni mümkün görmesine binaen bizâtîhi sevmenin kendisinden uzak durmak yoluyladır. Bu görüşün tartışmaya açık olduğu açıktır. **Eğer ona vurulmuşsa** ve bu elinde olmayan bir şey haline gelmişse mümkün olduğu kadar **bunu gizlesin**. Çünkü bu mağlubiyeti, hanımını razı edecek fiillerin peşine düşmeyi, fazla nazın sonucunda usanmayı ve yüce hükümran Allah'ın razı olacağı şeylerden uzaklaşmayı gerektirir. Saklaması gereken **sırlarını ona açmasın**. *Yutli* (açmasın) cezimle okunur. Nehiydir, kendisinden önceki emre atıftır; veya merfu okunur, nehiy anlamındadır, yine aynı kelimeye atıftır. Çünkü kadınların yaradılışında vefasızlık, çabuk öfkelenme ve sırları ifşa etmek sûretiyle intikam alma arzusu vardır. Yine sır saklama kuruluğa dayanan bir sûret kabilindendir. Kadınlar ise genel olarak yaş mizaçlıdırlar. **Ona küllî meselelerde danışmasın**. Az önce izah edildiği gibi meczum ya da merfu okunur. Burada kasıt, küllî meselelerde danışmaya götüren cüz'î meselelerde danışmadır ki bunun sayesinde yapmak veya yapmamak gibi cüz'î sonuçları elde etsin. Bu da iknâi ya da burhanî delile götürür. Yolculuk konusunda danışma hakkında şöyle denir: bu uygun yol arkadaşlarıyla, şu vakitte, şu amaçla yapılan bir yolculuktur. Böyle olan her yolculuk isabetlidir. Danışman ya bu sonucu onaylar veya küçük önermeye yahut büyük önermeye itiraz eder. Bu münazaranın bir türüdür. Daha önce kadınların küllî düşünmeden uzak, hayâlî ve vehmî işlere yatkın yaratıldıkları söylenmişti. Onlara danışma şüphe tozlarını harekete geçirir ve danışan danıştığı şey konusunda şüphe sahibiyken bu şüpheleri daha da artar. Kadının öfke anında intikam almak için insanlar arasında yaymasıyla ifşa olmaması veya evin idaresi ve düzeni için gerekli olanın dışında bir yükümlülüğe götürmemesi için **malının miktarını** ondan **saklasın**. *Yestur* (saklasın) kelimesi merfu ya da meczum okunur. **Onu uzak tutsun**, inşa anlamı taşımak üzere emre veya nehye atıf olarak merfu okunur veya *yestur* (saklasın) sözünde olduğu gibi yukarıda geçen emir *lâm*'ının başına geldiği kelimeye atıf olarak meczum okunur. Böyle söylenmiştir. Bu konuda ihtilaf vardır.

ثم شرع في بيان ما يجب الاحتراز عنه فقال:

وليجنب فرط محبتها بالاجتناب عن أسبابها في الجملة. وقيل عن نفسها بناء على أن المصنّف من الأشاعرة المجوّزة لتكليف ما لا يطاق. ولا يخفى ما فيه **وإن ابتلى بها** وصارت^١ اضطرارية **فليستره** بحسب الإمكان، [٣٤] لأنه يستلزم المغلوقة^٢ وطلب ما يرضيها^٣ من الأفعال والمال بفرط الدلال والتباعد عما يرضى به الملك المتعال. **ولا يطلعها** بالجزم نهى^٤ معطوف^٥ على الأمر أو بالرفع بمعنى النهي فيعطف عليه أيضاً **على أسرارها** التي يلزم كتمها، لأن النساء مجبولة على عدم الوفاء وسرعة^٦ الغضب وشهوة الانتقام بإفشاء السرّ. وأيضاً كتمان السر من قبيل الصورة المترتبة على اليوسة وهنّ مرطوبة المزاج غالباً. **ولا يشاورها في الكليات** بالجزم أو بالرفع^٧ كما مرّ. والمراد المشاورة في الجزئيات المؤدية إلى المشاورة في الكليات ليستنبط بها تلك الجزئيات المطلوبة فعلاً أو تركاً، فيؤدّي^٨ إلى دليل إقناعي أو برهاني. كان يقال في مشاورة السفر إنه سفر مع رفقة موافقة^٩ في وقت كذا لغرض كذا، وكلّ سفر هذا شأنه فصواب فيصوبه^{١٠} المستشار أو يمنع صغراه^{١١} أو كبراه فهي نوع من المناظرة. وقد سبق أن النساء مجبولة على الأمر الخيالي والوهمي بعيدة عن تعقّل الكليّ، فالمشاورة معهنّ تثير غبار الشكّ فيكون المستشار بعد كونه شاكاً فيما استشار له أشكّ. **ويستر** بالرفع^{١٢} أو بالجزم عنها **مقدار ماله** لئلاّ يؤدّي الإفشاء إلى إشاعتها^{١٣} إلى الأنام عند غضبها لأخذ الانتقام أو إلى تكليف ما هو خارج عن مقتضى التدبير والنظام. **ويجنبها** بالرفع عطف على الأمر أو النهي لكونه في معنى الإنشاء أو بالجزم عطف على مدخول اللام كقوله يستر على ما قيل وفيه كلام

١ هـ + محبتها.	٦ ع: أو سرعة.	١١ هـ + أو قيده.
٢ ع: المغلوقة.	٧ هـ: الرفع.	١٢ ع: و.
٣ ع: يرضيها.	٨ ع: فيؤدّي.	١٣ هـ + أيضاً.
٤ ع: هي.	٩ هـ: متوافقة.	١٤ هـ: إشاعة حالها.
٥ هـ + من باب إفعال.	١٠ ع: فيصوب.	

Yani onu **boş eğlencelerden**, yani düğün dernek, toplantı ve benzeri yerlerde duyma, yapma, söyleme yönünden boş eğlencelerle oyalanmasından **ve yaşlı kadınlarından meclislerinden** uzaklaştırsın. Çünkü onlar insanların, yoldan çıkma mertebesinde yoldan çıkarma mertebesine yükselmiş olan şeytanlarıdır.

Müellif kocanın hükümlerinden bahsettikten sonra hanımın durumlarını anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

[Kadınlar için şunlar zorunludur: iffetli olmak, yeterlilik göstermek, haşyet göstermek, iyi bir eş olmak, çok sitem etmemek.]

Eş olma yönünden **kadınlara** beş nitelik **zorunludur**: (i) **İffetli olmak**, yani eşinden başkasına karşı bakışını kesmek, kalbini tutmak ve sevgisini ona hasretmek. Böyle söylenilmiştir. (ii) **Yeterlilik göstermek**, yani sevgi ve muhabbetin artması için eşine ve evine yardım etmek, elinden geldiği kadar tahammül göstermek ve kendi başına göğüs germek gibi kadınların yapmaları gereken şeyi ortaya koymak. (iii) **Haşyet göstermek**, yani eşinin kalbinde heybetli olduğunu gösterecek şekilde nefretin değil, muhabbetin haşyetini göstermek. (iv) **İyi bir eş olmak**. Yani itaatle ve geçimsizlikten kaçınmakla iyi bir evlilik sürdürmek. Bunun yollarından biri eşinin gönlünü kazanmak için kendisini süslemesi, bedenini bakımlı ve kıyafetlerini temiz tutmasıdır. (v) **Çok sitem etmemek**. Çünkü bunu çokça yapmak sevginin azalmasına yol açar. Müellif bundan sonra, zikrettiği hususlara ters düşen kadını terk etmesini emretti ve şöyle dedi:

[Kim bozukluk hissederse onu kesinlikle terk etsin.]

Kim kendisiyle şer'an ve örfen evin düzeninin dağılacığı bir **bozukluk hissederse**, yani gözlemlerse, **onu kesinlikle terk etsin**. Yani derhal kadını boşaması gerekir. Ancak çocuklara yazık olması gibi daha büyük bir bozulmaya yol açacaksa başkadır. Naslarda beş tür kadından kaçınılması gerektiği buyrulmuştur: hasret çeken, minnet altında bırakan, ahlayıp vahlayan, başı dağlanmış ve harabat yeşilliği. Hasret çeken kadın, birinci kocasından çocuğu olan ve onu özleyen kadındır. Minnet altında bırakan kadın, mal sahibi olup eşini malıyla ezen kadındır. Ahlayıp vahlayan kadın, birinci eşinin ikincisinden daha iyi olduğunu düşünen ona tutkun olup ona sevgi besleyen kadındır.

أي يبعدها [٣٥] **الملاهي** أي الاشتغال باللهويات سمعاً أو فعلاً أو قولاً في مجامع العرس ومحافل الأنس ونحوها **ومجالسة العجائز** فإنهنّ شياطين الإنس مترقية من مرتبة الضلال إلى مرتبة الإضلال.

ولمّا فرغ من بيان أحكام الزوج شرع في بيان أحوال الزوجة فقال: ويجب

[على النساء العفة، وإظهار الكفاية، والخشية، وحسن التبعل، وقلة العتاب.]

على النساء من حيث هي زوجات خمس صفات: **العفة** أي قطع نظرها وكفّ قلبها عمّا عدا زوجها وقصر محبّتها عليها، كذا قيل. **وإظهار الكفاية** أي إظهار ما عليهنّ من مؤنة الزوج والبيت وتحملها بقدر وسعها ومباشرتها بنفسها لزيادة المحبة والألفة. **والخشية** أي إظهار خشية المحبة لا النفرة ليدلّ على أنّ زوجها مهيب في قلبها. **وحسن التبعل** أي حسن الازدواج بالإطاعة والاحتراز عن نشوز. ومنه تزيين نفسها وتطبيب بدنها وتطهير ثيابها طلباً لرضاء زوجها. **وقلة العتاب** على زوجها لأنّ إكثاره يؤدّي إلى تقليل المحبة. ثمّ أمر بترك من كانت على الخلاف ما ذكر فقال:

[ومن أحسن بفساد فليتركه البتة.]

ومن أحسن أي شاهد بفساد يختلّ به نظام المنزل شرعاً أو عرفاً **فليتركه البتة** أي يجب عليه تطبيقها في الحال إلا أن يؤدّي^١ إلى فساد آخر كضياع الأطفال. وقد ورد أنّه يجب الاحتراز عن خمسة أصناف من النسوان^٢ الحنّانة والمناة والأناة وكية القفا وخضراء الدمن: الحنّانة هي التي لها ولد من زوج آخر فيحنّ، والمناة المتموّلة التي يمنّ على زوجها بالمال. والأناة هي التي تزعم زوجها الأوّل خيراً من الثاني فتتّ منّه وتترحم على الأوّل.

Başı dağlanmış olan, iffet yolundan sapmış olup insanların eşi hakkında gıybet ettiği ve kadının kötülüklerinin zikredilmesiyle eşinin sanki başının damgalanmış gibi olduğu kadındır. Harabat yeşilliği ise, güzel ama köksüz, çöplük üzerinde biten yeşillik gibi olan kadındır.

Müellif bundan sonra evin üçüncü unsurunu anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

[Üçüncüsü hizmetçilerdir. Hepsinin durumuyla ve düzeltilmesiyle, sonra her birinin durumuyla ilgilenisin. Onların geçimlerini sağlasın. Durumlarını bilsin. Zaaf göstermeksizin onlara yumuşak davransın. Zulüm göstermeksizin de baskı altında tutsun. Her birisi için bir iş belirlesin. Onlara aşırı ağır iş yüklemesin. Köle daha iyidir.]

Üçüncüsü hizmetçilerdir: *Hadem* (hizmetçiler) fethayla okunur. *Hâdim* (hizmetçi)'nin çoğuludur. Tıpkı *teba'* (takipçiler)'in *tâbi'* (takipçi)'nin çoğulu olması gibidir. Hizmetçiler evin ihtiyaçlarındandır. Uzuvlardan sadır olan işleri devralmalarından ötürü bunlara benzetilmişlerdir. Hizmetçisiz bir ev uzuvları işlemeyen bir beden gibidir. Onların var olmaları yüce Allah'ın nimetlerindendir. Genel olarak **hepsinin durumuyla ve düzeltilmesiyle, sonra ayrıntılı olarak her birinin durumuyla** ve düzeltilmesiyle **ilgilenisin**. Bu şekilde hangi göreve uygun oldukları, hangi sorumluluğu kaldırabilecekleri ortaya çıksın, bir şeyi kendisine ait olmadığı yere koymaktan korunsun, kendisine ve başkasına zulmetmemiş olsun. Durumlarını düzeltmek için **onların geçimlerini sağlasın**. Çünkü o, Peygamberimizin (s.a.)'in de şöyle buyurduğu gibi Allah katında onların durumlarından sorumludur: "*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz.*"¹ Yaradılış bakımından onlarla eşit olduğunu aklında bulundursun. Yumuşaklık ve ihsan yolunu seçip sertliği ve baskıyı terk ederken itidal şartını unutmamalıdır ki emirlerine karşı bir gevşeklik olmasın. Müellif de buna işaret etmiştir ve şöyle demiştir: İyi, kötü, faydalı, zararlı **durumlarını bilsin**. Onları çalıştırırken durumlarını bilmek, diğer günlerde onlardan habersiz olmak uygun olmaz. Hizmette tembelliğe sebep olacak bir **zaaf göstermeksizin onlara yumuşak davransın**. Şeriatın dışına çıkan bir **zulüm göstermeksizin de baskı altında tutsun** ki böylece yüce Rabb'in terbiyesinde asıl olanın celal ve cemal arasında olması gibi her zaman korku ve ümit arasında bulunsunlar.

1 Buhârî, "Cuma", 11.

وكية القفا هي التي انحرفت عن نهج العفة فيقع الناس في غيبة زوجها فيصير كأنه مكتوبة القفا بذكر فضائح المرأة. وخضراء الدمن جميلة [٣٥] لا أصل لها كأنها خضراء المزبلة.

ثم شرع في الثالث من أركان المنزل فقال:

[الثالث الخدم فليُنظر في حال الكل وإصلاحها ثم في حال كل واحد منهم، وليهيئ معاشهم، ويتعرف أحوالهم، ولا يخليهم من لطف بلا ضعف عن عنف بلا ظلم، ويعين لكل شغلاً، ولا يكلفهم بفضل مشقة. والعبد أولى.]

الثالث الخدم بفتحيتين جمع خادم كالتبع جمع تابع؛ فإنهم من حوائج المنزل. وقد شبهوا بالأعضاء لنيابتهم في صدور الآثار الواردة منها. والمنزل بلا خدم كالبدن المعطل الأعضاء، فوجودهم^١ من جملة نعم الله تعالى، **فليُنظر في حال الكل وإصلاحها إجمالاً ثم لينظر في حال كل واحد منهم وإصلاحه تفصيلاً** حتى يظهر أنه في أي خدمة يليق ولأي تكليف يطبق ويتخلص من وضع الشيء في غير محله ولا يكون ظالماً لنفسه ولغيره. **وليهيئ معاشهم لإصلاح حالهم** لأنه مسؤول عند الله تعالى عن أحوالهم كما قال عليه السلام: «كلّكم راع وكلّكم مسؤول عن رعيته»^٢ وليلاحظ^٣ مساواته لهم في أصل الفطرة لكن لا بد أن يسلك مسلك الرفق واللطف وترك الغلظة والعنف بشرط الاعتدال حتى لا يؤدي إلى التهاون في الامتثال كما أشار إليه وقال: **ويتعرف أحوالهم** من الخير والشر والنفع والضرر ولا يليق تعرّفهم حين الاستخدام والغفلة عنهم في سائر الأيام. **ولا يخليهم من لطف بلا ضعف يؤدي إلى التكاسل في الخدمة ولا يخليهم عن عنف بلا ظلم** خارج عن حدّ الشرع حتى يكونوا دائماً بين الخوف والرجاء كما هو الأصل في تربية الرب المتعال بين الجلال والجمال.

٤ ع: مساواتهم.

٥ ه: يترك.

٦ ع: يكون.

١ ع: فوجدهم.

٢ صحيح البخاري، الجمعة ١١.

٣ ه: يلاحظ.

Ve yine hareketlerine ve duruşlarına bakmalı, onları dikkatle incelemelidir. Çünkü dış görünüş ahlâkî yaşayışa; dış yaradılış iç ahlâka işaret eder. Zeki olan aptal olana tercih edilir. Aksi de söylenmiştir. En iyisi sınırlamamak, yeteneğine göre bir iş belirlemektir. Bu yüzden müellif

5 şöyle dedi: **Her birisi için** dikkatle incelemesinin sonunda ortaya çıkan durumuna uygun **bir iş belirlesin**. Eğer onu tanıdığı gibi çıkarsa ne ala; değilse onu başka bir işe kaydırın. Eğer bir hata veya kusur işlerse birincide hoş görsün, ikincide tehdit etsin, üçüncüde terbiye etsin, dördüncüde ise geri çevirsin. Karşılık verme ve cezalandırmada acele etmesin.

10 Hizmetçilerin en iyisi sevgiyle hizmet edendir. En kötüsü ise nefretle hizmet edendir. **Onlara aşırı ağır iş**, yani güçleri üzerinde olan, genel olarak güç yetirebileceklerinden daha fazla iş **yüklemesin**. Hizmetçiler hür ve köle olmak üzere iki kısım olduğundan müellif amaca en uygun olana şöyle işaret etmiştir:

15 Çoğunlukla **köle** hürden **daha iyidir**. Çünkü daha bağımlı, ayrılması daha zordur. Bu da eğer akıllıysa böyledir. Değilse akıllı hür, işlevsiz köleden daha iyidir. Hizmetçiler üç sınıftır: (i) Evin işlerini yöneten özel hizmetçi; bu, hizmet alanın duyu organları mesabesindedir. (ii) Alışveriş gibi işleri yürüten hizmetçi; bu eller mesabesindedir. Bu ikisinde akıl ve istikamet şartı

20 aranır. (iii) Ağır iş hizmetçisi; bu da ayaklar mesabesindedir. Bunda kuvvet ve dayanıklılık şartı aranır. Her milletin övülen ve yerilen yönleri vardır. Nitekim Araplar sözü güzel söylemekle meşhurdurlar; kaba tabiatlı olmakla ve şehvet güçleriyle itham edilirler. Habeşliler vefa ve sebat ile öne çıkarlar; kibir ve tahammülsüzlükle ayıplanırlar. Acemler akıllık, zekilik, iyi yönetim-

25 le bilinirler; hilekârlık, tuzak ve ikiyüzlülükle ayıplanırlar. Yunanlılar doğru sözlülük, vefa ve maharetle öne çıkarlar; cimrilik ve çirkeflikle yerilirler. Hintliler sezgi ve vehim gücüyle, hızlı hareket etmekle, hizmet kalitesiyle, el çabukluğu ile bilinirler; ucup, kin, kibir ve korkaklıkla kınanırlar. Türkler cesaret ve hizmet kalitesiyle meşhurdurlar, vefasızlıkla ve güvenilir olmamakla ayıplanırlar. Böyle derler. Bu iyi özelliklerin ve kusurların çoğunluğa dayandığı açıktır.

30

ويجب أيضًا إمعان النظر في حركاته وسكناته ويتفرّس فيه إذ الصورة تدلّ على السيرة والخلقة الظاهرة على الأخلاق الباطنة. والكيّس أرجح من البليد وقيل بالعكس، والأولى عدم التقييد [٣٦] بل تعيين شغل ملائم للاستعداد ولذا قال: **ويعين لكلّ شغلًا** مناسبًا لحاله الذي ظهر بالتفرّس فيه، فإن خرج من عهدته كما ينبغي فيها وإلا فينقله إلى شغل آخر. وإذا صدر منه زلة أو هفوة يسامح في المرّة الأولى ويهدّده^٥ في الثانية ويؤدّبه في الثالثة ويردّه في الرابعة ولا يعجل بالأخذ والعقوبة. وخير الخدم من يكون خدمته بالمحبّة وشرّهم من يخدم بالكره. **ولا يكلّفهم بفضل مشقّة** أي بمشقة زائدة على قدرتهم ممّا ليس في وسعهم عادة. ولمّا كان الخادم على قسمين حرّ وعبد أشار إلى^٦ أوفقهما للغرض فقال:

والعبد أولى من الحرّ غالبًا لأنّه أشدّ انقيادًا وأبعد انفصالًا إذا كان عاقلًا؛ وإلا فالحرّ العاقل أولى من العبد العاقل. ثمّ الخادم على ثلاثة أصناف: الخادم الخاصّ المدبّر في أمور المنزل وهو بمنزلة الحواسّ^٧ للمخدوم^٨، وخادم التصرف كالبيع والشراء وهو بمنزلة اليدين ويشترط في كلّ منهما العقل والاستقامة؛ وخادم المشقّة وهو بمنزلة الرجلين ويشترط فيه القوّة والتحمّل. ولكلّ صنف جهة مدح وذمّ. فالعرب مشهور بفصاحة البيان متّهم^٩ بجفوة الطبع وقوّة الشهوة، والحبشة ممتازة بالوفاء وثبات القدم معيوب^{١٠} بالتكبّر وعدم التحمّل، والعجم متعارف بالعقل والكياسة وحسن السياسة معيوب بالحيلة والمكر والنفاق، والروم ممتاز بالصدقة والوفاء والكفاية وملوم^{١١} بالبخل واللامّة، والهند معروف بقوّة الحدس^{١٢} والوهم وسرعة الحركة وخفة اليد^{١٣} ومذموم [٣٦] بالعجب والحقد والكبر والجبن، والترك مشهور بالشجاعة وجودة الخدمة ومعيوب بالعدو وعدم الأمانة، كذا قالوا. **ولا يخفى أنّ هذه الخصال والمعائب مبنية على الغالب.**

١ هـ: عن.	٥ ع: الخواص.	٩ ع: معلوم.
٢ ع: يهدد.	٦ ع: للمخدوم.	١٠ ع: الحدث.
٣ ع - إلى.	٧ ع: منهم.	١١ ع: اليد.
٤ ع: عاقل.	٨ ع: مغبوبة.	

Müellif bundan sonra evle ilgili dört hususun dördüncüsünü anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

[Dördüncüsü çocuktur. Ona güzel bir isim versin. Sonra onu mutedil mizaçlı, güzel ahlâklı biri emzirsin. Ahlâkını korusun ve daha önce zikredilenlerle iyileştirsin. Aralarında bulunduğu kişiler iyi kimseler olmalıdır. Onu istidadı olan bir zanaatle uğraştırsın ve onu tamamlamasını, ondan kazanç elde etmesini emretsin.]

Dördüncüsü çocuktur. *Veled* (çocuk) doğan herkese verilen isimdir. Ebeveyni üzerinde hakları vardır. Onların da onun üzerinde hakları vardır. Haklarından birincisi güzel bir isim konulmasıdır: **Ona güzel bir isim versin.** Yani onu Peygamberlerin isimlerinden bir isim gibi güzel, mübarek bir isimle adlandırsın, uğursuz bir isimle değil. Peygamber (s.a.)’in bazı isimleri beğendiği, bazılarını ise değiştirdiği meşhurdur. Evfak ve huruf ilimlerinde açıklandığı üzere isimlerdeki farklılık müsemmalara etki eder. Bir görüşe göre mütekellimler arasındaki ismin müsemmanın aynısı ya da gayrisi olması konusundaki tartışma sanki buradan kaynaklanır. İmam [Fahreddîn er-Râzî] bu tartışmanın gereksiz olduğu söyler. Çünkü eğer isimle, manası olan bir lafız kastedildiyse şüphesiz bu müsemmanın gayrisidir. Eğer isimle, kendisine delalet eden mana kastediliyorsa açıktır ki bu aynısıdır. Bu yüzden bazı muhakkik âlimler, eğer isim lafızdan ibaretse Mu‘tezile’nin görüşü doğrudur demişlerdir. O da ismin; onun belirli bir zâta delalet eden bir isim oluşu anlamında tesmiyeyle aynı olduğudur. Bu durumda tesmiye isimlendirilenin sıfatı olur, isim verenin değil. Eğer isim anlamdan ibaretse o zaman tercih edilen görüş Ehl-i Sünnetindir. O da ismin müsemmayla aynı olduğudur.

Burada isimden kasıt ilimden bir kısımdır. O da aynıyla bir şahsa konulan şeydir. Eğer babadan, anneden, oğuldan ya da kızıdan dolayı verilirse künye olur. Eğer böyle değil de kendisinden övgü ya da yergi anlaşıyorsa lakap olur. Bunların hiçbirisi değilse isimdir. Bir görüşe göre ismin konulmasının yedinci güne kadar geciktirilmesindeki sır, güzel isim koyma hususudur ki insan iyice düşünebilsin. Çocuğun haklarından biri de emzirmenin iyi olmasıdır. Nitekim müellif şöyle dedi:

ثم شرع في رابع الأربعة فقال:

[الرابع الولد فيحسن تسميته، ثم ترضعه معتدلة المزاج حسنة الأخلاق، ويحفظ أخلاقه ويدأوى بما مرّ، وليكن مخالطوه من أهل الخير، وليشغله بصناعة يستعدّ لها وليأمر بتكميلها والاكتساب بها].

الرابع^١ الولد اسم لكل مولود وله حقوق على والديه كما أنّ لهما حقوقاً عليه. وأول حقوقه الإحسان في تسميته: فيحسن تسميته أي تسمية باسم حسن متبركة^٢ به كاسم من أسماء الأنبياء لا ممّا يتطير به. وقد اشتهر أنّ النبيّ عليه السلام قد يتفاعل ببعض الأسماء وقد يغيّر بعضها. والتفرّق^٣ في الأسماء يؤدّي إلى التصرف في المسمّيات كما بين في علم الأوفاق والحروف. قيل كآته من هنا؛ نشأ الخلاف بين المتكلمين في أنّ الاسم عين المسمّى أو غيره. وقال الإمام هذا الخلاف من فضول الكلام؛ لأنّه إن أريد بالاسم اللفظ الدالّ فلا شكّ أنّه غير المسمّى، وإن أريد المعنى المدلول فلا يخفى^٤ أنّه عينه. ولذا قال بعض المحقّقين إنّ كان الاسم عبارة عن اللفظ فالقول قول المعتزلة وهو أنّه عين التسمية بمعنى كونه اسمًا دالًّا على ذات مشخصة فيكون التسمية صفته لا صفة الواضع. وإن كان عبارة عن المفهوم فالمختار قول أهل السنة وهو أنّه عين المسمّى.

ثمّ المراد بالاسم هنا ما هو قسم من العلم وهو ما وضع لشخص بعينه. فإن صدر بأب أو أم أو ابن أو بنت فكنية وإلا فإنّ أشعر بمدح أو ذمّ فلقب وإلا فاسم. قيل السرّ في تأخير التسمية إلى اليوم السابع^٥ هو هذا الإحسان حتى يحصل إمعان النظر للإنسان. ومن حقوقه حسن الإرضاع كما قال:

٤ هـ - من هنا؛ ع: من ههنا.
٥ هـ: فلا شك.
٦ ع + و.

١ ع - الرابع.
٢ هـ: يتبرك.
٣ هـ: التصرف.

Sonra onu mutedil mizaçlı, güzel ahlâklı biri emzirsin. Çünkü sütün, tüm ahlâk konularının öznesi olan emzirilenin mizacı üzerinde büyük bir etkisi vardır. Onun mizacı mutedil olma ya da olmama bakımından sütün mizacını takip eder. Sütün mizacı da emzirenin mizacını takip eder. Böylece çocuğun ahlâkı emzirenin ahlâkını takip eder. Bu yüzden “*Emzirme tabiatı değiştirir*”¹ buyrulmuştur. En faydalısı annesinin sütüdür. Çünkü bu süt, hamilelik süresince adet kanından dönüşmüştür. Çocuk da buna alışkıdır. Bununla birlikte annenin emzirmesi tabîî bir sevgi ile olur. Eğer baba sütanneye ihtiyaç duyarsa yaşı genç, görünüşü ve ahlâkı güzel, kırmızıya çalan beyaz tenli, uzuvları orantılı birini seçmelidir. Sonra sütünü, tırnağının üzerine bir damla damlatmak sûretiyle kontrol etmelidir. Mutedil olanı mercimek gibi olan, ifrat derecesinde yoğun ya da aynı şekilde çok seyrek olmayandır. Beyaz, güzel kokulu olur. Sütten kesildikten sonra eğer bunun etkileri iyi olmuşsa ahlâkını korumaya çalışmalıdır. Kendisinde görülecek ilk etki asalettir, o da hayâdır. Kötü özelliklerin iyileştirilmesini de daha önce işaret edilen tedavi yollarıyla yapar. Nitekim müellif şöyle dedi:

Ahlâkını korusun ve daha önce zikredilenlerle yani bülüğ zamanına kadar etkilerin ortaya çıkmasından sonra daha önce geçen koruma ve giderme yollarıyla **iyileştirsin.** Bülüğdan önce ise onu kötü huylara götürecek şeylerden koruması gerekir. Bu yüzden onu istediği şeylere yaklaştırmalı, sevmediği şeylerden uzaklaştırmalı, onu kızdıracak ve üzecek şeylerden korumalı, ona bazı çocuk haklarında yardımcı olmalı, ona boş eğlenceler, kötü sözler, ahlâksızlarla arkadaşlık gibi hususlarda serbest bırakmaksızın mutedil bir genişlik tanınmalıdır. Müellif bundan sonra bülüğe ermiş, bülüğ çağına gelmiş ve reşit olmuş olanların eğitilmesini anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi: **Aralarında bulunduğu kişiler iyi kimseler olmalıdır.** Yani onu iyilerle bir arada tutmalı, kötülerden uzaklaştırmalıdır. Çünkü çocuk bu evrede yazısız boş bir levha, sûretsiz heyûlâ gibidir. Şüphesiz arkadaşlık etkileycidir. Bu yüzden şair şöyle demiştir:

“Kişiyi sorma, arkadaşına bak
Her arkadaş arkadaşına uyar.”

1 Suyûti, *el-Câmi’u’s-sağîr*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2004), s. 277.

ثمّ ترضعه معتدلة المزاج [٣٧] حسنة الأخلاق لأنّ اللبن له تأثير عظيم في

مزاج الرضيع الذي هو مدار جميع الأخلاق، فمزاجه تابع لمزاج اللبن في الاعتدال وعدمه. ومزاج اللبن تابع لمزاج المرضعة فيكون^١ أخلاقه تابعة لأخلاقها^٢ ولذا

ورد: «الرضاع يغيّر الطباع»^٣ والأنفع لبن أمّه، لأنّه المستحيل من دم الطمث في مدّة الحمل فهو معتاد له مع أنّ إرضاعها بالمحبّة الطبيعية. وإن احتاج^٤ إلى

المرضعة فينبغي أن يختار حديثة السنّ حسنة الصورة والسيّرة، بيضاء^٥ مشربة بحمرة متناسبة الأعضاء، ثمّ يمتحن لبنها بأن يقطر منه قطرة على الظفر، فالمتعدل منه ما

يكون كعدسة لا غليظاً مفروطاً ولا سيّالاً هابطاً، ويكون أبيض طيّب الرائحة. ثمّ يسعى بعد الانقطاع عن الرضاع إلى حفظ أخلاقه إن كان آثارها حسنة. وأوّل ما

يظهر فيه من آثار النجابة هو الحياء وإلى مداواتها بما مرّ من طرق العلاج كما قال:

ويحفظ أخلاقه ويداوي بما مرّ أي بنحو ما مرّ من أسباب الحفظ والدفع بعد

ظهور بعض الآثار إلى وقت البلوغ. وأمّا قبله فيجب حفظه عمّا يؤدّي إلى سوء الخلق

فيقرّب إليه ما يشتهي وينحّيه^٦ ما يكرهه ويحفظ عمّا يغضبه أو يحزنه ويساعده في بعض أحكام الصبيّ ويوسّعه توسيعاً معتدلاً بلا استرسال في الملاهي وفحش الكلام

والإيتلاف في أرذل^٧ العوام^٨. ثمّ شرع في تربية البالغ^٩ المراهقة^{١٠} وسنّ الرشد^{١١} فقال

وليكن مخالطوه من أهل الخير أي يجب مجالسته الأخيار ومباعدته عن الأشرار،

لأنّ الولد في هذا الطور كاللوح [٣٧] المجرد عن النقوش والهيولى المجردة عن

الصور. ولا شكّ أنّ الصحبة مؤثّرة، ولذا قيل:

عَنِ الْمَرْءِ لَا تَسْأَلُ وَأَبْصُرُ قَرِينَهُ
فَكُلُّ قَرِينٍ بِالْمُقَارَنِ يَقْتَدِي

١ هـ: فتكون.	٥ هـ: احتيج.	٩ ع: عوام.
٢ ع: لا أخلاقهما.	٦ هـ + نقيّة.	١٠ هـ - البالغ.
٣ السيوطي، الجامع الصغير،	٧ هـ: يبعد عنه.	١١ ع: مراهقة؛ هـ: المراهق.
و: ٢٧٧.	٨ ع: أرذل.	١٢ هـ - وسن الرشد.
٤ ع + عدم.		

Babanın çocuğuna dinî akideleri, şer‘î hükümleri, nebevî sünnetleri, se-
 lefin âdâbını öğretmesi gerekir. Onun kötülükleri işlemesini engellemek,
 onu iyi işlere teşvik etmek, ona iyilerin övülmesi kötülerin yerilmesi ile ilgili
 naslarda gelen bilgileri anlatmak, yaptığı az bir iyiliği büyütme, yaptığı
 bazı kötü şeylere ilk etapta göz yummak, akılsızların elbiseleriyle süslen-
 meye ve çabuk bozulup mide fesadına sebep olan yaş yiyecek ve meyvelere
 alıştırmamak iyi bir tedbirin gerekliliklerindendir. İlan etmekten kaçınacağı
 şeyi yapmasına, gündüz uyumasına, gece uykusunu uzun tutmasına engel
 olmalıdır. Onu yalan, küçümseme, gıybet ve koğuculuktan alıkoymalıdır.
 Ona sessiz olmayı, kısa cevap vermeyi, konuştuğu kişinin yüzüne bakmama-
 yı emretmelidir. Onun ilme ve eğitime olan istidat ve kabiliyetini dikkatle
 incelemeli, eğer istidadı varsa oraya yönlendirmeli, yoksa kabiliyetli olduğu
 şeyle ilgilenmesini sağlamalıdır. Mesnevi’de bu şöyle geçer:

“Herkes özel bir iş için yaratılmıştır ve

Bu işin arzusu her kalbe konulmuştur.”

Bunun dayanağı Peygamber (s.a.)’in şu sözüdür: “*Herkes kendi için ya-
 ratıldığı şey kolaylaştırılır.*”¹ Bazı filozoflar çocukları çarşıda dolaştırır, onlara
 zanaatleri gösterir, eğer onlarda bir şeye karşı fazla bir ilgi görürlerse onları
 ona yönlendirirlermiş. Yoksa Allah’ın istediği şey onlarda ortaya çıkıncaya
 kadar kendi hallerine bırakırlarmış. Bu yüzden müellif şöyle dedi:

İlme olan kabiliyetinden ümidi kesince **onu istidadı olan bir zanaatle
 uğraştırırsın ve onu tamamlamasını, ondan kazanç elde etmesini emret-
 sin.** Çünkü ilim insanî kemâlâtın en şereflişidir. Sözü edilen ümidi kesmeden
 önce zanaatle meşgul olmak sakıncalı bir zulümdür. Bir görüşe göre zanaat
 ilimden daha geneldir. Bunda tartışılacak çok şey vardır. Zanaatle uğraşma-
 nın eğitime engel olmadığı da söylenmiştir. Çünkü geçim hususunda zihnin
 rahat olmasını sağladığı görülebilir. Geçmiş sultanlar çocuklarına, kazançları-
 nın kendi ellerinden olması için tabiatlerine uygun zanaatlerden öğretirlerdi.

1 Buhârî, “Tevhid”, 53.

ويجب على الوالد أن يعلم ولده من العقائد الدينية والأحكام الشرعية والسنن النبوية والآداب السلفية. ومن حسن التدبير منعه عن ارتكاب القبائح وتحريضه على المحاسن وإسماعه لما ورد في مدح الأخيار وذم الأشرار، واستكثار قليل من خيره والإغماض في أول الأمر عما صدر منه من بعض الشر، وعدم تعويده على التزّين بألبسة السفهاء وأنواع الأطعمة والفواكه الرطبة السريعة الاستحالة إلى الأخلاط الرديّة المؤدّية إلى فساد المعدة، ويمنعه عن فعل يمتنع عن إعلانه، ومن نوم النهار وإكثار نوم الليل، ويمنعه عن الكذب والسخرية والغيبة والنميمة، ويأمره بالسكوت واختصار الجواب وعدم النظر إلى وجه من يخصّه بالخطاب. ثمّ إنّّه ينبغي أن يتفرّس^١ في استعداداته وقابليته للعلم والمعارف، فإن كان مستعدّاً لها فيها، وإلا فيشغله بما هو قابل له كما سبق في بيت المثنوي:

هر کسی را بهر کاری ساختند میل انرا در د^٢ لش اندختند*

ومبناه قوله عليه السلام: «كلّ ميّسر لما خلق له»، وكان بعض الحكماء يديرون الأطفال في الأسواق ويعرض^٣ عليهم^٤ الحرف، فإن وجدوا زيادة^٥ رغبة في شيء منها يشغلونهم به وإلا فيخلون^٦ على حالهم حتى يظهر فيهم ما شاء الله تعالى ولذا قال:

[٣٨] وليشغله بصناعة يستعدّ لها وليأمر بتكميلها والاكْتساب بها بعد اليأس من قابلية العلم، لأنّه أشرف الكمالات الإنسانية، فلاشتغال بها قبل اليأس المذكور ظلم محذور. وقيل الصناعة أعمّ من العلم وفيه ما فيه^٧. وقيل الاشتغال بها لا يمنع التعلّم، لأنّها قد تعين عليه لحصول^٨ فراغ البال عن أمر المعاش. وكان الملوك الماضية يعلمون^٩ أولادهم شيئاً من الصنائع الملائمة للطبائع ليكون تعيشهم من كسب اليد.

١ ع: الفساد.	٥ ع: يعرضون.	٩ هـ - وفيه ما فيه.
٢ ع: يتفرّس.	٦ هـ + أنواع.	١٠ ع: الحصول.
٣ هـ: اورادرد.	٧ ع: زادة.	١١ ع: يتعلمون.
٤ صحيح البخاري، التوحيد ٥٣.	٨ هـ: فيخلونهم.	

Kızlara ev işlerini yönetmeyi, zorunlu aslî ve fer'î hükümleri öğretirlerdi; ilimlerle fenleri ve yazı yazmayı öğretmezlerdi. Çünkü bunlar çoğunlukla onların bozulmalarına sebep olur. Onları güzel edep ve ahlâk üzere yetiştirmek, zanaatlerden onlara mahsus olanları öğretmek ve yaşları geldiğinde dengiyle çabucak evlendirmekle yetinmelidir.

Sonra bil ki çocukların, gençlerin, erkeklerin, kadınların çoğu zamanda ihtiyaç duyduğu âdâb ve haller; konuşma, yeme, hareket etme ve durma ile ilgilidir. Konuşma âdâbına gelince, az konuşmak bundandır. Çünkü en iyi söz az ve öz olandır. Bunu gerektiren bir ihtiyaç olmaksızın sözü gereksiz yere uzatmak kıt akilliliğe ve zayıf görüşlülüğe delalet eder. Çok konuşmak kalbi öldürür, vakarı giderir, zararları çeker. Çünkü kim çok konuşursa çok hataya düşer. Sana, Hz Aişe (ra)'den rivayet edilen Peygamber (s.a.) hakkında şu söz bu konuda şahit olarak yeter: “*O az konuşurdu. O kadar ki, her mecliste söyledikleri sayılıydı.*” Bazı filozoflardan şöyle aktarılmıştır: “Eğer sebep-siz yere çok konuşan birini görürsen onun deli olduğuna hükmet.” Ve onlar konuşmanın öncesinde bir inceleme ve tam bir düşünme olması gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir. Açıktır ki bu da az olmasını gerektirir. Konuşma âdâbından biri de yüksek ve alçak, hızlı ve yavaş arasında olmasıdır. Başka biri duruma uygun olması, sözü dinleyen muhatabın anlayacağı şekilde olmasıdır. Bu yüzden “insanlarla akılları ölçüsünde konuşun” denilmiştir. Başka biri kötü, pervasız ve hafif sözlerden kaçınmaktır. Başka biri gösterişten, kavgadan, cevap yetiştirmekten, söz bitmeden karşılık vermekten kaçınmak; yabancı sözler, çok kullanılmayan ve alışık olunmayan farklı kelimelerden ve çirkin şakalardan sakınmaktır. Çünkü bu mürüvveti giderir, alçaklığı getirir, kin ve düşmanlığa götürür. Mutedil olanında bir sakınca yoktur. Başka biri konuşmada nezaketi gözetmek, münakaşadan ve kavgadan kaçınmaktır. Başka biri söylemek ya da dinlemek yoluyla gıybetten, iftiradan, yalandan, koğuculuktan uzak durmaktır. Başka biri dinlemesi konuşmasından çok olmasıdır.

وتدبير البنات بملازمة البيوت وتعليم ما لا بدّ منه من الأحكام الأصلية والفرعية دون العلوم والمعارف وصنعة الكتابة، فإنّها مؤدّية غالباً إلى فسادهنّ بل يقتصر على التأديب بالآداب الحسنة والأخلاق المستحسنة وتعليم ما يختصّ بالنسوان من الصنائع وتعجيل تزويجهن بالأكفاء إذا بلغن أجلهنّ.

٥ ثمّ اعلم أنّ ما يهتمّ به ويكثر وقوعه من الآداب والأحوال اللازمة للصبيان والشبان والرجال والنسوان في أكثر الأوقات ما يتعلّق بالكلام والطعام والحركات والسكنات. أمّا آداب الكلام فمنها تقليده، لأنّ خير الكلام ما قلّ ودلّ، وإكثاره بلا ضرورة داعية إليه على خفة العقل وسخافة الرأي أدلّ^١ وإنّه يميّت القلب ويزيل الوقار ويجلب المضارّ؛ لأنّ من كثر كلماته كثرت هفواته. وكفّاك شاهداً عليه ما روي عن عائشة رضي الله تعالى عنها من أنّ النبيّ عليه السلام كان قليل الكلام بحيث كان حديثه في كلّ مجلس معدوداً. وقد حكى عن^٢ بعض الحكماء: «إذا رأيت مكثراً بلا موجب فاحكم بأنّه مجنون». واتفقوا على أنّه يجب أن يكون الكلام مسبوفاً [٣٨-] بالملاحظة والفكر التأمّ، ولا يخفى أنّه يقتضي القلّة. ومنها أن يكون بين الجهر والإخفاء والإسراع والإبطاء. ومنها مطابقة لمقتضى الحال وكونه بحسب ما يفهمه المخاطب من حاقّ المقال^٣، ولذا يقال: «كلّموا الناس على قدر عقولهم»^٤. ومنها الاحتراز عن الفحش وإظهار الطيش والخفة. ومنها الاجتناب عن المراء والجدال ومبادرة الجواب للسؤال والمقابلة قبل تمام المقال والاحتراز^٥ عن إتيان الألفاظ الغريبة والكلمات^٦ الوحشية الغير المأنوسة الاستعمال وعن المزاح الشنيع؛ فإنّه ينفي^٧ المروّة ويورث الهوان ويؤدّي إلى الخصومة والعدوان، ولا بأس بالاعتدال^٨. ومنها مراعاة الملاطفة في المحاوراة والاحتراز عن المباحثة والمشاجرة. ومنها أن يجتنب^٩ عن الغيبة والبهتان والكذب والنميمة قولاً وسماعاً. ومنها أن يكون استماعه أكثر من تكلمه؛

٩ في هامش ه: أكر صاحب سخن كامل شود خاموش منكيردد / كره جون از زبان غيحه واشد كوش منكيردد.*

١ في هامش ع: متعلّق بقوله الاتي
ادل قدم عليه لرعاية السجع.
٢ ع: أن.
٣ ع: المتعال.
٤ ع، س - ولذا يقال كلموا الناس
على قدر عقولهم.
٥ ه + ومنها الاحتراز.
٦ ع: الكمالات.
٧ ع: ينبغي.
٨ ه + في البيان.

Nitekim yüce Allah bir dil iki kulak yaratmış, sanki bir kere söylemeyi iki kere dinlemeyi emretmiştir. Başka biri muhatabından başka bir yere bakmamak ve yönelmemek, anladım, duydum gibi takip bildiren kelimeleri adet haline getirmemek, ittifakla bağlamda yeri olmayan, dinleyenin aklını karıştıracak bir söz sarf etmekten, konuşma esnasında gereksiz yere gülmekten, bazı muğlak yerler hariç çok soru sormaktan ve soruşturmadan uzak durmaktır.

Hareket etme ve durma âdâbına gelince, bunlardan birisi hareket ederken hızlı ve yavaş olmada mutedil olmak, kibirli yürümekten, uzuvları sallamaktan, etrafa çok bakmaktan kaçınmaktır. Başka birisi adamlar kaldırmadığı sürece ayakkabıların hizasında oturmak, sakalıyla, tespahiyle, eliyle, ayağıyla, başıyla diliyle oynamaktan, burnundan ve ağzından bir şey çıkarmaktan kaçınmak ve başkasının yanında uyumamaktır. Bir diğeri, biraz sağ yanı üzerine uyuyup sonra sol tarafına dönmektir. Çünkü bu beden için daha faydalı, hazmın iyi olmasında daha etkilidir. Sırtüstü uzanmak en kötü yatma şeklidir. Çünkü beyinden göğse inen iner ve nefes organlarını bozar, hazmı kötüleştirir. Yüzükoyun yatmak ise hazma yardımcı olsa da, ilgili yerlerde açıklandığı gibi kalp ve göğüs hastalıklarına sebep olur.

Yemek âdâbına gelince, bunlardan birisi başlamadan önce ve sonrasında elleri, ağzı ve burnu yıkamak, besmele ile başlamak, hamdele ile bitirmek, misafir için olması dışında yemeğe başlamada acele etmemek, yemek artıklarıyla eli, elbiseyi, sofrayı kirletmekten, üç parmaktan fazlasıyla yemekten, ağzı aşırı açmaktan, büyük lokma almaktan, hızlı çiğnemekten ve yutmaktan, yemek bitmeden parmaklarını yalamaktan –bittikten sonra dişlerini temizlemelidir-, başkasının nasıl yemek yediğini incelemekten kaçınmaktır. Önünden yemek; çekirdek, kemik gibi şeyleri çıkarmak zorunda kalırsa ağzını örtmektir. Eğer yemek esnasında su içme ihtiyacı duyarsa kimsenin ağzından ve boğazından çıkan sesi duymayacağı bir şekilde içmesi, insanların arasında dişlerini temizlememesi gerekir. Elini, diş köklerini, ağzını ve dudaklarını iyice temizlemelidir. Ev sahibinin ellerini yıkamaydı, yemekten önce misafirden sonraya bırakması, yemekten sonra ise onlardan önce yıkaması gerekir.

فإنَّ الله تعالى خلق لساناً واحداً وأذنين كأنَّه أمر أن يتكلَّم^١ مرّةً ويسمع^٢ مرّتين. ومنها عدم النظر والالتفات إلى غير المخاطب واعتياد شيء من الإلتباعات مثل فهمت أو سمعت، والاجتناب عن إيراد الكلام على سبيل الاتفاق لا مساس له للسياق ولا للسباق وما^٣ يوهم السامع لما يغيّر خاطره، وعن الضحك بلا موجب في أثناء الكلام، وكثرة السؤال والاستفهام إلا لبعض ما يوجد فيه استيهام.

وأما آداب الحركة والسكون فمنها الاعتدال في السرعة والبطء في الحركة^٤ والاحتراز عن مشية الخيلاء وتحريك الأعضاء وكثرة الالتفات إلى الأنحاء. ومنها الجلوس في صفّ النعال [٣٩] إلا إذا رفعه الرجال، وأن يحترز عن العبث بلحيته أو سبخته أو يده أو رجله أو رأسه أو لسانه وعن إخراج شيء من أنفه وفمه وأن لا ينام عند غيره. ومنها النوم على اليمين قليلاً ثم الاضطجاع^٥ على اليسار، فإنَّه أنفع للبدن وأدخل في جودة الهضم. والاستلقاء أضرّ أوضاع^٦ الرقود، لأنَّه ينزل ما ينزل من الدماغ إلى الصدر ويفسد آلات التنفس ويسيء الهضم. والانبطاح وإن كان معيئاً على الهضم لكنَّه يورث أمراضاً قلبية وصدرية كما بيّن في محلّه.

وأما آداب الطعام فمنها غسل اليدين والفم والأنف قبل الشروع وبعده، والبدأ بالبسملة والختم بالحمدلة، وعدم المبادرة إليه إلا للضيف، والاجتناب عن تلويث اليد والثوب والسفرة بفضول الطعام، وعن الأكل بما فوق ثلاث أصابع، وعن فرط توسيع الفم وتكبير اللقمة والسرعة في المضغ والابتلاع وعن لحس الأصابع قبل تمام الطعام ويسن بعد التمام^٧، وعن الالتفات إلى كيفية أكل الغير. ومنها الأكل من بين يديه وستر إلقاء ما أخرجه من الفم كالنوات والعظم^٨ إن اضطرّ إليه. وإن احتاج إلى شرب الماء في أثناء الطعام ينبغي أن يشرب على وجه لا يسمع أحداً صوت فمه وحلقه وأن لا يخلّل أسنانه في منظر الناس، ويجب أن يبالغ في تطهير يده وأصول أسنانه وفمه وشفتيه، وينبغي لصاحب البيت أن يؤخّر غسل يده عن الضيف قبل الطعام ويقدمه عليهم بعده.

١ ع: يكلم.	٤ ه: الحركات.	٧ ه: الطعام.
٢ ع: يستمع.	٥ س، ع: تضطجع.	٨ س: من الفم كالعظم وغيره؛ ع:
٣ ه: عما.	٦ ه: أنواع.	من الفم وغيره.

Müellif çocuğun haklarını bitirdikten sonra ebeveynin haklarını anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

[Çocuğa gelince ebeveyninin onun yakın var edicileri ve terbiye edicileri olduklarını bilsin. Üstelik onların da ihtiyaç duyması, onlara son derece ihtimam göstermesini gerektirir. Bu yüzden mümkün olduğu kadar rıza, sevgi, itaat ve iyilik için çaba sarf etmelidir. Hocası ise onu mükemmelleştiren, ona insanî sûreti ve ebedî hayatı kazandıran terbiyecisidir.]

Çocuğa gelince ebeveyninin onun yakın var edicileri yani şehâdet âleminde varlığını ortaya çıkaran, ortaya çıkmasına sebep olan **ve terbiye edicileri** yani ona uyan bir şekilde terbiye verenler **olduklarını bilsin.** *el-Karîbân* (yakın) tenazu‘ kuralı gereği hem var edenlerin hem de terbiye edenlerin sıfatıdır. Her şeyin var edicisi ve hakiki terbiye edicisi Melik ve Kadir olan Allah olduğu için onlar onun zâhiren varlığını devam ettirmesinin sebepleridirler. Ebeveyn çocuğun bu iki konuda onlara ihtiyaç duymasından ötürü şükretmesini gerektiren büyük nimettirler. **Üstelik onların da ihtiyaç duyması,** yani ebeveynin de bu iki nimete ihtiyaç duyması, **onlara son derece ihtimam göstermesini gerektirir.** Çünkü onlar mümkün varlıklardır. Her mümkün varlık yaratılmaya ve yönetilmeye ihtiyaç duyar. “*Allah bütün âlemlerden müstağnidir.*” (Âl-i İmran, 3/97) Bu yüzden onların durumlarına özen göstermek ve onlara iyilik yapmaya koyulmak gerekir. Nitekim Allah-u Teâlâ da şöyle buyurmuştur: “*Anne babaya iyilik*” (el-İsra, 17/23). Bu yüzden müellif şöyle dedi: **Bu yüzden mümkün olduğu kadar rıza, sevgi, itaat ve iyilik için çaba sarf etmelidir.** Yani çocuk çabasını; onların rızasını kazanmak -rıza sözde ve fiilde itirazı terk etmektir-, onların hoşuna gidecek fiilleri yaparak ve hoşlanmadıklarını terk ederek ona karşı duydukları tabîi sevgiyi sürdürmek, onlara itaate sarılmak ve şeriate uygun emirlerini yerine getirmek için sarf etmelidir. Çünkü “*Yaratıcı’ya isyan konusunda yaratılana itaat olmaz.*”¹ İmam Gazâlî’den nakledildiğine göre haram ya da helal olduğu şüpheli olan şeyler konusunda ebeveyn itaat caiz ve hatta müstehaptır. Onlara ya onlar daha istemeden ihtiyaçlarını gidermek, bırak başkasını kendisinden bile bir şey istetmemek şeklinde fiilî; Allah Teâlâ’nın “*Onlara güzel söz söyle*” (el-İsra, 17/23) buyurduğu gibi yumuşak olmak, sesini yükseltmemek şeklinde sözlü; onlara, yaşarken ve öldükten sonra dua etmek şeklinde kalbî iyilikte bulunmak gerekir.

1 Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sağîr*, (Beyrut: Daru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2004), s. 585.

ولمّا فرغ عن^١ حقوق الولد شرع في بيان حقوق الوالدين فقال:

[وأما الولد فيعلم أنّ والديه موجداه وربّاه بل احتياجهما يوجب زيادة العناية بهما فيبذل في الرضاء والمحبة والطاعة والإحسان بقدر الإمكان. والمعلم ربّه المكمل الذي أفاض عليه الصورة الإنسانية والحياة الأبدية]

وأما الولد فيعلم [٣٩] أنّ والديه^٢ موجداه أي مظهرها وجوده وسببا ظهوره في عالم الشهادة وربّاه أي المربيّان له بما يليق به ويكون سبباً لبقائه بحسب الظاهر وإن كان^٣ موجد الكلّ^٤؛ وربّه في الحقيقة هو الله الملك القادر القريبان صفة لموجداه وربّاه على التنازع. وهما نعمتان عظيمتان موجبتان للشكر على الولد لاحتياجه إلى^٥ الوالدين فيهما بل احتياجهما أي^٦ الوالدين إلى هاتين^٧ النعمتين يوجب زيادة العناية بهما لأنّهما ممكنان وكلّ ممكن مفتقر إلى الإيجاد والتربية والله غنيّ عن^٨ العالمين^٩ ﴿سُورَةُ آلِ عِمْرَانَ، ٧٩/٣﴾، فيلزم الاعتناء بشأنهما والمبادرة بإحسانهما كما قال الله تعالى: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ (سُورَةُ الْأَسْرَاءِ، ٣٢/٧١)، ولذا قال **فيبذل في الرضاء والمحبة والطاعة والإحسان بقدر الإمكان أي يبذل الولد جهده في تحصيل رضائهما وهو ترك الاعتراض في فعل وقول وإبقاء محبّتهما الطبيعية له بفعل ما يلائمهما وترك ما ينافيهما والمبادرة على طاعتهما والانقياد بأمرهما فيما هو للشرع موافق إذ «لا طاعة للمخلوق في معصية الخالق»^{١٠} ونقل عن الإمام الغزالي جواز طاعته لهما بل استحبابهما في المشتبهات. والإحسان إليهما إمّا فعلاً بتكميل حوائجهما قبل طلبهما وعدم إحواجهما إلى العرض^{١١} إليه فضلاً عن العرض إلى غيره، وإمّا قولاً بالرفق وخفض الصوت كما قال الله تعالى: ﴿وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾ (سُورَةُ الْأَسْرَاءِ، ٣٢/٧١)، وإمّا قلباً بالدعاء لهما في الحياة وبعد الممات.**

٨ «لا طاعة لمخلوق في معصية

الخالق» السيوطي، الجامع الصغير، و: ٥٨٥.

٩ هـ - إلى العرض.

٥ ع: على.

٦ ع + إلى؛ هـ: احتياجه.

٧ ع: تلك.

١ ع: من.

٢ هـ: والده.

٣ هـ: لأن.

٤ ع: موجدًا لكل.

Onların öldükten sonra hakları; vasiyetlerinin yerine getirilmesi, onlar için istiğfar edilmesi, kabirlerinin ziyaret edilmesi, Kur'an okunması, onların ailelerine, akrabalarına, dostlarına ve saireye bağışta ve çeşitli şekillerde iyilikte bulunulmasıdır. Burada imkân şer'î imkândır. Tabii imkân olduğu da söylenmiştir. Bu da İmam Gazâlî'nin görüşüne uygundur.

Bil ki insan, kendisine düşünen nefis ya da insanî ruh denilen, faziletleri ve kemâlâtı kabule hazır bulunan hâdis, ebedî, soyut bir cevherden ibarettir. Fakat bunları bilfiil elde etmesi için bazı aletlere ihtiyaç duyar. O da bütün organları, dış ve iç güçleriyle birlikte şu hususi bünyedir. Büstî (ra) şöyle demiştir:

“Nefsine yönel, faziletlerini tamamla
Sen cisminle değil nefsinle insansın.”

Bir görüşe göre insan bu duyulur yapıdır. Bu en zayıf görüştür. Bu yapı ve içinde gül suyunun gülde bulunduğu gibi bulunan hayvanî ruhtan oluştuğu da söylenir. Bu da zayıftır. Bazılarına göre o, bu maddi beden ve onu yönetmek ve yönlendirmek için ilişen soyut nefisten oluşur. Bu da bir hakikatin soyut ve maddi şeylerden bileşik olamayacağı görüşüyle reddedilmiştir. Soyut nûrânî nefis ve maddî zulmânî bünye arasında asla bir ilişki olamayacağı için Allah Teâlâ hikmeti gereği latif bir maddeden her iki taraf için de uygun bir vasıta yaratmıştır. Bu da kalpte, latif karışımlardan oluşan hayvanî ruhtur. Daha önce de belirtildiği gibi insandan beklenen ilmî ve amelî kemâlâtı elde etmesi, ahlâkını güzelleştirmesi, razı olunan melekelerle değiştirmesidir. Ebeveyn bu bünyenin var olmasını ve bir süre varlığını sürdürmesini sağlayan doğal sebeplerdir. Kemâlâtı elde etmek ebedî hayata, sonsuz mutluluğa götüren gerçek baba olan bir hocaya muhtaçtır. Ahlâkı güzelleştirmek de mükemmel ve mükemmelleştirici bir şeyhe dayanır. Bu ikisinin ebeveynin de hakları üstünde gözetilmesi gereken büyük hakları vardır. Nitekim müellif buna şu sözünde içkin olarak işaret etti ve şöyle dedi:

ومن حقوقهما بعد موتهما تنفيذ وصاياهما والاستغفار لهما وزيارة قبرهما وقراءة القرآن [٤٠] والتصدق والإحسان إلى أهل بيتهما وأقربائهما وأحبائهما ونحوها من وجوه الخيرات. والمراد بالإمكان الممكن الشرعي، وقيل الممكن العادي وهو يوافق رأي الغزالي.

واعلم أنّ الإنسان عبارة عن جوهر مجرد حادث أبدي يعبر عنه بالنفس الناطقة. والروح الإنساني مستعد للفضائل والكمالات لكن حصولها بالفعل محتاجة^١ إلى آلات^٢ وهي هذه البنية^٣ المخصوصة بجميع ما فيها من الأعضاء والقوى الظاهرة والباطنة كما قال البستي رحمه الله:

أَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمِلْ فَضَائِلَهَا فَأَنْتَ بِالنَّفْسِ لَا بِالْجِسْمِ إِنْسَانٌ

وقيل هو هذا الهيكل المحسوس وهو أضعف الأقوال. وقد يقال هو^٤ هذا الهيكل مع الروح الحيواني الساري فيه سريان ماء الورد في الورد وهو ضعيف^٥. وعند البعض^٦ هو هذا البدن المادي مع النفس المجردة المتعلقة بها تعلق التدبير والتصرف. ورُدّ بأن الحقيقة الواحدة لا يجوز أن تكون مركبة من المجرد والمادي. ولما لم يكن بين النفس المجردة النورانية والبنية المادية الظلمانية مناسبة أصلاً خلق الله تعالى بحكمته من لطيف المادي واسطة مناسبة لكل من الطرفين^٧ وهو الروح الحيواني المتكون في القلب من لطيف الأخلاط. وقد سبق أنّ المقصود من الإنسان تحصيل الكمالات^٨ العلمية والعملية وتهذيب الأخلاق وتبديلها بالملكات الرضية. والوالدان سببان عاديان لوجود هذه البنية ولبقائها مدة. وتحصيل الكمالات^٩ محتاج إلى المعلم الذي هو الأب الحقيقي الباعث للحياة الأبدية والسعادة السرمدية، وتهذيب الأخلاق^{١٠} [٤٠] موقف على^{١١} الشيخ الكامل المكمل فلهما حقوق عظيمة واجبة المراعاة فوق حقوق الوالدين كما أشار إليه في ضمن المقال حيث قال:

١ ع: محتاج.	٨ ع: طرفين.	١١ في هامش ع: إذ الغالب أنّ
٢ ع: الآلات.	٩ ع + فهو.	تهذيب الأخلاق يتأثر ذكر
٣ ع: البنية.	١٠ ع - العلمية والعملية وتهذيب	الله الملك الخلاق وتأثيره منوط
٤ ه: كما مر من قوله.	الأخلاق وتبديلها بالملكات	بإذن المربي كمل لشاهد في
٥ ع - هو.	الرضية والوالدان سببان عاديان	بعض الأدعية الربانية والأدوية
٦ ع - وهو ضعيف.	لوجود هذه البنية ولبقائها مدة	الروحانية.
٧ ع: قيل.	وتحصيل الكمالات.	١٢ ه + تربية.

Zâhirî ve bâtinî konularda eğitim veren **hocası onu mükemmelleştiren terbiyecisidir**. Mükemmelleştiren, terbiyecinin açıklayıcı sıfatıdır. Çünkü terbiyecilik aşama aşama **ona insanî sûreti ve ebedî hayatı kazandıran** kemale ulaştırmak demektir. Bu da mükemmelleştirenin izahıdır. Yani o Allah'ın ona ilmî sûretler ve razı olunan ahlâktan ibaret olan insanî faziletleri bahşetmesinin sebebi olur. Çünkü burada insanî sûretten kasıt insana layık olan sıfatlardır. Nitekim Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: “*Allah Âdem'i kendi sûretinde yaratmıştır.*”¹ Bunun ilmî sûretlere tahsis edilmesi mümkün değildir. Bir görüşe göre bu, çocukların eğitimini de kapsamak üzere başkasının muhayyile gücüne ve zihnine gelen şeydir. Fakat bu büyüklerin öğrenimini kapsamaz. Sûretin aslı kendisiyle bir şeyin nakşolduğu ve ortaya çıktığı şeydir. Ebedî hayattan kasıt, müminlere has ebedî rûhânî hayattır. Kâfirlerin hayatına gelince eğer bu başka bir evrede devam edecekse, ölümden daha kötü ve daha aşağılıktır. Bu yüzden Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Orada ne ölür (kurtulur), ne de (rahat bir hayat) yaşar.*” (el-A'lâ, 87/13) En iyi hocalar yüce peygamberlerdir. Onların en kâmilî Peygamberimizdir. Salât ve selam onun ve onların üzerine olsun. Zira onlar ilmî ve amelî hükümleri, güzel ve yüce ahlâkı öğretmişlerdir. Onlardan sonra ilmiyle amel eden âlimler, kâmil şeyhler gelir. Böylece Peygamber (s.a.)'in hakkının hakların en büyüğü olduğu ortaya çıkmıştır. Ondan sonra âlimlerin ve müşidlerin haklarıdır. Sonra ebeveynin haklarıdır. Haklar bu sırayla gözetilir. Allah bizlere bunları hakkıyla gözetmeyi nasip eylesin, bizi en güzel şekilde terbiye etsin.

Müellif özel yönetime mahsus üçüncü bölümü bitirdikten sonra genel yönetim hakkındaki dördüncü bölümü anlatmaya koyuldu ve –Allah ona rahmet etsin - şöyle dedi:

1 Buhârî, “İsti'zan”, 1.

والمعلم تعليمًا ظاهريًا أو باطنيًا^١ **ربّه المكمل** صفة كاشفة^٢ فإنّ الربوبية هي الإيصال بالتدريج إلى الكمال الذي أفاض عليه الصورة الإنسانية والحياة الأبدية تفسير للمكمل أي الذي صار سببًا لإفاضة الله تعالى عليه الفضائل الإنسانية التي هي الصور العلمية والأخلاق المرضية على أنّ المراد بالصورة الإنسانية الصفات اللاتئة للإنسان كما في قوله عليه السلام^٣ «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ»^٤. ولا وجه لتخصيصها بالصور العلمية^٥. وقيل هي ما يلقي إلى خيال الغير أو ذهنه ليشمل تعليم الأطفال لكنّه لا يعمّ تعليم الرجال. وأصل الصورة ما ينتقش به الشيء ويظهر. والمراد بالحياة الأبدية هي الحياة الروحانية الدائمة المختصة بالمؤمنين. وأمّا حياة الكافرين وإن كانت باقية في نشأة الأخرى فهي شرّ من الممات وأخرى. ولذا قال الله تعالى: ﴿لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى﴾ (سُورَةُ الْأَعْلَى، ٣١/٧٨)، وأفضل المعلمين الأنبياء الكرام وأكملهم نبيّنا عليه وعليهم الصلاة والسلام؛ فإنّهم علّموا الأحكام العلمية والعملية والأخلاق الحسنة السنية، ثمّ العلماء العاملون والمشائخ الكاملون فظهر أنّ حقّ النبيّ عليه السلام أعظم الحقوق ثمّ حقوق العلماء والمرشدين ثمّ حقوق الوالدين ومراعاتها على هذا الترتيب، رزقنا الله تعالى حقّ رعايتها وأدبنا حسن تأديب^٦.

ولمّا فرغ من المقالة الثالثة الواقعة في التدبير الخاصّ بالإتمام شرع في المقالة الرابعة الكائنة [٤١] في التدبير العامّ فقال رحمه الله تعالى:

٤ صحيح البخاري، الإستدذان ١.

٥ ع + فقط.

٦ ع: أدبنا حسن تأديب.

١ ع: ظاهرًا أو باطنًا.

٢ هـ + للرب.

٣ ع: تعالى.

[DÖRDÜNCÜ MAKALE]

[Dördüncü makale şehir yönetimine dairdir.]

Dördüncü makale şehir yönetiminin keyfiyetinin açıklanmasına **dairdir**. *Müdüin* (şehirler) iki dammayla okunur. *Medîne* (şehir)'in çoğuludur. Bil ki insan, doğası gereği toplumsaldır. Yani kendisinin ve neslinin varlığını sürdürebilmesi için toplumsallaşmaya ve bir arada olmaya muhtaçtır. Çünkü onun kemâlâtı aşama aşamadır, bunların meydana gelmesi astrolojinin iddiasının aksine sebeplerin yardımına ihtiyaç duyan harekete bağlıdır. Bu sebepler südur eden ilkedен hazır bulunan maddeye taşan sûretler gibi ya kendinde kemâlâttır, ya da büyümeye kabulü hazırlayan gıda gibi, maddeyi sûretleri ve kemâlâtı kabul etmeye hazırlayıcıdır. Yerinde açıklandığı üzere yardım ya maddeyledir, ya organladır ya da hizmetledir. İnsana tüm yaratılmışlar hizmet eder. Tevrat'ta şöyle geçer: “Ey Âdemoğlu, seni kendim için yarattım. Eşyayı da senin için yarattım.” İşte buradan irfan sahibi için meleklerin insana secde etmesinin sırrı açığa çıkar. İnsanın gerçekte nurlar âleminde soyut bir cevher olduğu daha önce geçmişti. Ama ebedî hayata ve sonsuz mutluluğa götürecek faziletleri ve kemâlâtı elde etmek, derecesini yükseltmek için bu boyutları küçük, kederleri ve tehlikeleri büyük bedene ilişince, kendisinin ve neslinin varlığını sürdürmek için toplumsallaşmaya ve çokça yardımlaşmaya ihtiyaç duyar. Çünkü en temel yiyeceği olan ekmeğin elde edilmesi dahi pek çok sebebe, alete, yardıma, yaratılmış birçok türün pek çok kez çalışmasına ve hareketine bağlıdır. Şair ne güzel söylemiştir:

“Bulut, rüzgar, ay, güneş ve gök çalışmaktadır

Sen eline bir ekmek alasın da gafletle yemeyesin diye.”

Anlatılır ki Hazreti Âdem (as) yeryüzüne indiğinde kudî bir güç ve melekî bir yardımla desteklenmiş olmasına rağmen bir lokmasını bin emekle kazanmış. İnsanların istidatlarını farklı farklı, kişilerin ilgilerini çeşit çeşit yaratması Allah'ın rahmetindendir. Bu yüzden şöyle denmiştir: “Eğer ilgiler aynı olsaydı, halklar helak olurdu” âlemin düzeni bozulurdu. Bilakis “*Herkese kendisi için yaratıldığı şey kolaylaştırılır*”¹ ve “*Her grup kendi sahip olduğuyla kıvanır.*” (er-Rum, 30/32)

1 Buhârî, “Tevhid”, 53.

[المقالة الرابعة]

[المقالة الرابعة في تدبير المدن.]

المقالة الرابعة في بيان كيفية^١ تدبير المدن بضمّتين جمع مدينة. اعلم أنّ الإنسان مدني بالطبع أي محتاج إلى التمدّن والتجمّع للتعاون في بقاء شخصه ونوعه، لأنّ كمالاته تدريجية موقوفة في حصولها إلى الحركة المحتاجة إلى معونة الأسباب على خلاف الفلكيات. والأسباب إمّا كمالات في نفسها كالصور الفائضة على الموادّ المستعدّة لها من المبدأ الفياض وإمّا معدّات تعدّ المادّة ليقبل الصور والكمالات كالغذاء المعدّ لقبول النماء. والمعونة إمّا بالمادّة أو الآلة أو الخدمة كما بيّن في محله. والإنسان مخدوم لجميع^٢ المخلوقات. وقد ورد في التوراة: «يا بني آدم خلقتك لأجلي وخلقت الأشياء لأجلك»، ومن ههنا يظهر على صاحب العرفان سرّ سجود الملائك للإنسان. وقد سبق أنّ الإنسان في الحقيقة جوهر مجرد من عالم الأنوار لكنّه لما^٣ تعلّق بهذه البنية القليلة المقدار الكثيرة الأكدار والأخطار^٤ لتحصيل الفضائل والكمالات المؤدّية إلى الحياة الأبدية والسعادة السرمدية وعلوّ الدرجات احتاج^٥ في بقاء شخصه ونوعه إلى التمدّن وكثرة التعاون؛ فإنّ أهون أغديته الخبز الذي يتوقّف تحصيله إلى كثرة أسباب وآلات ومعونات وأعمال وحركات من أفراد المخلوقات كرات بعد مرّات. ونعم ما قيل:

آب وخاك وفلك وجو وهواد ركرند

كه^٦ تو نانی^٧ بكف اری وبغفلت نخوری*

وقد حكى أنّ آدم عليه السلام لمّا هبط^٨ إلى الأرض حصل لقمة بألف عمل مع أنّه مؤيّد بالقوّة القدسية والمعونة الملكية. ومن رحمته تعالى [٣٤١] جعل استعدادات الناس مختلفة وهمم الأشخاص متنوّعة، ولذا قيل «لو تساوت الهمم لهلك الأمم وفسد نظام العالم» بل «كلّ ميسّر لما خلق له»^٩ و﴿كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾ (سورة الرّوم، ٣٠/٣٢).

١ ع: معرفة.	٤ هـ - والأخطار.	٧ ع: ناتوان.
٢ ع: بجميع.	٥ ع: احتياج.	٨ ع: حبط.
٣ ع - لما.	٦ ع - كه.	٩ صحيح البخاري، التوحيد ٥٣.

Her toplumsallaşma ve yardımlaşma şehir siyaseti denilen büyük bir yönetime ihtiyaç duyar. Bu siyaset üç husus üzerinde yükselir; (i) din adı verilen, dinî ve dünyevî hükümleri, dünya ve ahiret için gerekli olan şeyleri kapsayan ilahî bir yönetim, rabbanî bir kanun. Bu şeriat ve milledir. 5 Filozoflar tarafından namus-ı ekber olarak adlandırılır. Bunu bir tebliğ eden olmalıdır. O da Allah (cc)’ın halifesi olarak gönderilmiş peygamberdir. Aristo onların hakkında şöyle der: “Onlar Allah’ın yardımına en çok mazhar olmuş kimselerdir.” Hükümet ise insanlar arasındaki düşmanlıkları gidermek içindir. Çünkü insanların çoğu iyiliğe ve kötülüğe hazır bulunsalar da bazıları tabiatleri itibariyle kötüdürler, bunda insanıyla ciniyle 10 tüm yaratılmışlar için büyük bir zarar olsa da sadece kendi faydalarını düşünürler. Onlardan iyi olanlar azdan da azdır. Bu yüzden bu zamanda iyilerin kimseye zararı ve faydası dokunmayan kimseler olduğu söylenmiştir. Şair ne güzel söylemiştir:

15 “Ben öyle bir zamanda yaşıyorum ki, kötülük terk edilir
Pek çok insan tarafından, iyilik ve güzellik olsun diye.”

(ii) İnsanların çoğu şer’î kurallara uymaz. Bu yüzden hükümdar olarak adlandırılan, kontrol eden bir yönetici gerekir. Bu yüzden şöyle denilmiştir: “Yöneticiler olmasaydı, hükümler işlevsiz kalırdı.” Filozoflar 20 bunu namus-ı evsat olarak adlandırır. İşrakiler şöyle derler: hükümdarların nurların nurundan kendilerine gelen hususi bir nurları vardır. Bunun sayesinde insanlar onlara itaat eder onlardan çekinirler. Onlar kendi terminolojilerinde bu nura “kiyan hora” derler. (iii) Üçüncü husus alışverişlerde kullanılan paradır. Çünkü alışveriş karşılıklı telafiye bağlıdır ve her 25 bir telafinin iş gücüyle olması olanaksızdır. Gümüş ve altın diğer madeni maddeler arasında ücret olmaya has kılınmıştır ve para olarak adlandırılmıştır. Filozoflar bunu namus-ı aşgar, sessiz adalet olarak adlandırır. Nitekim bu daha önce geçmişti.

ثمَّ إنّ التمدّن والتعاون يحتاج إلى تدبير عظيم يسمّى بالسياسة المدنية. وتلك السياسة إنّما تقوم بأمور الثلاثة: التدبير الإلهي والقانون الرباني المسمّى بالدين المشتمل على الأحكام الدينية والدنيوية واللوازم المعاشية والمعادية وهو الشريعة والملة ويسمّى عند الحكماء بالناموس الأكبر. ولا بدّ له من مبلغ وهو النبي المرسل خليفة الله عزّ وجلّ. قال أرسطو في حقّهم: «هم الذين عناية الله بهم أكثر وأكثر.»^٥ والحكومة لدفع الخصومة بين الناس؛ لأنّ أكثرهم وإن كان مستعدّاً للخير والشرّ لكنّ بعضهم شرّير بالطبع لا ينظر إلا لنفع نفسه وإن كان فيه مضرة عظيمة للخلق جنّه وإنسه، والخير منهم أقلّ قليل. ولذا قيل: الأخيار في هذا الزمان هم الذين لا يضرّون ولا ينفعون. ونعم ما قيل^٦:

١٠ إنا لفي زمنٍ تركُ القبيحِ به من أكثر الناسِ إحساناً وإجمالاً

فلا يطيع أكثر الناس للقانون الشرعي، فلا بدّ من حاكم مجبر يسمّى ملكاً. ولذا قيل: «لولا الحكام لعطلت الأحكام»، ويسمّونه الحكماء^٧ الناموس الأوسط^٨. قال الإشرافيون: إنّ للملوك^٩ نوراً مخصوصاً بهم يفيض عليهم من نور الأنوار، ولذا يطيعهم الناس ويهابونهم. ويقال لذلك النور في اصطلاحهم كيان خوره^{١٠}. والأمر الثالث النقد الجاري في المعاملات، لأنّها مبنية على التعاوض^{١١} ويمتنع [٤٢] أن يكون كلّ منه بالعمل، فجعل الفضة والذهب من بين الأجساد المعدنية الذاتية مختصّين^{١٢} بالبدل^{١٣} وسمي^{١٤} بالنقد ويسمّونه الحكماء بالناموس الأصغر وبالعدل^{١٥} الصامت كما مرّ.

١ هـ - وأكثر.	٥ ع: الملوك.	٧ ع، هـ: التعارض.
٢ هـ: قال أبو الطيب. في هامش	٦ هـ + كيان جمع كي بمعنى	٨ ع: خصوص؛ س - مختصين.
س، ع: قائله المتنبّي.	السلطان وخوره اسم للنور. في	٩ ع، س: البدل
٣ هـ - الحكماء.	هامش س، ع: كيان جمع كي	١٠ هـ: سمياً.
٤ ع + و.	بمعنى السلطان وخوره اسم للنور.	١١ ع: أو بالعدل.

Siyasetin üç kısmı vardır; (i) Peygamberlerin zâhiri ve bâtını kapsayan siyaseti, (ii) bâtında etkili olan âlimlerin siyaseti, (iii) zâhire ilişkin olarak hükümdarların siyaseti. İnsan tabîî kaynaşmasını elde edebilmek için toplumsallaşmaya ihtiyaç duyduğundan yerleşik hayata geçer. Bu yüzden ve onların işlerinde yardımlaşmalarını kolaylaştırmak için cuma namazı ve vakitlerin çoğunda cemaat vaz edilmiştir. Müellif buna işaretle bulundu ve şöyle dedi:

[Yardımlaşmaya olan ihtiyaç toplumsallaşmayı gerektirmiştir. En iyisi sevgi üzere olandır. O ya iyilik, ya fayda ya haz içindir ya da bunların ikisinin bir araya gelmesinden oluşur. İki taraf eşit olabilir, farklı da olabilir. Devam etmesi de bu bakımdandır.]

Yardımlaşmaya olan ihtiyaç toplumsallaşmayı gerektirmiştir. *Temeddün* (toplumsallaşma)'nın kök anlamı şehirde toplanmak demektir. Daha sonra genişlemiş ve mutlak olarak toplanma anlamına gelmiştir. Bir görüşe göre bundan kasıt özel bir kaynaşmadır. Bunda ne kastedildiği açıktır. **En iyisi**, yani toplumsallaşma ve yardımlaşmanın dünya ve ahirette en iyi ve en faydalı üyesi **sevgi üzere olandır**. Yani gerçek bir sevgiden kaynaklanandır. Değilse ülfeti giderir ve külfeti getirir. Sevgi kemalin veya hazzın veya faydanın veya buna benzer bir şeyin veya başka bir şeyin tahayyül edilmesinden kaynaklanan nefsanî bir keyfiyettir. Sevgi ya hızlı oluşur ve kaybolur, ya da ikisi de yavaş olur. Yahut çabuk oluşur yavaş gider ya da tam tersi olur. Sevginin bütün varlıklarda ortak olduğunu söyleyen sevgiyi, bazı hayvanlarda ve bitkilerde olduğu gibi mutlak bir temayül olarak açıklamıştır. Mıknatıs ve demir arasındaki çekme ve çekilme de bundandır. Bu yüzden şair şöyle demiştir:

“Bir ceylan kalbi kendine çekti
Mıknatıs ve önündeki bir parça demir gibi.”

Allah sevgisi, sürekli isimleriyle, sıfatlarıyla zâtının kemâlâtını tasavvur etmekten, kesintisiz ve aralıksız olarak ona yönelmekten doğan nefsanî bir keyfiyettir. Sevginin kaynağının, sevilen ve seven bakımından birçok kısmı olduğundan müellif bazısına işaret etti ve şöyle dedi:

ثمّ للسياسة أقسام ثلاثة: سياسة الأنبياء الشاملة للظاهر والباطن، وسياسة العلماء المؤثرة في الباطن، وسياسة الملوك المتعلقة بالظاهر. ولمّا كان الإنسان محتاجاً إلى التمدّن حتى يتحصّل لأنسه الطبيعي تمكّن ولذا شرعت الجمعة والجماعات في أكثر الأوقات وليتيسّر لهم في أمورهم التعاون أشار إلى هذا المقال فقال:

[الحاجة إلى التعاون أوجبت التمدّن، وخيرها ما كان عن محبة. وهي إما للخير أو للنفع أو للذة أو مركّب منهما وقد يتساوى الطرفان وقد يختلفان ودوامها بحسب ذلك.]

الحاجة إلى التعاون أوجبت التمدّن هو في الأصل الاجتماع في المدينة، ثم اتسع فصار بمعنى التجمّع مطلقاً. وقيل المراد به التآلف الخاص ولا يخفى ما فيه **وخيرها أي خير** أفراد التمدّن أو التعاون^١ وأنفعها في الدنيا والآخرة **ما كان عن محبة أي ما نشأ من محبة**^٢ صادقة وإلا فينافي الألفة ويورث الكلفة. والمحبة كيفية نفسانية ناشئة عن تخيل كمال أو لذة أو منفعة أو مشكلة أو غيرها. وهي إما سريعة الحدوث والزوال أو بطيئها أو سريع الحدوث بطيء الزوال أو بالعكس. ومن قال بعمومها للموجودات فسرها بمطلق الميل كما في بعض الحيوانات والأشجار، ومنه الجذب والانجذاب بين المغانطيس والحديد. ولذا قيل:

جَذَبَ الْقَلْبَ شَادِنٌ مِنْ بَعِيدٍ جَذَبَ مِقْنَاتِيسَ قِطْعَةَ الْحَدِيدِ

ومحبة الله تعالى كيفية نفسانية ناشئة عن تصوّر كمالات ذاته من أسمائه وصفاته على وجه الاستمرار. والتوجّه إليه تعالى بلا انقطاع ولا قرار. ولمّا كان بها أقسام كثيرة باعتبار المنشأ والقابل والفاعل [٢٤٢] أشار إلى بعضها فقال:

١ ع: ليتسر. ٢ ع: أو التعاون. ٣ ع: ما ينشأ من محبة. ٤ هـ - ولذا قيل؛ ع: كما قال. ٥ س، هـ - جذب القلب شادين من بعيد جذب مغانطيس قطعة الحديد.

O ya iyilik, ya fayda ya haz içindir ya da bunların ikisinin bir araya gelmesinden oluşur. Çünkü sevginin sebebi ya sevilende dış görünüş ya da ahlâkî gidişat itibariyle var olan bir kemaldır. Bu iyiliktir. Bununla oluşan sevgi çabuk kurulur, yavaş çözülür. Ya da dinî veya dünyevî bir kemale götürür. Bununla oluşan sevgi çabuk meydana gelir, yavaş gider. Ya da başka bir şeyle oluşur. Bu durumda ya basit ya bileşik olur. Basit olana gelince o tümevarımsal olarak, şehvî hazdır, çabuk değişir. Bununla oluşan sevgi başlangıcında ve sürmesinde hızlıdır. Bileşik olan ise ya (i) birinciyle ikinciden veya (ii) birinciyle üçüncüden ya da (iii) ikinciyle üçüncüden ya da (iv) üçünden oluşur. Bunda çabuk ve yavaş olma baskın olana göre. Bu üçünden her biri vakiya dayalı olabilir, inanca dayalı da olabilir. Sevgi iki taraftan da olabilir. Nitekim burada birçok ihtimal vardır. Müellif buna şu sözüyle işaret etti: **İki taraf eşit olabilir.** Yani sevginin nedeni konusunda her iki taraf da eşit olabilir. Sâzende ve dinleyici gibi birisinin sebebinin diğerinkinden farklı bir türde olması dolayısıyla **farklı da olabilir.** Çünkü çoğunlukla birincisinin sebebi fayda, ikincisinin sebebi hazdır. Bu durumda türler çoğalır. **Devam etmesi de bu bakımdandır.** Yani sevginin devamlılığı sözü edilen sebepler dolayısıyladır. Eğer bunlar devam ederse sevgi de devam eder, etmezse etmez. Bunların en devamlısı iyilik, en çabuk kaybolanı şehvî hazdır. Sevgilerin en büyüğü yüce Allah sevgisidir. Çünkü o bütün iyilikleri kuşatır. Fakat bu sadece dille olmamalıdır. Aksine bütün hal, söz ve fiillerde rızasını gözeterek O'nun yüce zâtına tam bir şekilde yönelmekle olur. Allah sevgisini Peygamberinin (s.a.) sevgisi izler. Öyle ki O'nu ebeveyninden, evladından ve bütün insanlardan daha çok sever. Marifet ancak, sevilenin kâmil özelliklerini, celal ve cemal sıfatlarını bilmekle olur. Bu yüzden Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Allah asla cahil bir dost edinmez.”¹ Onu da âlimlerin, salihlerin, hocanın, şeyhin, ebeveynin, akrabaların, sonra da insanların birbirine olan sevgisi izler.

1 Halebî, *Mevsû'atü'l-ebâdis ve'l-âsâri'z-za'îfe ve'l-mevzû'a*, (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1999), VIII, 445.

وهي إما للخير أو للنفع أو للذة أو مركّب منهما لأن سبب المحبة إما الكمال في المحبوب صورة أو سيرة وهو الخير. والمحبة الحاصلة به^٢ تنعقد سريعاً وتنحلّ بطيئاً؛ أو ما يؤدّي إلى الكمال الديني أو الدنيوي، والمحبة بها تحصل سريعاً وتزول بطيئاً^٣ أو غيرها. وحينئذٍ إما أن يكون بسيطاً أو مركّباً. فالبسيط هو اللذة الشهوية بالاستقراء^٤ وهي سريعة التغيّر. فالمحبة بها تكون سريعة^٥ ابتداء وبقاء. والمركّب إما من الأوّل والثاني أو الثالث أو من الثاني والثالث أو مجموع الثلاثة. والسرعة والبطء فيه على حسب الغالب. وكلّ من هذه الثلاثة قد يكون واقعياً وقد يكون اعتقادياً. وقد يكون المحبة من الطرفين ففيها احتمالات كثيرة أشار إليها بقوله **وقد يتساوى الطرفان** أي المتحابان قد يتحدان^٦ في سبب المحبة **وقد يختلفان** بأن يكون سبب أحدهما من غير نوع الآخر كالمطرب والسامع؛ فإن سبب الأوّل النفع وسبب الثاني اللذة غالباً، وحينئذٍ يتكثر الأنواع **ودوامها بحسب ذلك** أي دوام المحبة بسبب ما ذكر من الأسباب المذكورة؛ فإن دام^٧ دامت وإلا فلا. وأدومها الخير وأفناها اللذة الشهوية. ورأس المحبة محبة الله تعالى؛ فإنها جامعة لجميع الخيرات لكن لا بمجرد اللسان بل بالتوجّه^٨ التام إليه سبحانه^٩ على الدوام مع مراعاة رضائه في جميع الأحوال والأقوال والأفعال. ويتبعها محبة نبيه عليه الصلوة والسلام بحيث يكون أحبّ إليه من والده وولده والناس أجمعين. ولا يحصل المعرفة إلا بمعرفة المحبوب [٤٣] بنعوت^{١٠} كماله من صفات جلاله وجماله، ولذا قال^{١١} عليه السلام: «ما اتخذ الله ولياً جاهلاً قط»^{١٢} ويليها محبة العلماء والصلحاء والأستاذ والشيخ والوالدين والأقرباء ثم محبة الناس بعضهم بعضاً.

١ ع: و. ٢ ه: بهذا الوجه. ٣ ه + أيضاً. ٤ ع: بلا استقراء. ٥ ع: يكون سريعاً. ٦ ه: يتحابان. ٧ ع: دوام. ٨ ع: بالتوجيه. ٩ س، ع — سبحانه. ١٠ ع: بغنون. ١١ ه: روي عنه. ١٢ الحلبي، موسوعة الأحاديث والآثار الضعيفة والوضوعة، ٤٤٥/٨.

[Unsurları; yöneten, yönetilen ve denklerdir.]

Unsurları yöneten, yönetilen ve denklerdir. Yani şehrin ve onun içindeki kaynaşmış toplumun unsurları üçtür: (i) otorite kuran, yöneten, üstünlük sağlayan, imam olarak adlandırılan yönetici; (ii) kendisi üzerine otorite kurulan ve üstünlük sağlanan yönetilenler; (iii) kendilerinde yöneticilik ve yönetilirlik vasıfları olmayan ve üst ve alt bakımından bu ikisine denk olanlar. Çünkü yönetim dizginleri şehir halkının elinde ya olur ya da olmaz. Birincisi hükümdardır. İkincisi ya ona bazı işlerde yardımcı olur ya da olmaz. Bunlardan birincisi de yönetilenlerdir ikincisi denklerdir. Burada *melik* (yönetici) ve *emsâl* (denkler) sözlük anlamında kullanılmıştır. Birincisi şer'î hakimiyet anlamında kullanılmamıştır. Çünkü o efendi ve köleye has bir anlamdır. İkincisi de türsel mahiyette veya nefsanî sıfatlarda birlik anlamında değildir. Bu anlam filozofların ve kelimcilerin terimidir. Bu açıktır. Bazıları erdemli bir şehrin unsurlarını beş kabul etmişlerdir: (i) kâmil ve kural koyan âlimler; (ii) nasihat eden şeyhler; (iii) mühendis, muhasebeci, doktor, astrolog gibi insanların mallarını ve işlerini koruyan güç sahibi kimseler; (iv) şehri düşman saldırısından koruyan mücâhidler; (v) şehrin ticaret, zanaat, ziraat ve tarım gereksinimlerini düzenleyen ihtiyaçlarını karşılayan tüccarlar, zanaat sahipleri, ziraatçılar ve işçiler. Bu beşinin haricindekiler şehrin dışında kalırlar, *en-nevabitü'l-ecnebîyye* (ayrık otları) olarak adlandırılırlar. Bunlar da beştir: (i) riyâkâr, salihlerin ve zâhidlerin kılığına bürünmüş, yol gösteren şekline girmiş bozguncular; (ii) ihtimaller şüphesine, eksik bilgilerin yaygarasına sıkışmış, bu şeytanlıkla makam ve mal etmeye çalışan inatçı hilekârlar; (iii) kimya, simya, remil, sihirbazlık icra ettiğini iddia eden veya kendisini kör ve felçli gibi gösteren kimseler gibi çeşitli hilelerle dünyalık elde etmeye çalışan Sâsâniler; (iv) dıştan bağlı gibi görünen fakat gizliden ve açıkça itaatsizlik eden eşkiyalar; (v) insanların itikadlarını bozan zındıklar ve mülhidler. Allah onları kıyamete kadar mağlup etsin.

[وأركانها المالك والمملوك والأمثال.]

وأركانها المالك والمملوك والأمثال أي أصول المدينة والجماعة المتألّفة فيها ثلاثة: المالك المسلّط المتصرّف الغالب المسمّى بالإمام، والمملوك المسلّط عليه المغلوب، والأمثال المشابهون لهما من الأعلى والأدنى الذين ليس لهم مالكية ولا مملوكية، لأنّ أهل المدينة إمّا أن يكون زمام تديرها في يده أو لا. الأوّل المالك والثاني إمّا أن يكون معاوناً له في بعض أموره أو لا. الأوّل المملوك والثاني الأمثال. فعلم أنّ الملك والمثل ههنا لغوي لا أنّ الأوّل بمعنى التصرّف الشرعي؛ فإنّه خاصّ بالسيّد والعبد^٥ ولا أنّ الثاني بمعنى الاتحاد في الماهية النوعية أو الصفات النفسية كما هو مصطلح الحكماء والمتكلّمين، وهو ظاهر. وبعضهم جعل أركان المدينة الفاضلة خمسة: العلماء الكاملون المدبرون^٦، والمشائخ الواعظون، والمقتدرون الحافظون لأموال الناس وأعمالهم من المهندسين والمحاسبين والأطباء والمنجمين، ومن يحفظ المدينة عن تعرّض الأعداء وهم المجاهدون، ومن يرتّب مهمّات المدينة ويؤمّن لوازمها من التجارة والصناعة والزراعة والحراثة وهم التّجار^٧، وأهل الحرف والزّراع والمعاملون. وما عدا هذه الخمسة خارج عن المدينة مسمّون بالنوابت^٨ الأجنبية^٩ وهم خمسة أيضاً: المراءون المتزيّون بزيّ الصلحاء والزهاد وأصحاب إفساد في قالب ذوي إرشاد^{١٠}، والمجرزون [٤٣-] المعاندون في المقال القاصرون على ذبذبة الاحتمال وجعجعة القيل والقال المستحصلون^{١١} بهذه الشيطنة^{١٢} الجاه والمال، والساسانية الجالبون لحطام الدنيا بأنواع الحيل كمن يدّعي صنعة الكيمياء أو السمياء أو الرمل أو الشعبذة^{١٣} أو يري نفسه^{١٤} أعمى وأشلّ، والبغاة الخارجون عن الطاعة سرّاً مع انقيادهم صورة وجهراً أو الزنادقة^{١٥} والملاحدة الذين يفسدون عقائد العوامّ خذلهم^{١٦} الله تعالى إلى يوم القيام.

١ ع - أن. ٧ في هامش س، ه، ع: المعبر عنها ١٠ ع + و.
٢ ع: الثا. ٨ ه: أصحاب ذوي إفساد في قالب والشعبذة.
٣ ه - والعبد. ٩ أولى إرشاد؛ ع: الزهاد الذين هم ١٢ ع: لعينه.
٤ ه - المدبرون. ١٠ أصحاب فساد في قالب ذوي إرشاد. ١٣ ع: زنادقة.
٥ ع - وهم التجار. ١١ المستحصلون. ١٤ ع: خذلهم.
٦ ع: بالنوابته.

Müellif bunların durumlarının ayrıntılarını anlatmaya koyuldu, hükümdardan başladı ve şöyle dedi:

[Hükümdara gelince asil, himmeti yüce, sağlam görüşlü, kararlı, sabırlı, zengin ve âvâne sahibi olması gerekir. Kimseyi üstün getirtmez. Ancak borç ve intikam sahibi başkadır. Üç şeyi yapması gerekir. Bunlardan birincisi; ilim, kılıç, alım-satım ve ziraat ehlini düzene koymak, bu sınıflardan birini diğeri üzerinde söz sahibi kılmamaktır. İkincisi iyilere ihtiram göstermek ve onları güçlendirmek, kötülere engellemektir. Onların terbiyesi kötülükten alıkoymaktır. Sonra hapistir. Öldürmeye gelince asla, ancak şeriatin emrettiği hariçtir. Üçüncüsü aralarında rızık ve ikram konusunda dengeyi gözetmektir. Bu, şeriate bağlı kalmakla, kolayca ulaşılmakla, geçitleri muhafaza etmekle, yol güvenliğini sağlamakla, devamlı düşünmekle, hazları terk etmekle, akıl ve anlayış sahiplerine danışmakla kolaylaşır.]

Hükümdara gelince asil, himmeti yüce, sağlam görüşlü, kararlı, sabırlı, zengin ve avane sahibi olması gerekir. Bu yedi husustan dördü zorunludur. Bunlar yüce himmetlilik, sağlam görüşlülük, kararlılık ve sabırdır. Geriye kalanlar, olması iyi olan şeylerdir. Müellifin soy asaletini zaruri olmamasına rağmen en önce zikretmesinde Eş'arîlerin Peygamber (s.a.)'in şu sözüne binaen tercih ettikleri Kureyşli olma şartı görüşüne bir işaret vardır: "*Yöneticiler Kureyş'tendir.*"¹ Buna ilgili yerde cevap verilmiştir. Yüce himmetlilik güzel ahlâkın gerekliliklerindendir. Temiz kişilik sahibi olma ve sağlam görüşlülük iyi bir yaradılışın, savaş ve barış hallerini yönetmeyi, orduyu düzenlemeyi, geçitleri korumayı mümkün kılan tecrübeliliğin göstergesidir. Kararlılık ise bütün iyilikleri elde etmek, faziletleri ve kemâlâtı kazanmak için en temel ilkedir. Hikâye olunur ki, Halife Me'mun toprak yeme hastalığına duçar olur. Hekimler ona bunu yasaklayıp onu tedavi ederler. Fakat bundan kurtulamaz. Bir gün akıllı bir hizmetçi ona "Ey müminlerin emîri, hükümdarların kararlılığı nerde kaldı?" der. O da bundan sonra bir daha yemez. Büyük zorluklara karşı sabır, amaçlara ulaşmanın anahtarıdır. Zenginlik, insanların kalbindeki sevgiyi sağlamlaştırmakla beraber ihtiyaç anında halkın mallarına tamah etmekten alıkoymaz.

1 Suyûtî, *el-Câmi'u's-sağîr*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2004), s. 186.

وقد شرع في تفصيل الأحوال وبدأ بأحوال المالك فقال:

[أما المالك فينبغي أن يكون أصيلاً، عالي الهمة، متين الرأي، ثابت العزم، صبوراً، موسراً، ذا أعوان. ولا يظفر إلا أصحاب دين أو ثار. وعليه ثلاثة أمور: أحدها تعديل أرباب العلم والسيف والمعاملة والمزارعة، فلا يمكن أحدها من الغلبة على الباقي. الثاني تعظيم الأخيار وتقويتهم ومنع الأشرار وتأديبهم بالزجر ثم الحبس، وأما القتل فلا إلا ما أمر به الشرع. الثالث التسوية بينهم في الرزق والكرامة، ويتيسر ذلك بالتزام الشرع وسهولة الحجاب وحفظ الثغور وأمن الطرق ومداومة الفكر وترك اللذات ومشاورة أولي العقل والنهي].

أما المالك فينبغي أن يكون أصيلاً، عالي الهمة، متين الرأي، ثابت العزم، صبوراً، موسراً، ذا أعوان هذه سبعة أمور أربعة منها ضرورية وهي علو الهمة ومتانة الرأي وثبات العزم والصبر، والباقي من المحسنات. وإنما قدّم أصالة النسب مع عدم ضرورتها^١ إشارة إلى ما هو المختار عند الأشاعرة من اشتراط القرشية للإمامة لقوله عليه السلام: «الأئمة من قريش»^٢ وأجيب عنه في محله^٣. وعلو الهمة من لوازم مكارم الأخلاق. ونزاهة الذات ومتانة الرأي من آثار الفطرة الجيدة وكثرة التجربة المستلزمة للتمكن من تدبير أمر الحرب والسلام وترتيب الجيوش وحفظ الثغور. وثبات العزم أصل الأصول لاكتساب جميع الخيرات والفوز بالفضائل والكمالات. يحكى أنّ المأمون ابتلي بأكل الطين فمنعه الأطباء وعالجوه ولم يخلص منه، فقال له يوماً نديم عاقل: «أين عزم الملوك يا أمير المؤمنين»، فلم يرجع إلى أكله بعده. والصبر على مقاساة الشدائد مفتاح المقاصد. والإيسار مع إثباته^٤ المحبة في قلوب الناس يقطع الطمع في [٤٤] أموال الرعية عند الاحتياج.

٤ في هامش س: بأنّه يشترط فيه ... على ... كما في

شرح.

٥ س: الإيثار مع أميراته.

١ ع: صبور؛ ه: صبور.

٢ ه: ضرورتها.

٣ السيوطي، الجامع الصغير، و: ١٨٦.

Avane sahibi olmanın gerekliliğini açıklamaya gerek yoktur. Bunların hepsinin temelinde, tüm iyilikleri kendinde toplayan adalet bulunur. Bu yüzden şöyle derler: Devlet ancak yiğitlerle, yiğitler ancak parayla, para ancak halkla, halk da ancak adaletle ayakta durur. Müellif âvâne sahibi olmayı kendisinden sonra gelenle anlaşılacağı için ve açık olduğu için zikretmemiştir. Söz konusu yardım, şüphesiz işin erbabı tarafından olmalıdır, insanların birbirine iş emanet etmesi şeklinde olmamalıdır. Bu yüzden müellif şöyle dedi:

Üstün getirtmez. Yani hükümdar halkından kimseyi başkası üzerine üstün gelmesine, hakkını talep etmesine ve hâkimiyet kurmasına müsaade etmez. **Ancak borç ve intikam sahibi başkadır.** Bu durumda alacaklının borçlusundan, mağdurun katilinden hakkını istemesine müsaade eder ve onlara şeriat doğrultusunda yardım eder. Müellif bundan sonra sağlığı ve varlığı sürdürmenin tabîi bir düzenle kendisine dayandığı dört unsura benzeyen dört avaneyi anlatmaya koyuldu ve şöyle dedi:

Üç şeyi yapması gerekir. Yani hükümdarın yapması gerekir ki böylece herkes üzerindeki siyasi yönetimi sağlam olsun.

Bunlardan birincisi dört grubu düzenlemek, işlerini düzene koymak, onları layık oldukları makamlarda tutmak, sınırları çiğnemelerini engellemektir. Yapması gereken şey dört düzenleme yapmaktır.

Birincisi: **İlim ehlini düzene koymaktır.** Yani gereken şekilde işlerini düzenlemektir. Bunlar insanlara dinî akidelerini aklî ve naklî delillerle öğreten, onlardan şüphe ve kuşkuları gideren âlimler; şer'î konularda fetva veren ve kavgaları gideren fakihler; duruma ve yere uygun sanatlı sözleri söyleme yeteneğine sahip olup hükümdarın dili konumunda olan kâtipler; muhasebede mahir olan muhasebeciler; her türlü ölçü konusunda yetkin olan mühendisler; kurallar ve aletlere göre zamanları ve bazı durumları bilen müneccimler; insan mizacı, sağlığın korunması ve hastalığın giderilmesi konusunda derin bilgi sahibi olan hekimlerdir. Bu birinci grup hayat ve varlığın sürdürülmesi yönünden su mesabesindedir. İkincisi **kılıç** ehlini düzene koymaktır. Bunlar sınırları ve kaleleri düşmanın kötülüklerinden koruyan cesur mücâhidlerdir. Bunlar kötü maddeleri yakma, inat ehlini yok etme bakımından ateş mesabesindedirler.

وكونه ذا أعوان مستغني عن البيان. ومرجع الجميع العدل الذي هو جامع المكارم. ولذا قالوا: الدولة لا تقوم إلا بالرجال ولا رجال إلا بالمال ولا مال إلا بالرعية ولا رعية إلا بالعدل. ولم يذكره لظهوره مع انفهامه ممّا سيجيء. ثمّ العون، لا بدّ أن يكون من أربابه لا بتفويض الناس بعضهم^١ إلى بعض ولذا قال:

ولا يظفر أي لا يجعل المالك أحدًا من المملوك يظفر بغيره ويطلب منه حقّه ويغلب عليه **إلا أصحاب دين أو ثار** فيخليهما حتى يطلب الدائن من مديونه والمجنّي عليه من جانيه ويساعدها على وجه شرعي. ثمّ شرع في بيان الأعوان الأربعة الذين هم كالعناصر الأربعة الموقوفة عليها الصّحة والبقاء على الترتيب الطبيعي فقال:

وعليه أي يجب على المالك ثلاثة أمور حتى يصحّ تدبير السياسة على الجمهور. **أحدها** ترتيب الطوائف الأربع وتسوية أمورهم وحفظهم في رتبهم اللاتئة ومنعهم عن تجاوز الحدود. ومرجعه التعديلات الأربعة:

الأوّل تعديل أرباب العلم أي تسوية أمورهم على ما ينبغي، وهم العلماء الذين يعلّمون الناس عقائدهم الدينية بالأدلة العقلية والنقلية ويدفعون عنهم الشبه والشكوك والفقهاء الذين يستقلّون بالإفتاء في الأحكام الشرعية ودفع الخصومات، **والكتاب** الذين هم ألسنة الملوك المتمكّنون من جميع الكلام البليغ المطابق لمقتضى الحال والمقام، والحساب الماهرون في الحساب والمهندسون الكاملون في أنواع المساحة^٢ والمنجمون العارفون للأوقات وبعض^٣ الحالات بحسب القواعد والآلات، والأطباء الحذقون [٢٤٤] في معرفة الأمزجة الإنسانية وكيفية حفظ الصّحة ودفع المرض. وهذه الطائفة الأولى بمنزلة الماء في كونه سبب الحياة والبقاء. والثاني^٤ تعديل أرباب **السيف** وهم الشجعان المجاهدون الحارسون للثغور والقلاع عن شرور الأعداء وهم بمنزلة النار في إحراق موادّ الفساد وإهلاك أهل العناد.

٣ ع: وفي بعض.
٤ ع + في.

١ ع: بعضها.
٢ ع: المساحة

Üçüncüsü **alım-satım** ehlini düzene koymaktır. Bunlar çeşitli canlıların so-
luduğu ve bitkilerin büyümesini sağlayan hava mesabesindeki ticaret ehli,
zanaat ve meslek sahipleridir. Dördüncüsü bitkileri yetiştiren, çoğu zaman
yiyecekleri sağlayan ziraat ve **tarım** ehlini düzene koymaktır. Bunlar bitki-
lerin elde edilmesi bakımından toprak mesabesinde dirler. Müellif düzene
koymaya şu sözüyle bir tür açıklama getirdi: **Bunlardan birini diğeri üze-
rinde söz sahibi kılmamalıdır.** Çünkü bir bileşikte itidal bazı parçaların
diğeri üzerine üstünlük sağlamamasıyla olur. Yoksa bozulma meydana gelir.

İkincisi iyilikleri başkalarına geçen âlimler, tarikat şeyleri veya iyilikleri
başkalarına geçmeyen kılıç ehli gibi **iyilere ihtiram göstermek ve onları**
konumlarına göre ikramlarla **güçlendirmek**, - *takviye* (güçlendirme) keli-
mesi bazı nüshalarda *takrib* (yakınlaşma) olarak geçer- **ve** ister kötülükleri
başkasına geçsin ister geçmesin **kötüleri engellemektir.** Beşinciye duru-
munun açıklığından dolayı zikretmemiştir ki bu, iyiliğe ve kötülüğe hazır
bulunandır. O da iyiliğe teşvik etmek, kötülüğe götürecek şeylerden alı-
koymaktır. Alıkoymak dört çeşittir. Müellif birincisine şöyle işaret etmiştir:
Onların terbiyesi kötülükten **zorla alıkoymaktır.** Eğer geri çekilirse ne ala,
yoksa müellifin de dediği gibi hapsedmektir: **Sonra hapistir.** Yani zararları-
nın ölçüsüne göre şehir halkının arasına karışmasının veya bir işlemde bu-
lunması ve iş yapmasının veya şehre girmesinin engellenmesidir. Çoğunluk
öldürmeye cevaz vermemiş, şeriatin gerektirdiği şekilde el ya da ayak gibi
kötülük organının kesilmesiyle yetinmişlerdir. Bu yüzden müellif şöyle dedi:
Öldürmeye gelince asla, ancak şeriatin emrettiği hariştir. Çünkü kulları
üzerinde yönetim Allah'ın emrettiği şekilde olmalıdır. Ve "*Kim Allah'ın sınır-
larını çiğnerse işte onlar zâlimlerin ta kendileridir.*" (el-Bakara, 2/229) Kısas,
O'nun rahmetinin kemalindendir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:
"*Sizin için kısıta hayat vardır ey akıl sahipleri.*" (el-Bakara, 2/179) Uzman
hekim diğer uzuvların selameti için gerektiğinde bir uzvu kesebilir.

Üçüncüsü aralarında, yani sözü edilen gruplar arasında derecelerine
göre **rızık ve ikram konusunda dengeyi gözetmektir.** Yani onlara layık
olduğu şekilde ikramda bulunmaktadır.

والثالث تعديل أرباب **المعاملة**^٥ وهم أصحاب التجارات وأرباب الحرف والصناعات بمنزلة الهواء المنفس لأنواع الحيوانات والممدّ لنشوء النباتات. والرابع تعديل أرباب **المزراعة** والحراثة المدبرين للنباتات المربّين للأقوات في أكثر الأوقات، فهم بمنزلة الأرض في تحصيل النبات. وفسّر^٦ التعديل بنوع تفسير بقوله^٥ **فلا يمكن أحدها من الغلبة على الباقي** إذ الاعتدال في المركّبات بعدم غلبة بعض أجزائه على الآخر وإلا لظهر الفساد.

الثاني تعظيم الأختيار بخيرية سارية إلى الغير كعلماء الشريعة ومشائخ الطريقة أو غير^٥ سارية كأرباب السيف **وتقويتهم** بالإكرام على حسب مراتبهم. وفي بعض النسخ **وتقريبهم ومنع الأشرار** سواء كان شرّهم متعدّياً أو قاصراً. ولم يذكر الخامس وهو مستعدّ للخير والشرّ لظهور أمره وهو حثّه على الخير ومنعه عمّا يؤدّي إلى الشرّ. ثمّ المنع على أربعة أنواع أشار إلى الأوّل بقوله **وتأديبهم بالزجر** عن الشرّ^٦ إن انزجر وإلا فبالحبس كما قال **ثمّ الحبس** أي المنع عن مخالطة أهل المدينة أو عن التصرف والعمل أو عن الدخول في المدينة على حسب مضرّتهم. والأكثر من لم يجوزوا القتل واكتفوا بقطع^٧ آلة الشرّ كاليد والرجل على مقتضى الشرع [٤٥] ولذا قال **وأما القتل فلا إلا ما أمر به الشرع** لأنّ التصرف في عباد الله يجب أن يكون على حسب أمره **﴿وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾** (سُورَةُ الْبَقَرَةِ، ٩٢٢/٢) ومن كمال رحمته القصاص كما قال الله تعالى **﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ﴾** (سُورَةُ الْبَقَرَةِ، ٩٧١/٢) والطبيب الحاذق قد يقطع عضواً عند الاقتضاء لسلامة بعض الأعضاء.

الثالث التسوية بينهم أي بين الطوائف المذكورة بحسب مراتبهم **في الرزق والكرامة** أي الإكرام بما يليق بهم.

٥ ع: غيرها.

٦ ع: الشرع.

٧ ع: الشرع.

٨ ع - بقطع.

١ ع: المعاملة.

٢ ع: لنشور.

٣ ه: ثمّ فسّر.

٤ ه: فقال.

Söz konusu hükümdarın yapması gereken söz konusu **bu** üç husus yedi
şeyle **kolaylaştırır**: (i) **Şeriate bağlı kalmak**, yani güzel bir düzeni kolaylaş-
tırmak için her hükümde şeriatin koyduğu sınırları korumak. (ii) İhtiyacı
olan herkesin maruzatını sunması için saklanmayı önemsemeyerek, **kolayca**
ulaşılabilir. (iii) Düşmanların tuzaklarından emin olmak için yiğitleri gözet-
lemeye koyarak **geçitleri muhafaza etmek**. (iv) Tüccarların gelmesi, çeşitli
beldelerden mal ve erzak getirmeleri için asileri ve bozguncuları yok ederek
yol güvenliğini sağlamak. (v) Siyaset tarzı ve yönetim biçimi konusunda
devamlı düşünmek. Çünkü isabetli düşünme amaçlara varmayı, iyinin ve
kötünün ortaya çıkmasını, faydanın zarardan ayırt edilmesini sağlar. (vi)
Bedensel **hazları terk etmek**. Çünkü bunlara dalmak hüsrana götürür. Za-
rureti giderecek kadar olanla yetinmek insanın rahat etmesini sağlar. (vii)
Akıl ve anlayış sahiplerine danışmak. *Nühâ* (anlayışlar) *nûn*'un damme-
siyle okunur. *Nühyetun* (anlayış)'un çoğuludur. Sahibine yakışmayan şeyleri
yasaklayan akıl anlamındadır. Danışmak Allah-u Teâlâ'nın şu sözüyle emre-
dilmiştir: “*Onlara iş konusunda danış.*” (Âl-i İmran, 3/159) Âlimlerin çoğu
bunun müstehap olduğu görüşündedir. Bir görüşe göre farzdır. Muhakkik
Tûsî bir risâlesinde şöyle demiştir: Hükümdarın, hâkimiyetini yiğitlerle, yi-
ğitleri parayla, parayı bayındırlıkla, bayındırlığı adaletle koruması gerekir.
Özel işlerini her gün, genel işlerini her ay, otorite işlerini her saat, düş-
manlarının işlerini her an teftiş etmelidir. Tedbir feleğinin işleyişinde başarı
rüzgârını talep etmelidir; onların ‘kaza ve kader böyledir’ sözlerindeki kızgın
deveye binmemelidir. Savunması ertelemek olmalı, cezalandırması ise teh-
dit ve korkutmadan sonra olmalıdır. Sözü korkutucu, fiili kesin olmalıdır.
Kendisine sığınana dönmeli, kendisinden yüz çevireni tuzağa düşürmelidir.
Halkın kalplerine ürperme, yakınındakilerin kalplerine sevgi koymalıdır. Bir
çeşit korkutmayla insanların iftira etmesini engellemelidir.

Müellif bundan sonra haskulun durumlarını açıklamaya koyuldu ve
şöyle dedi:

ويُتيسَّر^١ ذلك المذكور من الأمور الثلاثة الواجبة على المالك المذكور بسبعة^٢ أشياء بالتزام الشرع أي محافظة حدود الشرع^٣ في جميع الأحكام حتى يتيسَّر حسن النظام وسهولة الحجاب بعدم مبالاة الحجاب حتى يتمكَّن كلُّ محتاج من عرض الاحتياج وحفظ الثغور بترقُّب الشجعان ليحصل الأمان؛ من مكائد أهل العدوان وأمن الطرق^٤ بإزالة البغاة وأصحاب الفساد ليرتدَّ التجَّار ويجلب الأرزاق والأمتاع من البلاد ومداومة الفكر في طريق السياسة وكيفية الحراسة؛ فإنَّ النظر الصائب سبب الوصول إلى المطالب وظهور الخير والشر وامتياز النفع عن الضرر وترك اللذَّات الجسمانية؛ فإنَّ الانهماك فيها وسيلة الخسران، والاكتفاء بقدر ما يندفع به الضرورة سبب لاستراحة الإنسان ومشاورة أولي العقل والنهي بضمَّ النون جمع نهية بمعنى العقل لنهيهِ عمَّا لا يليق بصاحبه. والمشاورة مأمورة بقوله تعالى: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ (سُورَةُ آلِ عِمْرَانَ، ٣/٩٥١)، والجمهور على أنَّه للاستحباب وقيل للإيجاب. قال المحقِّق الطوسي في بعض رسائله: ينبغي للملك أن يحرس الملك بالرجال والرجال بالمال والمال [٤٥٥] بالعمارة والعمارة بالعدالة، وينبغي له أن يتفقد أمر خاصَّته في كلِّ يوم وأمر عامته في كلِّ شهر وأمر سلطانه في كلِّ ساعة وأمر أعدائه في كلِّ لحظة، وأن يطلب شرطة^٥ التوفيق في جريان فلك التدبير ولا يركب جمل النوكى من قولهم 'كذا أمر القضاء والتقدير'^٦ وأن يكون مدافعه بالتسويق ومعاقبته بعد الوعيد والتخويف، وأن يكون كلامه نذرًا وفعله جزلاً. وينبغي له أن يرجع لمن أناب إليه ويحتال لمن التوى عليه وأن يودع قلوب العائمة الرهبة وقلوب الخاصَّة المحبَّة ومنع الناس عن الأراجيف بنوع من التخويف.

ثمَّ شرع في أحوال المملوك فقال:

٥ هـ: الطريق.

٦ ع: شرط.

٧ هـ: التدبير.

١ ع: تيسر.

٢ هـ: تسعة.

٣ ع - الشرع؛ هـ: حدوده.

٤ هـ: الأمن.

[Haskula gelince yapması gerekenler şunlardır: son derece ihtiram göstermek, emirlerine uymak, bıktırmadan hizmete devam etmek, güzellik atfetmek, -yüksek rütbeliler hariç- yalnız kaldıklarında övmek, görüşünü değiştirmesi konusunda yumuşak davranmak, sırlarını gizlemek, töhmet altındakilerden ve onlara yardımdan uzak durmak, her konuda hükümdarı kendisine tercih etmek, her konuda onu onaylamak, hırsı terk etmek. Hükümdardan değil, onun sayesinde fayda bulsun. Malının ve canının ona feda olduğunu gösterebilirsin. Bu ikisini onu süslemede kullansın. Hükümdarın denklemleriyle ilgili şeylerde onunla ortak olmasın. Öfkesi anında ondan sakınsın. Gönlünden bile olsa ondan şikâyetçi olmasın. Sürekli hizmette bulunarak ona yakın olsun. Hükümdar onu kardeş bilse bile, o hükümdarı efendi bilsin. Düşmanlığından sakınsın. Kendi hakkında söylenenlere kulak asmasın. Hükümdarın ondan gizlediği şeylere girmesin. Huzurunda sırlı konuşmasın. Kendinden ötekilerin önüne geçmeye çalışmasın.]

Haskula gelince yapması gerekenler, yani yapması gereken işler şunlardır: Dili, bedeni ve uzuvlarıyla hükümdara **son derece ihtiram göstermek**. Çünkü o özellikle Allah'ın gölgesi ve Peygamber (s.a.)'in halifesi olmakla özel bir tecelliye mazhurdur. Günah dışında ulu'l-emre itaat vacip olduğundan dışından ve içinden **emirlerine uymak**. Yasaklarından da kaçınması gerekir. **Bıktırmadan hizmete devam etmek**. Yani mutlak olarak değil, kendi vaktinde emredilen işi bırakmamak. Çünkü bu hükümdarda ve haskulda sıkılmaya sebep olur. Ne güzel söylenmiştir: "Hükümdara hizmet, seyr-i sülukun yarısıdır." **Güzellik atfetmek**, yani dalkavukluk etmeden hükümdardan sadır olan söz, fiil, görüş ve idareyi iyiye yormak sûretiyle güzel bulmak. Bazı nüshalarda *tezyîn* (süslemek) kelimesi tefa'ul babında *tezeyyün* (süslenmek) olarak gelmiştir, huzuruna her girdiğinde edebe riayetle birlikte güzel ve temiz giyinme anlamındadır. Birinci nüshayı da bu anlama yormanın mümkün olduğu açıktır. Bir görüşe göre bağlam buna uygun değildir, bunu övgü takip ettiğinden reddedilmiştir. Burada ne kastedildiği açıktır. Ondandır sadır olan her şeyi **övmek**. Ancak **yalnız kaldıklarında yüksek rütbe sahibi bunu yapmaktan müstesnadır** yani vezir, müfti gibi yüce mertebe sahibi müstesnadır.

[وأما المملوك فعليه غاية التعظيم، والامتنال، والملازمة بلا إملال، والتزيين، والمدح إلا إذا المنزلة في الخلوة، والرفق في تغيير رأيه، والكتمان لأسراره، اجتناب أرباب التهمة والشفاعة فيهم، والإيثار له بكلّ حظّ، والموافقة في كل شيء، وترك الحرص، وليتفع به لا منه، وليظهر أنّ ماله ودمه مبدولان، وليجعلهما في زيتته، ولا يشاركه فيما يختصّ بأمثاله، وليتحزّز منه عند غضبه، ولا يتشكي منه ولا في ضميره، وليمتّ بتواصل الخدمة، وإن جعله أخاً جعله ربّاً. وليتوقّ عن خصومه، ولا يضطرب بما يقال فيه، ولا يدخل فيما يستره عنه، ولا يسارّ في حضرته، ولا يطلب التقدّم على الأقدمين.]

وأما المملوك فعليه أي يجب عليه أمور غاية التعظيم للمالك بلسانه وجنانه وأركانه لأنّه مظهر لتجلّ خاص لكونه ظلّ الله وخليفة رسوله^١ بالاختصاص والامتنال لأوامره ظاهراً أو باطناً لوجوب الطاعة لأولي^٢ الأمر في غير المعصية. ويلزمه^٣ الاجتناب عن نواهي^٤ والملازمة بلا إملال أي عدم انفكاكه عن الخدمة المأمور بما في وقتها لا مطلقاً، لأنّه يورث الملل للملوك والمملوك. ونعم ما قيل «خدمة الملوك نصف السلوك» والتزيين أي تحسين ما صدر عن المالك قولاً وفعلاً ورأياً وتديباً بأن يحمل على الوجه الجميل من غير مداينة. وفي بعض النسخ والتزيين من التفعل بأن يلبس أحسن ثيابه ويتطيّب كلّما دخل في حضرته مع مراعاة آدابه. ولا يخفى أنّه يمكن حمل النسخة الأولى على هذا المعنى. وقيل إنّ لا يلائم المقام ويأبى عنه تعقيبه بالمدح، ولا يخفى ما فيه والمدح أي مدح^٥ كلّ ما صدر عنه إلا إذا المنزلة [٤٦] أي صاحب الرتبة العالية مثل الوزير والمفتي

٤ ع: نواحيه.

٥ ع - مدح.

١ ع: رسول الله.

٢ ع: الأولى.

٣ ع: يلزم.

Çünkü rütbe sahibinin hükümdardan her sadır olanı yüceltmesi, her yaptığı övmesi gerekmez. Aksine yalnızken hükümdarın kabul veya reddetmesi konusunda sessiz kalmak veya insanların arasında sadece hükümdarın anlayacağı bir imada bulunmak kaydıyla bilgece bir üslupla ve edebe riayet ederek ona iyi niyet göstermek, hatası hakkında uyarmak, doğruya işaret etmek gereklidir. Müellif bunun bir tür açıklamasına şu sözleriyle işaret etti: **Görüşünü değiştirmesi konusunda yumuşak davranmak.** Yani eğer bunda kendisi veya başkası için bir zarar sezerse öncelikle onu idare etsin, ikinci olarak hatasını imayla veya açıkça belirtsin. Denilir ki sultana bilgi vermek bilgi alma, öğretmek de öğrenme üslubunda olmalıdır. Rütbe sahibi olmayanın kendisini büyük bir zarara atmaması için susması ve övmesi gerekir. **Sırlarını gizlemek,** hatta sultanın meclisinde geçen herhangi bir şeyi ilan etmek bir yana en ihtiyatlısı onu telaffuz bile etmemektir. Bu yüzden şair şöyle söylemiştir:

“Hükümdarla bulunduğunda
Takva ve iffet elbiseni giyin
Yanına girdiğinde kör gir
Çıktığında dilsiz çık.”

Haskulun yapması gereken diğer şey **töhmət altındakilerden** yani hükümdarın sadakatleri konusunda şüphelendiği ve düşmanı olduklarını düşündüğü kimselerden **ve onlara yardımdan uzak durmaktır.** Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*Töhmət mevkilerinden sakının.*”¹ Şair şöyle söylemiştir:

“Arkadaşımın arkadaşı arkadaşımdır
Düşmanımın arkadaşı bana arkadaş değildir.”

Onlara yardım etmek onları sevdiğine işaret eder ve onların arkadaşlığında bulunan sakıncayı gerektirir. **Her konuda onu kendisine tercih etmek** yani istediği ve haz aldığı her işte onu kendisi yerine seçmek. **Her konuda onu onaylamak.**

1 Aliyyu'l-Kâri, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-abbâri'l-mevzû'a*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1986), s. 105.

فإنه لا يجب عليه تزيين ما وقع منه ومدح ما صدر عنه **في الخلوة** بل إمحاض النصيح وتنبهه على الخطأ وتبيين الصواب بأسلوب الحكيم ومراعاة الآداب في خلوته مع السكوت عن الرد والقبول أو مع التعريض إلى^١ خلافه بحيث لا يفهمه^٢ غير المالك في الملاء^٣ كما أشار إلى نوع تفسيره بقوله **والرفق في تغيير رأيه** أي إذا رأى ضرراً فيه على نفسه أو غيره بأن يداريه أولاً ويبين خطأه^٤ بطريق التورية أو التصريح ثانياً. وقد قيل السلطان^٥ يجب أن يكون إفادته بصورة^٦ الاستفادة وتعليمه في أسلوب التعلم. ويجب السكوت والمدح على من لم يكن ذا منزلة لئلا يلقي نفسه في ضرر عظيم **والكتمان لأسراره** بل الأحوط أن لا يتفوه^٧ بشيء جرى في مجلس السلطان ولو بطريق الإعلان. ولذا قيل:

إِذَا صَحِبْتَ الْمُلُوكَ فَالْبَسْ مِنْ التُّقَى وَالْعَفَافِ مَلْبَسْ
فَادْخُلْ إِذَا مَا دَخَلْتَ أَعْمَى وَاخْرُجْ إِذَا خَرَجْتَ أَخْرَسْ

ويجب عليه^٨ أيضاً **اجتناب أرباب التهمة والشفاعة فيهم** أي من يتهمه الملك في صداقته ويظن نوع عداوته. وقد روي عنه عليه السلام «اتقوا مواضع التهم»^٩ وقيل:

صَدِيقُ صَدِيقِي دَاخِلٌ فِي صَدَاقَتِي صَدِيقُ عَدُوِّي لَيْسَ لِي صَدِيقٌ

والشفاعة فيهم يشعر بمحبتهم فيلزم المحذور الذي^{١٠} في صداقتهم **والإيثار له بكل حظ** أي ترجيحه على نفسه بكل حظ^{١١} يشتهي ويلتذ به **والموافقة في كل شيء**

١ ع: على.
٢ ع: يعرفه.
٣ ع: الملاء.
٤ ع: خطأ.
٥ هـ - السلطان.
٦ هـ: على صورة.
٧ ع: ينفوه.
٨ ع: عنه.
٩ علي القاري، الاسرار المرفوعة، و: ١٠٥.
١٠ هـ + كان.
١١ هـ - أي ترجيحه على نفسه بكل حظ.

Çünkü çekişme sevgiyi yok eder. **Hırsı terk etmek.** Çünkü sadece mal ve para gibi fayda elde etme konusuna dalmak ve hırslanmak, samimiyetsizliği ve sevginin saf olmadığını gösterir ve nefrete sebep olur. Bu durumda ondan, yani **hükümdardan değil, onun sayesinde fayda bulsun.** Yani bizzat ondan istemek sûretiyle ondan değil. Çünkü bu gözünden düşmesine sebep olur. Zâhırde malı ve canıyla ona hizmet ederek **malının ve canının ona feda olduğunu gösterebilir.** Çünkü sadece göstermesi hükümdarın sevgisi için yeterlidir. **Bu ikisini onu süslemede** yani devletin düzenini korumada **kullansın. Hükümdarın denklemleriyle ilgili şeylerde onunla ortak olmasın.** *Lâ yuşârikhu* (ortak olmasın) kelimesinin nehy-i gaib sigasında cezimli olduğu görülmektedir. Yani haskulun hükümdarlara mahsus durumları hükümdarla paylaşması mümkün değildir. Çünkü onlar kendilerine has konuları paylaşmanın otoriteyi paylaşmaya götüreceğini düşünürler. Dolayısıyla bunun hükümdarın düşmanlığına sebep olmaması için bundan kaçınılmalıdır. **Öfkesi anında ondan sakınsın.** Çünkü hükümdarın öfkesi öldürücü bir zehirdir. Hükümdar da öfke anında, saldırgan aslan gibidir. **Gönlünden bile olsa ondan şikâyetçi olmasın.** Olumsuzluk kipinde yasaklamadır. Yani onun hakkında hiç kimseye şikâyet etmez, beyanda bulunmasa bile ferâset ve irfan sahipleri yanında açığa çıkmaması için içinde de biriktirmez. **Sürekli hizmette bulunarak** ve sürekli kulluk yaparak **ona yakın olsun.** Yani onunla yakınlık bağı kursun. *Mette* (yakınlık kurma) fiilinden gelir, medde gibi. Yani akrabalıkla veya başka bir şeyle ilişki kurmak demektir. Hükümdar ona sevgisinden dolayı yükünü alsa bile hizmette bir şımarıklık göstermemelidir. Nitekim müellif şöyle dedi: **Hükümdar onu kardeş bilse bile, o hükümdarı efendi bilsin.** Yani hükümdar onu kardeşi yerine koysa dahi haskul ona tam bir saygı gösterme konusunda onu efendi ve baba yerine koysun. Çünkü onlar nadiren tilki gibi dalkavuk görünüp, çoğunlukla aslan gibi sıçrarlar. **Düşmanlığından sakınsın,** yani hizmetinde dosdoğru olma yoluyla kendisine düşman olmasının kötülüğünden kaçınınsın. Çünkü bu gözetmesi en zor yön olsa da kurtuluşun yoludur. Şair ne güzel söylemiştir:

“Doğruluk Allah rızası içindir

Doğru yolda giderken azanı ben hiç görmedim.”

لأنّ الخلاف ينافي الائتلاف^١ وترك الحرص لأنّ مجرد الحرص والانهماك على جلب المنافع من المال والجاه ينبئ عن عدم الخلوص وصفاء المحبة فيؤدّي إلى النفرة [٣٤٦] وليتفع به أي بسبب تقربه من^٢ المالك لا منه أي لا من نفسه بأن يطلب منه فإنّه^٣ يؤدّي إلى السقوط عن نظره **وليظهر أنّ ماله ودمه مبدولان** له بحيث يخدمه لنفسه وماله ظاهراً فإنّ مجرد الإظهار^٤ كافٍ في محبة المالك **وليجعلهما في زيتته** أي في حفظ نظام دولته **ولا يشاركه فيما يختصّ بأمثاله** الظاهر أنّه بالجزم على صيغة نهى الغائب أي لا يمكن للمملوك مشاركاً للمالك في أمر يختصّ بالملوك فإنّهم يزعمون أنّ التشارك في خصائص^٥ يؤدّي إلى التشارك في السلطنة، فيجب أن يحترز عنه حتى لا^٦ يكون^٧ ذلك سبباً إلى عداوة المالك **وليتحرز منه عند غضبه^٨** فإنّ غضب^٩ المالك سمّ قاتل، وهو في حال غضبه^{١٠} كالأسد الصائل **ولا يتشكي منه ولا في ضميره** نهى في صورة النفي أي لا يظهر الشكوى عنه لأحد ولا يبطنها لئلا يترشّح إلى العيان من غير بيان عند أهل الفراسة والعرفان **وليمت^{١١} إليه** أي ليتوسل إليه بالتقرّب من مت^{١٢} إليه كمدّ أي توسّل بالقرابة وغيرها **بتواصل الخدمة** ودوام العبودية ولا يظهر الدلال بخدمة. وإن رفع المالك لكلفته لزيادة ألفته كما قال **وإن جعله أخاً جعله رباً** أي إن جعله المالك بمنزلة الأخ^{١٣} جعله المملوك بمنزلة الربّ والأب في كمال التعظيم فإنّهم يظهرون تملّق الثعلب^{١٤} نادراً ويشنون وثبة^{١٥} الأسد غالباً **وليتوقّ عن خصومه** أي ليحترز عن شرّ^{١٦} خصوم نفسه بسبب الاستقامة في الخدمة فإنّها سبب النجاة وإن كانت أصعب من جهة المراعاة، ونعم ما قيل:

راستي موجب رضای خداست كس ندیدم كه گم شد از ره راست*

١ ع: الاختلاف.	٧ هـ - أن يحترز عنه حتى لا.	١٣ ع: هت.
٢ ه: إلى.	٨ ه: فيكون.	١٤ ع: أخ.
٣ ع، س: فإن.	٩ ع: غضبه.	١٥ ه: الكلب.
٤ ه + لذلك.	١٠ ع: غضب.	١٦ ع: وثلية.
٥ ه + لا.	١١ ع: غضبه.	١٧ ع - شر.
٦ ه: خصائصهم.	١٢ ع: ليهت.	

Bir görüşe göre burada kasıt dosdoğru olması konusunda gurura kapılma sebebiyle herhangi bir düşmanlıktan sakınmaktır. Çünkü onlar dosdoğru olmayı bir hastalık olarak görürler. Buna, şu sözleyle çelişiyor olmasından dolayı itiraz edilmiştir: **Kendi hakkında söylenenlere kulak asmasın.** Bu öncekini açıklama mesabesindedir. Çünkü sanki o dosdoğru olmakla muh-
kemleşmiştir. Hükümdarın **ondan** fiil ya da söz olarak **gizlediği şeylere gir-
mesin.** Çünkü bir sırrı kurcalamak bir kişinin haremine girmek gibidir, hele
ki hükümdarın sırrını. **Onun huzurunda gizli konuşmasın.** Yani onun
yanında kimseyle gizlice konuşmasın. Çünkü gizli konuşma sıradan insan-
ları dahi sinirlendirirken, hükümdarlara ne yapar? Muhakkak ki haskula
karşı öfkeye sebep olur. **Kendinden ötekilerin önüne geçmeye çalışma-
sın.** Yani onun rütbesinin üstünde rütbe talep etmemelidir. Eğer hükümdar
ona bu görevi verirse elinden geldiğince reddetmelidir. Bir görüşe göre bu
mekânsal bir öne geçme olabilir. Bunu genelleştirmek akla uzak değildir.

Müellif bundan sonra denklerin durumlarını açıklamaya koyuldu ve
şöyle dedi:

[Denklere gelince üçtür: Arkadaşlar. Onları idare eder, onlara iyilik-
te bulunur. Onlarla hediyeleşir. Onlara iyi davranır. Onların tanışlarını
gözetir. Onlara yardım eder. Onları mükâfatlandırır. Hatalarını bağışlar
ve çokça sitem etmez. Ancak işe yaracağını düşünürse başkadır. Onlar-
dan sırrını ve malını gizler. Bütün bunlar gerçek dost olmayan kimse
hakkındadır. Gerçek dosta gelince ona karşı bütün bu yükler düşer,
çünkü o kişinin kendisi gibidir.]

Bazı durumlarda yönetici ve yönetilene benzeyen **denklere gelin-
ce üçtür:** arkadaşlar, düşmanlar ve tanıdıklardır. Çünkü iki kişi arasın-
daki ilişki ya iyi inanç ya kötü inanç üzerinedir ya da bunlardan hiçbi-
rine dayanmaz. Arkadaşlık şariat, akıl ve örf cihetinden istenen bir
şeydir. Sokrates'ten arkadaşlığın dünya hazinelerinden ve dünyadaki
her şeyden daha iyi olduğu nakledilmiştir. Aristo şöyle demiştir: "İnsan-
lar arkadaşla refah zamanında kaynaşma, zorluk zamanında yardımlaşma
için ihtiyaç duyarlar." Bu yüzden kimin arkadaşı çoksa dünyada ve ahi-
rette amacına ulaşması kolaylaşır denir. Kim bir arkadaş edinmek isterse
öncelikle gençlik zamanındaki durumunu, anne babasını, kardeşleri-
ni, sülalesini sonra da arkadaşlarıyla ve akrabalarıyla ilişkisini araştırсын.

[٤٧] وقيل المراد التوقي عن خصومه اغترارًا باستقامته لأنهم يرون الاستقامة في صورة السقامة، وردَّ بأنَّه يأباه قوله **ولا يضطرب بما يقال فيه** لأنَّه كالتفريع له، فكأنَّه قال إذا تحصَّن بالاستقامة **ولا يدخل فيما يستره المالك عنه** من الأفعال والأقوال؛ لأنَّ المداخلة في السرِّ كالدخول في حريم المرء^١ سيَّما سرَّ السلطان **ولا يسار في حضرته** أي لا يكالم أحدًا بالسرِّ عنده فإنَّ السرار^٢ يغضب آحاد الناس فكيف بالملوك فيؤدِّي إلى الغضب على المملوك **ولا يطلب التقدّم على الأقدمين** أي ويجب أن لا يطلب رتبة^٣ فوق رتبته، وإنَّ كلفه الملك يدفعه بقدر وسعه. ويمكن التقدّم المكاني كما قيل ولا يبعد التعميم.

ثمَّ شرع في أحوال الأمثال فقال:

[وأما الأمثال الثلاثة: الأصدقاء، يداريهم، ويحسن إليهم، ويهاديهم، ويهشَّ معهم، ويتعهد متعلقيهم، ويعاونهم، ويكافئهم بالخير، ويتجاوز عن ذنوبهم، ويقلِّ عتابهم إلا إذا تيقَّن الاصطلاح، ويكتم السرَّ والمال منهم. هذا كلّ في الصديق الغير الحقيقي. وأما الحقيقي فإنه يسقط معه التكلّف لأنَّه نفسه.]

وأما الأمثال المشابهون للمالك والمملوك في بعض الأحوال الثلاثة الأصدقاء والأعداء والمعارف، لأنَّ المناسبة بين شخصين إمَّا باعتقاد الخير أو الشرِّ أو بلا اعتقاد أحدهما. والصداقة مرغوبة شرعًا وعقلًا وعرفًا. ونقل عن سقراط أنَّ الصداقة خير من كنوز الدنيا وما فيها. وقال أرسطو: الناس يحتاجون إلى الصديق في حال الرفاهية للموانسة وفي حال الشدَّة للمعاونة. ولذا قيل من كثرت أصدقاؤه هان وصوله إلى مقاصده الدنيوية والأخروية. ومن طلب الصديق فليسأل^٤ أولًا عن حاله في صباه ووالديه وإخوته وعشيرته ثمَّ عن سيرته مع أصدقاؤه وذوي قرابته

٤ ع: كثرة.
٥ ع: فيسأل.
٦ ع - عن.

١ ه: النسوان.
٢ ع: السرائر.
٣ ه: مرتبة.

Sonra onun yöneticilik sevgisine baksın. Çünkü kim yönetmeyi severse sevgide sana eş olamaz. Eğer bulursa bir arkadaşla yetinsin. Çünkü bu arkadaş daha önce de geçtiği üzere kibrit-i ahmer gibidir.

Bu üç kısımdan birincisi: Faydalanmak ve zevk almak için olan **arkadaşlardır. Onları** güler yüzlülük, candanlık ve tatlı dillilikle **idare eder. Onlara** malla, sözle, bazı durumlarda yardımla **iyilikte bulur.** Çünkü iyilik etmekle hürü kölen yaparsın. **Onlarla hediyeleşir.** Yani onlara sevgi hediyesi verir, rüşvet hediyesi değil. Çünkü o düşmanlığa sebep olabilir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*Hediyeleşin ki birbirinize olan sevginiz artsın.*”¹ **Onlara iyi davranır.** Yani onlara gülyüzlü ve tatlı dille, sözle ve fiille hoş davranır. *Heş beş* (gülyüzlü sevimli) adam diye bir tabir vardır. Yani rahat ve yumuşak demektir. **Onların tanışlarını gözetir.** Yani arkadaşlarıyla ilişkisi olanlara yardım ve iyilikte bulunmak ve azarlamamak sûretiyle haklarını korur. Nitekim müellif şöyle dedi: **Onlara,** yani arkadaşlara ve onların yakınlarına **yardım eder.** İsterse bir hurmanın yarısıyla olsun **onları mükâfatlandırır.** Çünkü burada amaç sevgi göstermektir. **Hatalarını bağışlar ve fazla sitem etmez. İklâl** (azaltmak) mastarından gelir. Çünkü azarlama sevgi bağlarını koparır. **Ancak işe yarayacağını düşünürse** yani azarlama ve çokça paylama ile düzeleceklerse **başkadır.** Ama önce imayla, olmazsa yalnızken açıkça yapar. Bu ikisi de işe yaramazsa ona iyi niyet ve bilgece bir tavır gösterir. **Onlardan sırrını ve malını gizler.** Çünkü konu düşmanlığa dönüşebilecek bir yerde duran, gerçek olmayan dostluktur. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*Arkadaşını ölçülü sev, bir gün nefret ettiğin kişi olabilir.*”² İbnu’r-Rûmî şöyle demiştir:

“Düşmanından bir kere sakın,
Dostundan bin kere sakın.

Arkadaş belki düşmana dönüşebilir,
O zaman ona zarar verecek şeyi en iyi bilen kimse olur.”

1 Müslim, “Vesâyâ”, 6.

2 Tirmizî, “Birr”, 60.

ثمَّ لينظر في محبَّته^١ للرياسة، فإنَّ من أحبَّ الرياسة^٢ لا يُنصفُك في المودَّة. وليكتف بواحد من الأصدقاء إن وجد [٧٤-٧٥] فإنَّ ذلك الصديق كبرت أحمر كما مرَّ. الأوَّل من الأقسام الثلاثة:

الأصدقاء لأجل الانتفاع أو الالتذاذ **يداريهم** بالوجه الطلق^٣ والخلق الرحب واللسان الحلو **ويحسن إليهم** بالمال أو المقال أو الإعانة في بعض الأحوال؛ فإنَّه بالبرِّ يُستعبد الحرَّ **ويهاديهم** أي يعطيهم هديَّة المحبَّة لا هديَّة الرشوة؛ فإنَّها قد تورث العداوة. وقد رُوي عنه عليه السلام «تهادوا تحابُّوا»^٤ **ويهشَّ معهم** أي يلائمهم قولاً وفعلاً بطلاقة الوجه وحلاوة اللسان. يقال رجل هشَّ بشَّ أي رخو لين **ويتعهَّد متعلقيهم** أي يراعي حقوق من يتعلَّق بالأصدقاء بمعاونتهم والإحسان إليهم وعدم المؤاخذه بهم كما قال **ويعاونهم** أي الأصدقاء ومتعلقيهم **ويكافيهم بالخير** ولو بشقِّ تمرَّة إذ الغرض إظهار المحبَّة **ويتجاوز عن ذنوبهم ويقلِّ من الإقلال^٥ عتابهم** إذ المؤاخذه تقطع حبال المودَّة **إلا إذا تيقَّن الاصطلاح** أي رجوعهم إلى الصلاح بسبب المؤاخذه وإكثار العتاب لكن بالتعريض أوَّلاً وإلا فبالتنصريح^٦ في الخلوة^٧ وإن لم ينفع^٨ كلَّ منهما فيظهر إمحاظ النصح وأسلوب الحكيم **ويكتم السرَّ والمال منهم** لأنَّ الكلام في الصداقة الغير الحقيقية التي هي في معرض الانقلاب إلى العداوة كما رُوي عنه عليه السلام: «أحبَّ حبيبك هوناً ما عسى أن يكون بغيضك^٩ يوماً ما»^{١٠}. وقال ابن الرومي:

أَحْذَرُ عَدُوَّكَ مَرَّةً وَأَحْذَرُ صَدِيقَكَ أَلْفَ مَرَّةٍ
فَلَرُبَّمَا انْقَلَبَ الصَّدِيقُ عَلَى الْعَدُوِّ فَكَانَ أَعْرَفَ بِالْمَضَرَّةِ

٦ هـ: وإن لم ينفع فلها التنصريح ثانياً.

٧ ع: الخلق.

٨ ع: ينفع؛ هـ: يعد.

٩ ع: بغيضك.

١٠ سنن الرقنذي، البر ٦٠.

١ ع: صحبته.

٢ ع - فإن من أحب الرياسة.

٣ ع: المطلق.

٤ صحيح المسلم، الوصايا ٦.

٥ ع: الاقال.

Müellif bu yüzden şöyle dedi: **Bütün bunlar** fayda veya haz arzusu taşıyan **gerçek dost olmayan kimse hakkındadır**. Arkadaşlığı sadece iyilik ve kemal için olan **gerçek dostu gelince ona karşı bütün bu yükler düşer, çünkü o kişinin kendisi gibidir**. Bu birbirlerini Allah için seven, iyilik ve takvada yardımlaşan kimseler hakkındadır. Onların hakkında, onların kıyamet gününde, arşın gölgesinde nurdan minberlerin üzerinde oturacakları, mahşer ehli onlara gıpta edeceği¹ buyrulmuştur. Onlar gerçekte aşağılık şehvetleri, hayvanî hazları terk ederek kendi istekleriyle ölen ve böylelikle birlik mertebesine ulaşan bir gruptur. Bu riyazet ve mücâhedenin bir sonucudur. Buraya ulaşmak rabbanî bir hoca, hakiki bir mürşid olmaksızın çok zordur. Bu, filozofların iki kişi arasındaki gerçek arkadaşlığın doğumları ya da döllenmeleri esnasında feleklerin duruşunun benzerliğinden dolayı mizaçlarının benzer olması sebebiyle gerçekleştiği iddiasıyla çelişmez. Bu tabîî bir sebeptir. Denklerin ikinci kısmı:

[**Düşmanlar. Onları bağışlar ve idare eder. Düşmanlıklarını bilmeleri, sözlerini dinlememeleri için onları yöneticilere şikâyet eder. Niyetlerini ve kusurlarını araştırır ve gizli tutar. Doğruluk ve adalete bağlı kalır. Onların görüştüğü kimselerle görüşür. Faziletler bakımından onları geçmek gibisi yoktur. Kınama, diline dolama ve sövmeye gelince, asla. Eğer bir konuda ona güvenirse ona ihanet etmez. Barış sağlamaya çalışarak, onlardan kaçınarak, zulüm ve rezilet yoluna gidilmeden zor kullanmayla zararlarını gidersin.**]

Düşmanlardır. Tanıdıklardan önce zikretmiştir. Çünkü düşmanların zararlarını gidermek daha önemlidir. Bunu anlamaya çalış. Bir görüşe göre düşmanlığın arkadaşlığın zıddı olmasından dolayı önce zikretmiştir. Her şey zıddıyla bilinir. Düşmanlık ya iyilerin kötülere düşmanlığı gibi; kötülük, zarar ve acı vermek için olan gerçek düşmanlıktır veya kin bakımından açık, haset bakımından gizli, yakından yakın, en uzak yabancıdan uzak olup ayrılabilen bir araz şeklinde gerçek olmayan düşmanlıktır. Yakında bulunan sakınılmaya en gereksinim duyardır. Bu yüzden şöyle buyrulmuştur: “*En büyük düşman şu bedenindeki nefstir.*”²

1 İbn Belbân, *el-lhsân fî takribi Sahibi İbn Hibbân*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), II, 287.

2 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, (Kahire: Mektebetü'l-kudsî, 1932) s. 143.

ولذا قال هذا كله في الصديق الغير الحقيقي المعلل بغرض الانتفاع والالتذاذ [٤٨] وأما الحقيقي الذي كان صداقته لمجرد الخير والكمال فإنه يسقط معه التكلف^١ لأنه نفسه وهذا في المتحابين في الله المتعاونين على البر والتقوى، وقد ورد فيهم: أنهم يجلسون يوم القيامة على منابر من نور في ظلّ العرش يغبطهم أهل المحشر^٢، وهم في الحقيقة جماعة ماتوا موتاً اختيارياً بترك الشهوات البهيمية واللذات الحيوانية فوصلوا إلى مرتبة الاتحاد. وهذا نتيجة الرياضة والجهاد ويتعسر الوصول إليها بدون معلم رباني ومرشد حقاني. ولا ينافي ذلك ما ذكره الحكماء من أن الصداقة الحقيقية بين شخصين إنما هو بسبب التشاكل بين نسبتي مزاجهما بتشابه^٣ النصبه الفلكية الواقعة عند ولادتهما أو سقوط نطفتها في الرحم لجواز أن يكون ذلك من شروط العادية. والقسم الثاني من الأمثال:

[الأعداء، يعفو عنهم، ويدارهم، ويشكّوهم إلى الرؤساء ليعرفوا عداوتهم، ولا يقبلوا قولهم، ويتجسّس عزائمهم ومعايبهم ويخفيها، ويلزم الصدق والعدل، ويخالط خلطاءهم، لا كالسبق عليهم في الفضيلة، وأما الطعن والشماتة والشتم فحاشا، وإذا اعتمد عليه لا يخون، ويدفع ضررهم بالاستصلاح ثم الاجتناب ثم القهر بلا ظلم ورذيلة.]

الأعداء قدّمهم على المعارف لأنّ دفع ضررهم أهمّ، فافهم^٤. وقيل لأنّ العداوة ضدّ الصداقة وبضدّها تتبيّن الأشياء^٥. ثمّ العداوة إمّا لأجل الشرّ أو الضرّ أو الألم حقيقة كعداوة أهل الخير لأهل الشرّ أو^٦ غير حقيقية لعارض مفارق ظاهرة للحقد^٧ باطنة للحسد قريبة من القريب بعيدة من الأجنبي البعيد. والقريبة أشدّ احتياجاً إلى الاحتراز ولذا ورد «أعدى عدوك نفسك التي بين جنبيك»^٨

٥ في هامش س، ع: مصرع من قصيدة المتنبي

(ع: القصيدة).

٦ هـ + كانت.

٧ ع: و.

٨ هـ + أو.

٩ العلواني، كشف الخفي، ١/١٤٣.

١ هـ: التكليف.

٢ «المتحابون في الله في ظلّ العرش يوم لا ظلّ إلا

ظله يغبطهم بمكانهم النبوي والشهداء» ابن بليان،

الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان، ٢/٢٨٧.

٣ ع: بتشابه.

٤ هـ - فافهم.

Eziyetle ilgili durumlarda **onları bağışlar ve idare eder**. Yani zararlarını gidermek için onlara sevgi gösterir. Çünkü kötülüğü iyilikle gidermek mahza iyiliktir. Akıllı bir kişi saldırılarına maruz kalmadıkça ve zararlarını gidermek için olmadıkça ömrünün bir bölümünü düşmanlarla uğraşarak geçirmemelidir. Bu yüzden müellif şöyle dedi: Aynı konumdakilere söylememek ve amacını aşmamak kaydıyla **düşmanlıklarını bilmeleri, sözlerini** ve hakkındaki iddialarını **dinlememeleri için onları yöneticilere şikâyet eder. Niyetlerini** yani hakkında neye niyet ettiklerini ve zararlı neleri sakladıklarını **ve ortaya çıkarmak gerektiğinde ortaya çıkarmak için kusurlarını araştırır**. Ve eğer ortaya çıkarması gerekmiyorsa kendilerini savunmak için onları çeşitli açıklamalarla ortadan kaldırmaya çalışmamaları için **onları saklar**. Böyle söylenmiştir. **Doğruluk ve adalete bağlı kalır**. Yani onlara karşı yalan ve iftira yoluna gitmesin ve haklarında doğru yoldan sapmasın. Zira bu, amaçlananın tersine götürür. İftiracıların sözü dinlenmez, kurtulmak istediğinde ona yardım edilmez. **Onların görüştüğü kimselerle** yani niyetlerini ve kusurlarını öğrenmek için düşmanlarının görüştüğü kimselerle **görüşür**, onları sever gibi görünür. **Faziletler bakımından onları geçmek gibisi yoktur**. Yani düşmanların zararlarını bazı ortak faziletlerde onları geçmek sûretiyle gidermek gibisi yoktur. Burada *lâ* (yok) edatının ismi mahzuftur. Tıpkı *lâ 'aleyke* (senin sorumluluğun yoktur) dedikleri gibi. Bu görüşün ispatı Platon'dan aktarılan şu sözdür: Düşmana üstünlük sağlamanın en iyi yolu kişinin kendisini düşmanlarının ortak olduklarını iddia ettikleri faziletler bakımından onlardan üstün kılmasıdır, ama aralarındaki düşmanlığın alevlenmemesi için onlardan önde olduğunu iddia etmemesi şartıyla. Bu önde olma isteği düşmandan yararlanma kabildendir. Akıllı kimse dostlarından faydalandığı gibi düşmanlarından da faydalanır denilir. **Kınama, diline dolma ve sövmeye gelince, asla**. Yani düşmanlara, itibarlarını zedelemek için kınama, amaçlarına ve fiillerine kara çalma şeklinde karşılık vermeye, başlarına gelen musibetler yüzünden onları diline dolmaya, kötü sözlerle sövmeye, kusurları hakkında gybet etmeye gelince akıllı bir kimse bunların hepsinden kesinle kaçınmalıdır. *Hâşâ* (asla), uzak olmak anlamında bir fiildir. Zamiri zikredilen kelimelerin her birisidir. Mefulu mahzuftur. Bundan kaçınılır çünkü bu düşmanlığı ve nefreti artırmasıyla beyinsizlerin yolu ve cahillerin üslubudur.

يعفو عنهم ما يتعلق بالأذى ويدارهم أي يظهرهم المودة لدفع المضرة فإن دفع الشر بالخير محض خير. ولا ينبغي للعاقل أن يصرف طرفاً من عمره إلى مخاصمة الأعداء إلا أن يضطر إلى معارضتهم ودفع مضرتهم ولذا قال ويشكوههم إلى الرؤساء ليعرفوا عداوتهم ولا يقبلوا قولهم [٣٤٨] وادعاءهم عليه من غير تجاوز إلى ذكر مساويهم الخارجة عن صدهد ويتجسس عزائمهم أي عمّا عزموا عليه في حقّه وأضمره من المضرة^١ ومعائبهم ليظهرها وقت الاحتياج إلى الإظهار^٢ ويخفيها إن لم يضطر إلى إظهارها لئلا يتداركوا دفعها عن أنفسهم بتأولات. كذا قيل ويلزم الصدق والعدل أي لا يرتكب الكذب والبهتان عليهم والعدول عن الحق في حقهم حتى يوجب عكس المراد^٣ ولا يصغي إلى كلام الوشاة ولا يساعدهم إن أراد النجاة ويخالط خلطاءهم أي الذين شأنهم المخالطة من الأعداء ليطلع على عزائمهم ومعائبهم ويرى^٤ في صورة المحبة إليهم لا كالسبق عليهم^٥ في الفضيلة أي لا دافع لضرر الأعداء مثل دفع السبق عليهم في بعض الفضائل المشتركة^٦، فاسم لا محذوف كقولهم لا عليك^٧. ومصادقه ما حكي عن أفلاطون أن أفضل الطرق في الغلبة على الأعداء أن يجعل الشخص نفسه غالباً عليهم في الفضائل التي يدعون المشاركة فيها لكن بشرط عدم ادعاء السبق عليهم لئلا يشتدّ العداوة لديهم. وطلب ذلك السبق من قبيل الانتفاع بالأعداء. وقد قيل العاقل ينتفع بأعدائه كما ينتفع بأصدقائه. وأما^٨ الطعن والشماتة والشتم فحاشا أي أما مقابلة الأعداء بالطعن والتشنيع في أغراضهم^٩ وأفعالهم لكسر شأنهم والشماتة بهم إذا أصابتهم المصائب^{١٠} وشتهم بالفواحش وغيتهم بالمعائب فحاشا كلّ واحد منها العاقل^{١١} على أن حاشا فعل بمعنى بُعد وضميره لكلّ واحد ممّا ذكر ومفعوله محذوف. وإنّما تحاشا عنه^{١٢} لأنه^{١٣} شعار السفهاء [٤٩] ودثار الجهلاء مع كونه باعثاً إلى زيادة العداوة والبغضاء.

١ هـ + وسوء القصد.	٦ هـ: لا كما يسبق إليهم.	١١ ع: إغراضهم.
٢ هـ - إلى الإظهار.	٧ ع: المشترك.	١٢ ع، س: بالمصائب.
٣ ع: المرام.	٨ هـ: أي لا بأس.	١٣ هـ + المصائب.
٤ هـ + نفسه.	٩ ع - قد.	١٤ هـ: عن ذلك.
٥ ع - لا.	١٠ هـ - أمّا.	١٥ هـ: لأنها.

Eğer düşmanı bir konuda ona güvenirse ona ihanet etmez. Bilakis o konuda dosdoğru olur. Çünkü özellikle de emin bir kimse olduğu düşüncesiyle güvenildiğinde ihanet etmek münafıklığın ve iman zayıflığının göstergesi olmasıyla terk edildiğinde sevgiye ve düşmanlıktan vazgeçmeye sebep olabilir. Üç şekilde **zararlarını giderir;** (i) **barış sağlamaya çalışarak,** yani onlarla iyi olmaya, arabulucular vasıtasıyla düşmanlığı gidermeye çalışarak. Bu en iyi yoldur. (ii) Sonra evini uzağa taşımak veya vatandan göç etmek sûretiyle **onlardan** ve tuzaklarından **kaçınarak,** uzak durarak. (iii) Sonra yönetici veya başkası tarafından **zulüm ve rezilet yoluna gidilmeden** zararı giderecek kadar, **zor kullanmayla.** Çünkü başkasına zulmederek ya da kendisi rezilet işleyerek üstün gelmek; kötülüğü kötülükle gidermek, çirkinliğe çirkinlikle karşılık vermektir. Üçüncüsü:

[**Tanıdıklar. İrtibatı muhafaza etmeli, hepsiyle iyi şekilde geçinmeli, kibirliye kibirle karşılık vermeli, samimi ve salih kimselere ikramda bulunmalı, faziletli kimselerden istifade etmeli, onlara malla ve hizmet ederek yardım etmelidir. Öğrencilerin ahlâkını güzelleştirmeli ve şefkatli davranmalıdır. İsteyene vermelidir. Israrcı olan hariştir. Muhtaç olmayıp tamah edene de vermemelidir. Güçsüzlere merhamet göstermeli ve onlara, iyilikte bulunmalıdır. Mümkün olduğu kadar insanların ihtiyaçlarını gidermelidir. Taziyeler, tebrikler, hasta ziyaretleri gibi adetlere uymalıdır. İkiyüzlülük derecesine çıkmayacak şekilde onların mutluluklarında mutlu, üzüldüklerinde üzgün görünmelidir.]**

Tanıdıklardır. *Ma'ârif*(tanıdıklar), bilinen anlamında *ma'rife* (tanıdık)'ın çoğuludur. Terim olarak ne arkadaş ne düşman olan demektir. Farsça'da *âşinâ* denir. Müellifin şu sözleriyle açıkladığı gibi kısımları ve hükümleri vardır: **İrtibatı muhafaza etmelidir.** *Rifd* kesralı okunduğunda bağlantı, fetihalı olarak *raf'd* diye okunduğunda vermek ve yardım etmek anlamına gelir. **Hepsiyle iyi şekilde geçinmeli,** yani tanıdıkların her biriyle zâhiren ve bâtinen iyi bir geçim ve ilişki içinde olmalıdır. Çünkü bu muhabbeti artırır, düşmanlığı azaltır. Hediye ve ihsan, insanı köle eder. Elle ve dille yardım da böyledir. Ancak inatçı ve kibirli kimse hariştir. Çünkü o bundan etkilenmez. Bu yüzden müellif şöyle dedi: **Kibirliye kibirle karşılık vermelidir.**

وإذا اعتمد عدوّه عليه في أمر لا يخون عليه بل يستقيم فيه؛ فإنّ الخيانة مع كونها من أمارات النفاق وضعف الإيمان سيّما عند الاعتماد بالائتمان^١ قد يكون تركها سبباً للمودّة والرجوع عن العداوة ويدفع ضررهم بأحد ثلاثة أشياء بالاستصلاح أي بطلب صلاحهم^٢ وإزالة^٣ عداوتهم^٤ بتوسّط المصلحين. وهو أصلح الطرق. ثمّ الاجتناب والاحتراز عنهم وعن مكائدهم بتباعد المنزل أو جلاء الوطن ثمّ القهر بلا ظلم ورتيلة^٥ وقد مر ما يدفع به الضرر من قبل الحاكم أو غيره إذ الغلبة بطريق الظلم للغير والرتيلة لنفسه دفع الشرّ بالشرّ^٦ ومقابلة الإساءة بالإساءة. والثالث:

[المعارف، فيجب الرفد وحسن المحضر مع الكلّ، والتكبر مع المتكبر، وإكرام النصحاء وأهل الصلاح، والاستفادة من الفضلاء، ومساعدتهم بالمال والخدمة، وتهذيب أخلاق المتعلّمين والشفقة عليهم، وإعطاء السائل إلا إذا ألحّ أو طمع غير محتاج، ورحمة الضعفاء والإحسان إليهم، وقضاء حوائج الناس ما أمكن، ولزوم العادات من التعازي والتهاني والعيادات، وإظهار الفرح لفرحهم والغمّ لغمهم حيث لا يخرج إلى حدّ النفاق.]

المعارف جمع معرفة بمعنى المعروف^٧، وهو في العرف من ليس بصديق ولا عدوّ ويقال له بالفارسية آشنا* وله أقسام وأحكام كما فصلها بقوله فيجب الرفد بالكسر العطاء الصلة وبالفتح الإعطاء والإعانة وحسن المحضر مع الكلّ أي حسن الحضور والمعاملة ظاهراً وباطناً مع كلّ واحد من المعارف، فإنّه يورث المحبة ويقلّل العداوة، والإعطاء والإحسان يستعبد الإنسان، وكذا الإعانة باليد أو اللسان إلا المعاند المتكبر؛ فإنّه غير متأثر، ولذا قال والتكبر مع المتكبر،

٥ ع: ولا رذيلة.

٦ ع - بالشر.

٧ ع: معروف.

١ ع: بالإيمان.

٢ ه: صلاح حالهم.

٣ ه: زوال.

٤ ع: عداوتهم.

Çünkü hadiste rivayet edildiği gibi “*Kibirliye kibirle karşılık vermek sadakadır.*”¹ Bu kötülüğün kötülükle giderilmesi değildir; kötülük sûretinde iyiliktir; ama edepli ve ihtiyatlı olmak, eziyet vermemek kaydıyla. **Samimi ve sâlih kimselere ikramda bulunmalı**, başkalarının iyiliği için veya bizâtihî iyilik için nasihat eden kimselere ikramda bulunmalı, bu arada durumun hakikatine muttali olabilmek için dikkatli ve temkinli olmalıdır ki dilleri baldan tatlı kalpleri ise soğandan acı olan sahtekârların tuzaklarına düşmesin. Birinci kategoriye ıslah ediciler de girer. Çünkü ıslah bir tür iyi niyettir. Bir görüşe göre ikinci kategoriye girer. Çünkü o sadece iyi olmaktan daha üstündür. Çeşitli şer’î ve aklî ilimleri ve alet ilimlerini bilen **faziletli kimselerden istifade etmelidir**. Çünkü ilim öğrenmek nefsi cehaletin ve ahmaklığın karanlığından kurtarmaktır, rivayeten ve direyaten herkese farzdır. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “*İlim öğrenin. Çünkü onu öğrenmek Allah’a itaat, öğrenmek istemek ibadet, çalışmak zikir, onu araştırmak cihat, onu bilmeyene öğretmek sadaka, onu ehline kullanmak Allah’a yakınlıktır.*”² Burada fazileti bâtinî alana da teşmil etmek mümkündür. O zaman yol gösteren müşidler de buraya dâhil olur. Onların iyi niyetli kimselere dâhil edilmesi de uzak bir görüş değildir. Kulları doğru yola sevk etmek de iyi niyettendir. **Onlara malla ve hizmet ederek yardım etmelidir**. Eğer durumları müsait değilse bunu yapmalıdır ki bu kişiler kendileri ve ailelerinin geçimleriyle meşgul olup insanlara sundukları faydadan geri kalmasınlar. **Öğrencilerin ahlâkını güzelleştirmeli ve** onlar gerçek ilimleri ve ilahi bilgileri öğrenmeye hazırlıkları tam olsun diye ve dinî konularda nasihat ederek **şefkatli davranmalıdır**. Çünkü kim ahlâkını güzelleştirmezse ilim ve hikmetten nasibi az olur. Bu yüzden ilk filozoflar öğrencilere öncelikle amelî felsefeden ahlâklarını güzelleştirecekleri hususları öğretirlerdi. Sonra onlara işlerini düzenlemek, ihtiyaçlarını gidermek sûretiyle şefkatli davranmalıdır, müellif eğer bundan sonra “onları ilme yönlendirsin” deseydi daha güzel olurdu. Bunun üzerine düşün. Gücü yettiğinde, bir hurmanın yarısı bile olsa **isteyene vermelidir**. İsteğinde **ısrarcı olan hariştir**. Çünkü o zaman onu geri çevirmesi, ısrar etmesinin; kalbini tabî sebeplere bağladığını, tüm sebeplerin sebebini unuttuğunu ve yaratılmışı dayandığını gösterdiğinden unutkanlığından dönmesi, kalbini mutlak olarak gerçek rızık vericiye bağlaması için caiz olur.

1 Aliyyu'l-Kâri, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevzû'a*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1986), s. 175.

2 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'îfe ve'l-mevzû'a*, (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2000), XI, 461.

لأنَّ^١ «التكبر على المتكبر^٢ صدقة»^٣ كما رُوي في الحديث فلا يكون دفع الشرِّ بالشرِّ بل بالخير في صورة الشرِّ لكن بقيد التأديب والاحتياط لا للتعذيب وإكرام النصحاء وأهل الصلاح أي إكرام من يتَّصف بالنصح وإرادة الخير بالنسبة إلى الغير أو بالصلاح بالنظر إلى نفسه بعد الحزم [٤٩-٥٠] والاحتياط حتى يطلع على حقيقة الحال لئلا يقع في شباك الصيادين الماكرين الذين ألسنتهم أحلى من العسل وقلوبهم أمر من البصل. ويدخل المصلحون في الأوَّل، لأنَّ الإصلاح نوع من نصح. وقيل في الثاني، لأنَّه خير من الصلاح والاستفادة من الفضلاء العالمين أنواع العلوم الشرعية والآلية والعقلية فإنَّ تعلُّم العلم وتخليص النفس عن ظلمات الجهل والغواية واجب على كلِّ شخص رواية ودراية. وقد روي عنه عليه السلام «تعلَّموا العلم فإنَّ تعلُّمه طاعة وطلبه عبادة ومذاكرته تسبيح والبحث عنه جهاد وتعليمه لمن لا يعلمه صدقة وبذله لأهله قربة»^٤. ويمكن تعميم الفضل من الباطني فيدخل فيهم مشائخ الإرشاد ولا يبعد إدخالهم في النصحاء، فإنَّ من النصح إرشاد العباد ومساعدتهم بالمال والخدمة لهم إن لم يساعد الحال حتى لا يشتغلوا عن الإفادة^٥ بسبب الاشتغال بأمر المعاش^٦ للنفس والعيال وتهذيب أخلاق المتعلِّمين والشفقة عليهم في أمر الدين بطريق الموعظة ليتَّمت استعدادهم للعلوم الحقيقية والمعارف الإلهية، فإنَّ من لم يهذب أخلاقه قلَّ نصيبه من العلم والحكمة. ولذا كان أوائل الحكماء يعلمون المتعلِّمين أوَّلًا من الحكمة العملية^٧ ما يهذب به أخلاقهم ثمَّ بالشفقة عليهم بترتيب مهمَّاتهم ودفع ضروراتهم. ولو قال بعده 'وفادتهم للعلوم' لكان أولى، فتأمل وإعطاء السائل ما في وسعه ولو بشقِّ ثمرة إلا إذا ألحَّ في سؤاله^٨ فحينئذٍ يجوز نهره، لأنَّ الإلحاح يشعر بأنَّه ربط قلبه بالأسباب العادية وغفل عن مسبب الأسباب بالكلية واعتمد على المخلوق ليرجع عن غفلته [٥٠] ويربط قلبه بالرزاق الحقيقي على الإطلاق

٦ هـ: العبادة.

٧ ع: العاش.

٨ ع: العلمية.

٩ هـ - ثم.

١٠ ع: سؤال.

١ هـ: لأنَّه.

٢ هـ - التكبر على المتكبر.

٣ علي القاري، الأسرار المرفوعة، و: ١٧٥.

٤ ع - بل.

٥ الألباني، سلسلة الأحاديث الضعيفة، ١١/٤٦١.

Duyuları ve sezgisiyle gözlemlemek sûretiyle **muhtaç olmayıp tamah edene de vermemelidir. Güçsüzlere merhamet göstermeli ve onlara, zayıflıkları ve merhameti hak ettikleri ortaya çıktıktan sonra iyilikte bulunmalıdır.** Bununla Allahu Teâlâ'nın şu sözü sebebiyle isteyenin geri çevrilmesinin yasak olduğu zannı ortadan kalkar: “*İsteyeni ise geri çevirme*” (ed-Duha, 93/10) 5 Böyle söylenmiştir. Ne varsa burada vardır. **Mümkün olduğu kadar** yani imkânı oldukça, malıyla, bedeniyle, diliyle **insanların ihtiyaçlarını gidermelidir.** Veya bedel olarak alınırsa insanların ihtiyaçlarından gücünün yettiği kadarını gidermelidir. Şer'î veya şeriate uygun örfi **şu adetlere uymalıdır:** 10 (i) **Taziyeler:** *te'âzî* (taziyeler) *ta'ziye* (taziye)'nin çoğuludur. Başına musibet gelen bir kimseyi sevap kazanacağını hatırlatarak sabra çağırmaktır. (ii) **Tebrikler:** *tehâni* (tebrikler) *tehniye* (tebrik)'in çoğuludur. Bir şeye sevinmiş olan bir kimseyi şükre teşvik etmektir. (iii) **Hasta ziyaretleri:** hasta ziyareti, hastayı durumuna uygun yumuşak sözlerle teselli etmektir. **İkiyüzlülük** ve 15 samimiyetten uzak yağcılık **dercesine çıkmayacak şekilde onların mutluluklarında mutlu, üzüldüklerinde üzgün görünmelidir.** Çünkü bu gücü yettiğince yaratılmışlara iyiliği ve cömertliği eriştirmede yüce Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak sûretiyle gösterilen özel bir ikiyüzlülüktür. Bunda iyiliği başkasına ulaştırmaktan başka bir amaç yoktur. Allah her türlü iyilik konusunda başarıya ulaştırandır. 20

Söz Melikü'l-allâm olan Allah'ın yardımıyla nihayete erdi. Ama buna, Celaledîn Devvânî (ra)'nin *Levâmiu'l-İşrâk* kitabının sonunda zikrettiği; Platon'un öğrencisi Aristoteles'e vasiyetini eklemek ve dahil etmek gerek. Platon şöyle demiştir:

25 “Allah'ı bil ve O'nun hakkına riayet et. Gücünü her zaman öğrenmeye ve öğretmeye harca. Âlimi, sadece ilminin çok olmasıyla seçme, onun kötülüklerden ve şerlerden kaçınıp kaçınmadığını da araştır. Allah'tan yok olacak şeyleri isteme. Ondan kalıcı salih şeyleri iste. Her vakit müteyakkız ol. Kendisiyle amel etmen gerekmeyen şeyi isteme ve 30 ona karşı hırslanma. Unutma kuldan ilahî intikam sadece gazap yoluyla alınmaz, terbiye ve tehzip yoluyla da olabilir. Sadece güzel bir hayat temennisiyle sınırlı kalma, bununla birlikte güzel bir ölüm de dile.

أو طمع غير محتاج بشهادة الحسّ والحدس ورحمة الضعفاء والإحسان إليهم بعد ظهور ضعفهم واستحقاقهم^١ للرحمة فيندفع به ما يتوهم من أنّ نهر السائل منهّي عنه بقوله تعالى ﴿وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَرْ﴾ (سُورَةُ الضُّحَى، ٣٩/١)، كذا قيل وفيه ما فيه. ويجب أيضًا^٢ قضاء حوائج الناس ما أمكن أي مدة إمكانه بماله أو بدنه أو لسانه أو قضاء^٣ ما أمكن من الحوائج على أنّه بدل منها ولزوم العادات الشرعية أو العرفية المطابقة للشرع من التعازي جمع تعزية وهي حثّ المصاب على الصبر بتذكير الوعد بالأجر والتهاني جمع تهنيه وهي حثّ المسرور بالشيء^٤ على الشكر له^٥ والعيادات^٦ العيادة تسليّة قلب المريض بكلمات ليّنة مناسبة لحاله وإظهار الفرح لفرحهم والغم لغمهم حيث لا يخرج الإظهار المذكور إلى حدّ النفاق والتبصيص العاري عن الخلوّص؛ فإنّه نفاق مخصوص تخلّقًا بخلق الله سبحانه في إيصال الخير والجلود ممّا هو في وسعه إلى الموجود. ولا يكون له غرض سوى وصول الخير إلى الغير، والله الموفق لكلّ خير.

وقد بلغ الكلام إلى الختام بعون الله الملك العلام لكن ينبغي التنذير والإلحاق بما ذكره الجلال الدوّاني رحمه في آخر لوامع الإشراف من وصايا^٧ أفلاطون لتلميذه أرسطاطاليس حيث قال له:

«اعرف الله واحفظ حقّه، واصرف همّتك في التعلّم والتعليم في جميع الأوقات، ولا تخيّر العالم بكثرة^٨ العلوم واختبره باجتنابه^٩ عن الشرور [٥٠-٦] والفسادات. ولا تطلب من الله شيئاً يتطرّق إليه^{١٠} الزوال واطلب منه^{١١} الباقيات الصالحات، وكن متيقّظًا في جميع الأوقات ولا تطلب شيئاً لا ينبغي لك عمله^{١٢} ولا تحرص عليه، واعلم أنّ الانتقام الإلهي من عبده لا يكون دائمًا بطريق الغضب بل قد يكون بطريق التأديب والتهذيب، ولا تقصر على تمنيّ الحياة الطيّبة بل اطلب معها الموت الطيّب،

١ ع: استحقاقهم. ٢ ع: أيضًا. ٣ ع: قضائه. ٤ هـ - بالشيء. ٥ هـ - له. ٦ س + و. ٧ في هامش هـ: باعتبار أنّ هذا الفنّ الحكمة العملية كما سبق. ٨ ع: أكثر. ٩ هـ: الاجتناب. ١٠ ع - إليه. ١١ ع: من. ١٢ ع - عمله. ١٣ نقل كلام الحكماء والفضل ما شهدت به الأعداء.

Unutma, güzel bir hayat iyiliği ve güzelliği elde etmenin vesilesidir. Nefsini şu üç konuda hesaba çekmeden uyuma ve dinlenme: Birincisi o gün bir hata işledin mi işlemedin mi? İkincisi o gün iyi bir şey yaptın mı yapmadın mı? Üçüncüsü, o gün iyi bir iş yapma imkânını kaçırdın mı, bu konuda bir kusur ettin mi etmedin mi? Bunları düşündükten ve hesaba çektikten sonra telafi için çaba göster. Şu bilince ulaşmaya ve hatırlamaya çalış: sen bu hayattan önce neydin ve ondan sonra ne olacaksın? Hiç kimseyi sevmeyi; çünkü âlem değişimin ve yok olma yeridir. Bil ki günahkâr, başına gelecekleri bilen, ahirete inanan bununla birlikte kötülük yapan, kendisini suç ve günah işlemekten alıkoymayan kimsedir. Kendi zâtının dışındaki işleri sermayen kılma. Bir iyiliği, onu hak edenlere ulaştırmak için senden istemelerini bekleme. Dünya hazlarıyla sevinen, dünya musibetlerinden uzak kimseyi bilge sayma. Ölümü hatırla ve onu her zaman bir dost say. Bir kişinin bayağılığını ve aşağılığını sınırsızca çok ve faydasız konuşmasından ve kendisine hiç sorulmayan bir şeyi söylemesinden anla. Bil ki kim başkasının kötülüğünü isterse, kendisi için bu kötülüğü kabullenmiş demektir. Defalarca düşün, kafa yor, sonra konuş. Herkesin arkadaşı ol. Hemen öfkelenme ki bu sende bir huy olmasın. İhtiyaç sahibinin ihtiyacını gidermeyi yarına erteleme. Çünkü yarının nasıl geleceğini ve o gün ne olacağını bilemezsin. Başına bir şey gelenin yardımcısı ol, başına kötü ahlâk gelen hariç. İki kişi arasında her ikisinin de sözünü dinlemeden hakem olma. Sadece sözlü hikmeti edinme. Hem sözlü hem de fiilî hikmeti edin. Çünkü sözlü hikmet dünyada kalır. Fiilî hikmet seninle ahirete gelir ve orada sonsuza kadar kalır. İyilik uğruna acı çekersen acı gider iyilik kalır. Eğer kötülük yolunda haz alırsan haz gider kötülük kalır. Sana seslenileceği ama duymayacağın günü hatırla. O gün duyulacak tek şey demir lisandır. O gün düşünce kaybolur, gözler kararır, gözlerin rutubetine toprak bulaşır, nefsin bedeninden ayrılır. Bedenine ait leşin kokusunu alman mümkün olmaz.

واعلم أنّ الحياة الطيّبة هي التي تكون وسيلة إلى اكتساب البرّ والخير، ولا ترقد ولا تسترح إلا بعد أن^١ تحاسب نفسك في ثلاثة أمور: أحدها^٢ أن تأمل في أنّه^٣ هل صدر منك في ذلك اليوم خطأ أو لا، وثانيها أن تأمل هل صدر فيه^٤ منك خير أم لا، وثالثها أن تأمل هل فات عنك فيه عمل^٥ من أعمال الخير أو قصرت فيه أم لا، وبعد التأمل والمحاسبة تسعى في التدارك. تنبّه وتذكر ما كنت أنت قبل الحياة وتصير بعدها، ولا تودّ^٦ أحدًا لأنّ حوادث العالم في معرض التغيّر والزوال. واعلم أنّ الشقيّ هو الذي يتذكر العاقبة ويعتقد الآخرة ثمّ يفعل^٧ ولا يكفّ نفسه عن ارتكاب الجرائم والمعاصي. ولا تجعل رأس مالك من الأمور الخارجة عن ذاتك، ولا تتوقّف في إيصال الخير إلى مستحقّيه إلى أن يسألوه عنك، ولا تعدّ^٨ حكيماً من يفرح بلذة من لذات الدنيا ويفرغ من مصيبة^٩ من مصائبها، واذكر الموت واعتبر من المولى دائماً. واعلم خسارة المرأ ودناءته من إكثاره بكلام لا يجديه ولا يفيده ومن إخباره بشيء لم يسأله أحد أصلاً. واعلم [٥١] أنّ من أراد شرّاً على أحد فقد قبل نفسه ذلك الشرّ، تفكّر وتأمل مرّة بعد أخرى ثمّ تكلم ثمّ اعمل. كن صديقاً لكلّ أحد. لا تسرع^{١٠} بالغضب حتى لا يكون الغضب خلقاً لك، ولا تؤخّر قضاء حاجة المحتاج إلى الغد؛ لأنّك لا تعلم كيف يجيء الغد وما يحدث فيه، وكن معاوناً للمبتلى إلا من ابتلي بخلق قبيح. ولا تحكم بين الخصمين ما لم تفهم كلاّ منهما. ولا تكن حكيماً بالقول فقط بل بالقول والعمل^{١١} جميعاً؛ لأنّ الحكمة القولية تبقى في الدنيا والحكمة العملية تذهب^{١٢} معك إلى الآخرة وتبقى فيها مؤبّدة. إن تألمت لأجل الخير يذهب الألم ويبقى الخير، وإن^{١٣} تلذّذت^{١٤} لأجل الشرّ يذهب^{١٥} اللذة ويبقى الشرّ. واذكر اليوم الذي يهتف بك فلا تسمع والذي يسمع فيه^{١٦} اللسان الحديد ويبطل فيه الفكر ويظلم^{١٧} فيه العينان ويصبّ^{١٨} رطوبتهما في التراب ويبطل نفسك من بدنك،

١ ع - أن.	٦ ع - عمل.	١١ ع: بشرع.	١٦ ه: يذيب.
٢ ع: أها.	٧ ع: يود.	١٢ ه: الفعل.	١٧ ه - فيه.
٣ ع: ذاته.	٨ س: تفعل.	١٣ ع: تذهبه.	١٨ ه: تظلم.
٤ ع: أم لا.	٩ س: يعد.	١٤ ع - إن.	١٩ ه: تصب.
٥ ع - فيه.	١٠ ه: مصيبته.	١٥ ه: تذوب.	

Duyuların kaybolur da cerahatlere dokunan kurtları hissetmezsin. Aklında bulundur ki sen, içinde ne bir dost ne bir düşmanı tanımadığın, kimseye eksiklik isnat edemediğin, efendiyle kölenin eşit olduğu bir yere gidiyorsun. Adil tartıyı aklında tut. Edep ve riyazeti birleştire. Çünkü yolculuğun

5 ne zaman olacağını bilemezsin. Bil ki en iyi ilahî ihsan hikmettir. Hikmet sahibi ise düşüncesi, sözü, fiili birbiriyle örtüşen kimsedir. Çaban her zaman iyiliğe iyilikle karşılık vermek üzerine olsun. Kötülükten geç. Eğer gücün yeterse ona da iyilikle karşılık ver. Bu fânî âlemdeki hiçbir şeye dayanma. Bâkî âleme dair hiçbir şeyden bıkip usanma, bu hususta gevşeklik gösterme.

10 İyi bir şeyden vazgeçilmesine müsaade etme. Kötü bir şeyi iyiliğe vesile kılma. Geçici kötülükler için daha iyi ve daha güzel olanı bırakma. Hikmeti ve ehlini kendine arkadaş edin. Hikmet sözlerini ve ehlinin nasihatlerini dinle. Boş arzular ve ehlini kendinden uzak tut. Bir şeye vaktinden önce koyulma, koyulduğunda ise ciddiyet ve basiretle meşgul ol. Çok mala ve

15 yüksek makama göz dikme. Üzülme, musibetler geçer. Çünkü onların hiç birinde devam ve sebat yoktur. Arkadaşınla ilişkini hâkime ihtiyaç duymayacak şekilde tut, düşmanınla ilişkini ise hâkime müracaat ettiğinde zafer ve üstünlük sende olacak şekilde tut. İnsanlarla gününü gün etmeyi bırak. Yaratılmışlara karşı mütevazı olmayı kendine huy edin. Mütevazı hiç kimseyi aşağılama. Kendini mazur gördüğün hiç bir şeyde kardeşlerini suçlama.

20 Tembellikle sevinme. Araştırmaya güvenme. Kötü bir fiile olan pişmanlık iyi bir fiile olan pişmanlıktan iyidir. Kimseyle tartışma. Adalet yolunu tut. İyiliklere karşı gayret göster. Bil ki tıpkı ayık bir kimsenin sarhoşla konuşması gerekmediği, konuşursa idare edici bir şekilde konuşması gerektiği gibi akıllı bir kimsenin cahillerle konuşması gerekmez, konuşursa yumuşaklık ve idare edici bir şekilde konuşması gerekir. Hür insanların en mutlusu ve saygıya en layığı, alışkanlıklarının boyunduruğundan çıkmış, öfkesine itaat etmekten kurtulmuş, insanların kalbine hiç çaba sarf etmeden girmiş, kaynaklarından gelirleri kendisini meşgul etmeyen kimsedir.

25

ولا يمكنك أن تشم رائحة جيفة بدنك وتبطل^١ حسك فلا تشعر بالدود الذي يمصّ
 الصديد. واذكر أنك ذاهب إلى المكان الذي لا تعرف فيه الصديق والعدو، فلا
 تنسب هنا^٢ أحداً إلى النقصان والمكان الذي يستوي فيه المولى والعييد. واذكر
 الميزان العدل، واجمع الأدب والارتياض فإنه لا تدري متى الرحلة. واعلم أن
 أفضل العطايا الإلهية هي الحكمة، والحكيم هو الذي يتوافق فكره وقوله وعمله،
 وليكن سعيك دائماً في مكافأة الخير بالخير والتجاوز عن الشر، وإن قدرت فقابله
 بالخير. ولا تتكل على شيء من أمور هذا^٣ العالم الفاني ولا تكلّ في شيء من أمور
 العالم الباقي [٥١] ولا تهاون فيها ولا تجوّز^٤ التجاوز عن^٥ شيء من الخيرات،
 ولا تجعل شيئاً من السيئات وسيلة إلى الخيرات. ولا تترك ما هو أولى وأفضل
 لأجل الشرور الزائلة^٦. واتخذ الحكمة وأهلها^٧ صديقاً لنفسك واسمع كلمات
 الحكمة ونصائح أهلها وبعّد الهوى وأهله عن نفسك، ولا تشرع في أمر قبل وقته
 وإذا شرعت فاشتغل بالجزم والبصيرة. ولا تعجب بكثرة المال^٨ ورفعته الجاه.
 ولا تحزن، تزول المصائب؛ إذ ليس لشيء منها دوام وثبات، واجعل معاملتك
 مع الصديق على وجه لا يحوجك إلى الحاكم ومع العدو على وجه إن راجعت
 إلى الحاكم كان الغلبة والظفر لك. واترك السفاهة مع الجميع واجعل التواضع
 للخلق خلقاً لك ولا تحقر أحداً من المتواضعين، ولا تلم أحداً من إخوانك في
 شيء تعدّ نفسك معذوراً فيه، ولا تفرح بالبطالة ولا تعتمد على البحث، والندامة
 على الفعل القبيح خير من الندامة على الفعل الحسن، ولا تجادل أحداً، ولازم
 سيرة العدل وواظب على الخيرات، واعلم أن العاقل لا ينبغي له أن يخاطب
 الجاهل إلا بالرفق والمداراة كما لا^٩ ينبغي للصاحي^{١٠} أن يخاطب السكران إلا
 بمداراة، وإن أسعد الأحرار وأحقّهم بالترفضيل من خرج عن سلطان عادته وزال
 عن طاعة^{١١} غضبه ونزل في قلوب الناس بدون بذله ولم يشغله موارده عن مصادره،

٩ ع - لا.

١٠ ع: المصاحي.

١١ ع: طاعته.

٥ ه: فيها.

٦ ع: الزائل.

٧ ع: لأهلها.

٨ ع - المال.

١ ه: يبطل.

٢ ه: ههنا.

٣ ه: هذه.

٤ ه: تجاوز.

Bil ki insanın nefsi yetkinleşirse ve aklı olgunlaşırsa görüşleri kuvvetlenir. Zayıflarsa, işi şansa kalır. Bil ki serbest davranış senin açıklarından bir açıktır. Onu güvenilir olan kimse dışında kimseye harcamamalıdır. Bil ki kim ilmi fazileti için öğrenirse ilmin değer görmüyor olması onu üzmez.

- 5 Kim de onu faydası için öğrenirse ilim ondan şansın yüz çevirmesi gibi yüz çevirir. Bil ki hilim ancak güç sahibi olana yakışır. Zâhitlik de ancak bazı güçlerinden vazgeçene yakışır. Sana meyledene amacını öğreninceye kadar yaklaşma. Eğer senin zâtî özelliklerinden dolayı ise onun doğru olduğu ortaya çıkar. Eğer senin geçici bir özelliğinden dolayı ise onu önemseme.
- 10 Çünkü bu meyil o özelliğin var olmasıyla var olur, gitmesiyle kaybolur. Namusu koru ki seni korusun. Her işinde adaletli ol. Çünkü kim adaletli olursa tasası azalır ve her şey onu özler. Bil ki danışma danışılanın tabiatının mirasıdır. İhtiyarlık çağına erişsen ve hocan senden genç olsa bile öğrenmen, istifade etmen, dinlemen, çekinmemen gerekir. Çünkü cehalet en çirkin şeydir. Bil ki hikmetin faydalarından biri, bilgenin, denizde geminin battığı durumda kendisinin kurtulan kişi hükmünde olduğunu bilmesidir. Nitekim o boğulmaktan kurtulur, bundan son derece mutlu olur ve kurtulmak ile boğulmak arasında kalmışlara büyük bir şefkat duyar. Bil ki insanların ilim bakımından en faydalısı, zenginlik sağlamayan
- 15 ilimlere rağbet gösterendir.
- 20

Sonra Devvânî şöyle der: Platon'a ölüm döşeginde bu dünyadan göçerken soru soruldu o da şöyle dedi: "Dünyaya zorla geldim, onda şaşkın bir şekilde yaşadım ve işte şimdi isteksizce gidiyorum. Bu dünyada bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir." Allah en iyisini ve en doğrusunu bilir.

واعلم أنّ الإنسان إذا قربت^١ نفسه وكمل عقله انقطع إلى الرأي القويم. وإذا ضعفت انقطع إلى البخت^٢. واعلم أنّ انبساطك عورة من عوراتك فلا تبدله إلا المأمون عليه و[٥٢]^٣ واعلم أنّ من تعلّم^٤ العلم لفضيلته لم يوحشه كساده ومن تعلّمه^٥ لجدواه^٦ انصرف^٧ عنه بانصراف الحظّ. واعلم أنّ الحلم لا ينسب إلا لمن قدر على السطوة، والزهد لا ينسب إلا لمن ترك بعض القدرة^٨. لا تقترن ممّن^٩ يميل إليك حتى تعرف علته، فإن كان لشيء من صفاتك الذاتية فيتقن ثباته، وإن كان لصفة عارضة فلا تحفل به؛ فإنّ ذلك الميل يقوم بمقامه ويصرف^{١٠} بانصرافه. واحفظ الناموس يحفظك، واعدل في جميع أمورك فإنّ من عدل^{١١} قلّ غمه واشتاق إليه كلّ شيء. واعلم أنّ المشورة تريك طبع المستشار. وينبغي أن تتعلّم وتستفيد وتسمع ولا تحتشم ولو بلغت غاية الشيخوخة، ولو كان المعلم لك حديث السنّ؛ فإنّ الجهل أقبح من كلّ قبيح. واعلم أنّ من فوائد الحكمة أن يعلم الحكيم أنّه نجا^{١٢} بمنزلة من كسرت به^{١٣} السفينة في البحر^{١٤} فنجا من الغرق فيعظم^{١٥} سروره بخلاصه ويعظم شفقتة لمن بقي من الناس متردّداً بين الخلاص والغرق. واعلم أنّ أنفع الناس علماً هو الذي رغب فيما لا يغني^{١٦} من العلوم». ثم قال: سئل أفلاطون عند موته وانتقاله عن^{١٧} الدنيا فقال: «خرجت إلى الدنيا مضطراً وعشت فيها متحيراً وها أنا أخرج منها كارهاً ولم أعلم فيها إلا أنني لا أعلم». والله أعلم وأحكم.

١٣ هـ - به.
١٤ هـ - في البحر.
١٥ ع: فيظم.
١٦ ع: يعني.
١٧ ع: من.

٧ ع: ان صرف.
٨ ع + و.
٩ هـ، ع: بمن.
١٠ هـ: ينصرف.
١١ ع: أعدل.
١٢ هـ - نجا.

١ ع: قويت.
٢ هـ: البحث؛ س: البحث.
٣ هـ: يعلم.
٤ ع، س: توحشه.
٥ هـ: يعلمه.
٦ ع: لجواه؛ ه + و.

el-Melikü'l-Allâm olan Allah'ın yardımıyla söz nihayete erdi, amaç hâsıl oldu. Allah'a daima hamdolsun. En yüce salât ve selam Resulüne, O'nun değerli ailesine ve arkadaşlarına olsun.

وقد كمل الكلام وتمّ المرام بعون الله الملك العلّام والحمد لله على الدوام
وعلى رسوله أفضل الصلاة والسلام وعلى آله الكرام وصحبه العظام^١.

١ ع + وقد تمّ تحرير هذا الكتاب المستطاب بعون الله
الملك العزيز الوهاب في اليوم الثلاثين من شهر رجب
المرجّب لسنة إحدى وستين ومئتين وألف من هجرة
النبوية على صاحبها أفضل الصلاة وأزكى التحية
وعلى آله البررة النقية؛
ه + ١١٩٨ في ٢٤ ر قمه وأهداه بعون الله
المتعال، بعد ما ألهمه وأسده على هذا النوال،
أفقر العبيد، إسماعيل مفيد، كان الله تعالى له لمُرشد

الطريقة العلية، شيخ المشائخ الجلوتية، نور الله تعالى
بضياء إرشاده، قلوب المسترشدين من عباده، حين
كونه قاضيًا بمدينة أسكدار، حمّاهما الله تعالى عن
الأكدار، استذكّارًا لهذا الفقير في بعض آنائه،
واستعجابًا لحسن همّته وخير دعائه، حامدًا لله تعالى
ومصلّيًا على نبيّه وآله وأحبابه، أواخر ربيع الآخر
سنة ١٢٠٣؛
س + ١١٩٨ في ٢٤ ر.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الحمد لله الملك الخلاق الذي بعث رسوله ليتمم مكارم الاخلاق
 والصلوة والسلام عليه وعلى اله وآله الذين بعثهم في جميع احواله وبعث
 فيه هديته يادته الى السعادة الابدية كما شققت لحياتنا لاغنى
 العبدية التي هي كالورد الغير المنقوع بل كتب الله عز وجل
 نظمها بينان البيان في سلك محلة العيان انما الملأ والنور
 عن مطالعة السطور ونحن نرى في بعضها في تحوير لانها من اتم
 الاسرار المحمودة التي يجب ان يعرف بها عيان القيمة فان المقصود
 من تعلق النفس بباطنة بالجسم الانساني انما هو حصول كالاته التي
 يتم بها نوع الانسان في صفاته بعد كماله في ذاته حتى يحصل بها التمسك
 بالملك الاعلى والتغلب على جناب لاله ونذاور وتخلق باخلاق الله
 فيفوز بالسعادة الابدية وينال البهجة السعيدة والمتكفل بها
 علم الاخلاق التي ترتب عليها الاعمال الصالحة بالاعتقاد بعد
 الحققة مدخلة على الاطلاق وهي قسم من الحكمة العقلية المنقسمة الى خلقية
 ومنزلية ومدنية والمسيحيون التابعون للظفر والاستدلال بتجارب
 حصول علمها بالبراهين المنطقية كالمسالك التي انفسها بالمعانيات المذكورة
 واما الاشراقون الذين استوفوا بواطنهم بالرياضات الخفية كالصوفية
 فيفهمون اشكال النفس على الاتصال بعالم النور الذي يسيل اليه
 وبابا لا تقطع عن عالم الحس والذوق والتوجه الى سرها مع قوام
 حتى يكون صافية كالماء المصفى المستقيمة المقبولة فينتشع فيها صبور
 البجاء المملوكة والفراسخ الجروية ما لا فيض ثلث ولا ذل فيصعد
 ولا يطر على قلب بشر جعلنا الله تعالى من العلماء العاملين والصلين
 الكاملين بجاه نبينا الشفيع المستغفر يوم الحشر

الموقنين
 في كتاب

عندة فان كان لشيء صفة تلك الذات فيقتضي ثباته وان كان لصفة عارضة
 فلا تقتضي به فان ذلك ليس بقوم بقاءه ويصرف النظر فيه واقتضى ان
 يحفظك واعدل في جميع امورك فان من عدل قل غلة واشتد
 اليه كل شيء واعلم ان المنسوبة تركك طبع المستسار ويقتضي ان تعلم
 وتستفيد وتسرع ولا تخشع وتوكل على غلة السجدة ولو كان المعلم
 حديث السن فان الجمل ارفع من كل شيء واعلم ان من فوائد الحكمه
 ان تعلم الحكيم انه بما نزل من كسرت بالسيغنة في النور فحانم العرف
 فيعلم سروره بخلاصه ويعظم تنقيته من تقي من الناس مبرودا من
 المخلص والعرف واعلم ان انفع الناس على هو الذي رغب فيما لا يفي
 من العلوم ثم قال سئل افلاطون عند موته وانتعاده عن الدنيا
 فقال فرجت الى الدنيا مضطرا وعشت فيها ميتا وانا انا اخرج منها
 كارب ولم اعلم فيها الا اني لا اعلم وانتد اعلم واحكم وقد كل الكلام

وتتم المرام بعون الله الملك العلام

ولحمد الله على الدوام وعلى رسوله افضل

الصلوة والسلام وعلى اله الكرم

وصحبه العظام

مفاتيح
در

فانه لا تدري متى الرحلة واعلم ان افضل العطا لله في حكمه وحكمه هو الذي
يتوافق كثر دونه وعلمه ولكن معك في مكانه كثر بالحكمة والحياء
عن السر وان قدرت فعلا بكثرة ولا تسلك على سبيل امور هذا العالم العا
ولا تسلك في سبيل امور العالم الباقى ولا تهاون فينا ولا تجوز الجواز
عن سبيل الحرات ولا تجعل شيئا من الامور وسيدا للحرات
ولا تترك ما هو اولي الفضل لاجل السرور والرائى واتخذ حكمه واهلها صدقا
نفسك واسمع كلمات حكمه ونصائح اهلها وبعد الهوى واهلها عن نفسك
ولا تسرع في امر قبل وقته واذا سرت فاشغل بالحزم والبصيرة ولا تجب
بكثرة ايمان ورفعة مجاه ولا تجوز نزول مصائبك وليس لشيئ منها قوام
ونبات واجعل معك مع الصديق على وجه لا يحرك الى الحكم
وسمع الله وعلى وجه ان راجعت الى الحكم كان القلب والظفر لك وانك
السماع مع الجميع واجعل تواضع للخلق خلقا لك ولا تجوز احد المصطفى
ولا لم احد انما هو انك في سبيل نفسك سدا وانه ولا تخرج بالبطالة
ولا تعتمد على البحث والنداء على العقل اتبع خبر من الله على العمل
الحسن ولا تجادل احدا ولا زرم سيرة العدل واطلب على الحرات
واعلم ان المعامل لا ينبغي له ان يجادل الجاهل الا بالرفق والعدالة كما لا ينبغي
للمصالحى ان يجادل السكاران الا بجدارة وان اسعد الامرار واحقهم
بالتمفضل من خرج عن سلطان عادته وزال عن طاعته غصبه ونزل
في قبول الناس بدون بدله ولم تسخه سواره عن مصا دره واعلم
ان الناس ان اذ قربت لنفسه وكل عقله انقطع الى الراى القويم واذا ضعففت
الاعتدال الى البحث واعلم ان انفسك عورة من عوراتك فلا تبدلها الا
لما سؤل عليه واعلم ان من تعلم العلم فضيلة لم توحشه كسده ومن تعلمه
بجدواه انصرف عنه بالنظر في الخط واعلم ان الحكم لا ينسب الا لمن قدر على
والله لا ينسب الا لمن ترك بعض قدره لا تقترن معنى بغير انك حتى

DİZİN

A

acele 70, 76, 150, 168, 178, 152
Acemler 168
acı 58, 68, 72, 120, 124, 126, 214, 224
açgözlülük 126, 128, 134, 136, 154
âdâb 160, 174, 176, 178
adalet 54, 82, 88, 104, 114, 146, 184, 188, 198, 202, 226, 309
âdet 50, 218, 222
ahiret 48, 58, 64, 68, 74, 100, 116, 120, 128, 130, 132, 136, 146, 188, 190, 210, 224
ahlâk ilmi 22, 28, 32
akıl 4, 34, 38, 42, 44, 48, 50, 58, 74, 76, 78, 82, 86, 104, 106, 108, 118, 140, 144, 146, 156, 158, 160, 168, 174, 196, 198, 200, 202, 210, 220, 228
alaycılık 114, 120
âlî-cenaplık 80
amelî 32, 46, 182, 184, 220
amelî hikmet 22, 28
arabuluculuk 90, 218
Araplar 72, 168
Aristo 42, 188, 210, 222
arkadaş 78, 84, 94, 96, 98, 100, 102, 172, 206, 210, 212, 218, 226
arkadaşlık 96, 102, 172
arzu 52, 56, 74, 94, 96, 88, 116, 126
arzuları dizginlemek 74
aşağılık 24, 70, 74, 88, 106, 112, 120, 126, 134, 138, 140, 146, 184, 214, 224, 226
aşamalılık 70, 102, 108, 110, 184, 186
ayrık otları 194
azgınlık 42, 52, 104

B

bağış 80, 146, 152, 154, 182
bahşetme 82, 184
bedihî 32, 64, 120
beslenme 42, 130

beyin 44, 46, 48, 50, 60, 64, 68, 106, 118, 126
boşaltım 42
böbürlenmek 112
büyüme 42, 130, 148

C-Ç

candanlık 212
cehalet 48, 106, 132, 134, 136, 138, 220, 228
cehennem 52, 92
cehl-i basit 106
cehl-i mürekkep 108
Celaledî Devvânî 108, 222
cennet 52, 92, 114
cerbeze 42, 46, 104
ceza 74, 124, 126, 168, 202
cezbe 96
cinsel 42, 118
cömertlik 34, 78, 80, 148, 150, 152, 154, 160, 222, 309
çekişme 114, 208
çekme 42, 190
çocuk 108, 118, 124, 144, 148, 164, 170, 172, 174, 176, 180, 184

D

danışmak 84, 86, 160, 162, 202, 228, 202
Davutpaşa Camii 12
dayanıklılık 70
deli cesareti 42, 48, 50, 72, 104
denkler 194, 210, 214
dengeli 40, 42
diğergamlık 80
din 15, 56, 58, 72, 78, 88, 126, 134, 136, 142, 154, 160, 174, 188, 192, 198, 220
dört unsur 40, 56, 148, 198
düşman 100, 114, 116, 194, 202, 206, 208, 210, 214, 216, 218
düşmanlık 70, 90, 96, 114, 176, 188, 208, 212
düşünüp taşınma 31, 34, 46, 58, 70, 72, 126, 128, 154

düzen 86, 114, 120, 130, 132, 138,
140, 148, 154, 156, 158, 160,
162, 185, 198, 202, 208

E

ebeveyn 170, 180, 182, 184, 192
edep 100, 104, 176, 182, 204, 206,
220, 226,
eğitim 38, 52, 94, 174, 184
Ehl-i Sünnet 92
eliçıklık 80
elisıklık 74, 78
eş 144, 156, 164, 166
Eş'arî 162, 196
ev 11, 12, 22, 28, 30, 144, 148, 154,
158, 160, 166, 176
evlat 86, 126, 144, 192
evlilik 72, 144, 156, 158, 164, 176
ev yönetimi 22, 28, 144, 154
ezberleme 64
eziyet 220

F

faal güç 42, 44
fayda 34, 36, 58, 84, 92, 114, 136, 148,
154, 188, 190, 212, 214, 228
fazilet 34, 38, 42, 46, 48, 56, 58, 60, 70,
82, 94, 102, 184, 216, 220, 228

G

Galen 36, 100
gayretlilik 70
Gazâlî 82, 180, 182
gıpta 136, 214
gösteriş 152
güzel 22, 46, 48, 70, 76, 74, 78, 88, 114,
128, 132, 142, 146, 152, 156,
158, 160, 166, 168, 170, 180,
184, 188, 202, 204, 220, 222, 226

H

Habeşliler 168
hainlik 114
hakları güzellikle ödeme 88
haksızlık 114
hâl 32, 38, 48, 50, 54, 56, 102, 104,
136, 176, 192

hamiyet 72
hanım 144, 156, 160, 162, 164
hareket 42, 70, 178
haset 134, 136, 214
haşyet 164
hatırlama 64, 66
hayâ 42, 46, 48, 52, 68, 72, 74, 94, 100,
110, 128, 140, 156, 172, 182
hayır 44, 46, 72, 76, 86, 116, 126, 158
hayvanî ruh 44, 94, 128
haz 48, 52, 58, 74, 92, 98, 122, 126, 158,
190, 192, 202, 206, 214, 224
hazmetme 42
hediye 88, 154, 212, 218
hikmet 48, 56, 98, 226
hilim 68, 228
hizmetçi 144, 160, 166, 168
hizmet alan 144, 168
hoca 180, 182, 184, 192, 214, 228
huy 32, 34, 36, 38, 40, 96, 172, 224, 226
hükümdar 188, 190, 194, 196, 202,
204, 206, 208, 210
hür 226
Hz. Ali 76, 96, 110, 114, 158, 310

İ

İbn Miskeveyh 82, 311
İbn Sina 42, 124
idrak gücü 42, 60
iffet 42, 48, 50, 58, 72, 82, 96, 104,
152, 156, 164, 166, 206
ifrat 40, 42, 46, 48, 52, 62, 72, 126,
128, 154, 156, 158, 172, 311
ihsan 26, 152, 166, 218, 226
ikiyüzlülük 142, 218, 222
ilim 22, 28, 32, 34, 46, 88, 108, 126,
198, 220
inatçılık 52, 108, 114, 194, 198, 218
intikam 44, 48, 50, 68, 114, 120, 138,
162, 196, 198, 222
irade 32, 42, 52, 90, 92, 146
isteksizlik 42, 52, 104, 128
istidat 32, 40, 42, 44, 52, 62, 64, 66,
130, 170, 174, 186
İşrâkî 22, 46, 54, 128, 188
itidal 40, 42, 54, 60, 88, 104, 106,
128, 132, 166, 200
iyi 64, 78, 164, 166, 226

iyi gidişatta olmak 78
iyiliğe karşılıklıta bulunmak 88
iyi tasavvur 64

K

kalın kafalılık 48, 104, 311
kalp 41, 50, 110, 178, 183
kanaat 76, 134, 138
karaciğer 42, 44, 50
kaynaşma 84, 144, 190, 210
kemal 22, 26, 52, 54, 58, 74, 84, 92,
114, 124, 140, 152, 158, 184,
190, 192, 214
kendini övme 140, 142
kibir 108, 110, 112, 146
kin 138, 168, 176, 214
kınama 214, 216
koca 144, 156, 158, 164
koğuculuk 174, 176
kolay öğrenme 64
korkaklık 48, 50, 104, 120, 168
korku 68, 72, 122, 124, 126, 134, 166, 202
köle 166
kulluk 92
Kur'an 94, 106, 134, 182
Kureş 196

M

mal 58, 74, 114, 120, 136, 144, 146,
148, 150, 158, 202, 208, 220,
226, 312
malını temiz tutmak 74
mantık 11, 22, 46, 60, 104, 106, 124
maslahat 46, 58, 74, 78, 126, 130, 144,
154, 160
matematik 108
Mâverdi 146, 312
meleke 28, 32, 54, 56, 58, 72, 80, 82,
102, 106, 142, 154, 182, 312
Meşşâi 22, 46, 54
mevki 58, 98, 112, 114, 136
millet 168
minnet 88, 152, 164
mizaç 38, 40, 42, 44, 46, 48, 56, 60,
66, 68, 82, 96, 104, 106, 120,
128, 162, 172, 198, 214
mutedil 44, 170, 172, 178
Mu'tezile 92, 108, 170

müfekkire 44, 46, 48, 60, 106
mükemmel kavrama 62
mürşid 98, 102, 214
mürüvvet 78, 146, 150, 152, 176
müteahhirin 108
mütevazı 70, 226

N

nazarî 22, 28, 32, 46, 60, 82, 104, 106, 108
nazarî hikmet 28
nefis 22, 32, 34, 36, 44, 46, 48, 50, 52,
60, 70, 94, 98, 100, 128, 142,
182
nefret 96, 160, 164, 168, 208, 212, 216
nefsanî ruh 44, 182
nefs-i emmare 50
nefs-i levvâme 48
niteliğin sapması 54, 56, 58

O-Ö

olgun nefis 66
ödleklik 120
öfke 42, 44, 48, 50, 60, 68, 102, 110,
116, 118, 120, 134, 162, 208,
210, 224
örf 74, 76, 78, 86, 132, 140, 144,
146, 164, 210, 222

P

paylaşıcılık 80
pişmanlık 50, 88, 120, 226
Platon 124, 216, 222, 228

R

rezilet 11, 34, 38, 48, 54, 56, 94, 100,
102, 112, 126, 214, 218
rıza 92
Risâletü'l-Ahlâk 11
riyazet 22, 94, 100, 102, 214, 226,
rüşvet 154, 212

S

saadet 22, 24, 54, 94, 130
sabır 48, 68, 74, 196
saf dostluk 84
samimi 158, 208, 218, 220, 222
sapkın 56, 106, 120, 130, 132, 140, 154
saygı 140, 150, 208, 226

seciye 32, 40
 sevgi 70, 84, 86, 92, 128, 154, 164,
 168, 172, 180, 190, 192, 196,
 202, 208, 212, 216, 218
 sevilme çabası 86
 sevk gücü 42, 50
 siyaset 188, 190, 202
 sıla-i rahim 88, 130
 soğukkanlılık 68
 sohbet 94, 106
 Sokrates 110, 210
 Stoacılar 36
 sükûn 70

Ş

şaka 94, 96, 114, 176
 şaşkınlık 104, 158, 228
 şecaat 42, 48, 50, 56, 66, 68, 72, 78,
 82, 104
 şefkat 90, 218, 220, 228
 şehir idaresi 22, 28, 186, 188
 şehvet 42, 44, 48, 50, 52, 126, 128,
 130, 134, 156, 158, 168, 313
 şeriat 38, 46, 48, 50, 64, 70, 72, 78,
 86, 140, 144, 146, 156, 164,
 166, 180, 182, 188, 194, 198,
 200, 210, 220, 222,
 şeyh 104, 182, 184, 192, 194
 şöhrat 56

T

tabîi 36, 40, 42, 88, 124, 148, 172,
 180, 182, 190, 198, 214, 220
 tabîi ruh 42
 tabiat 34, 36, 40, 50, 58, 64, 74, 88,
 92, 94, 96, 108, 110, 126, 144,
 146, 148, 150, 154, 168, 172,
 174, 188, 228
 takva 78, 158, 120, 214
 tamah 120, 138, 196, 218, 222
 tanıdıklar 210, 214, 218
 tecrübe 34, 36, 196
 tedavi 94, 102, 104, 106, 108, 116, 118,
 122, 126, 128, 138, 172, 196
 teenni 70, 76
 tefrit 40, 42, 48, 52, 54, 72, 120, 130,
 154, 314
 teklif-i mâ lâ yutâk 162

tembellik 120, 128, 130, 132, 138,
 166, 226
 terbiye 22, 72, 110, 112, 120, 130,
 158, 160, 166, 168, 180, 184,
 196, 200, 222
 teslimiyet 92
 tevazu 70
 tevekkül 90
 ticaret 146, 194, 200
 ticari dürüstlük 88
 tıp 96, 100
 töhmet 204, 206
 Tüsî 82, 108, 202
 tutma 42
 Türkler 168

U-Ü

ucup 108, 110, 112, 140, 146, 152, 168
 uyumluluk 76
 uzlaşma 72
 ülfet 84, 86, 96, 190
 üreme 42, 130, 144
 üzüntü 132, 134, 136

V

vakar 76, 96, 114, 176
 vefa 86, 114, 162, 168
 vehim gücü 46, 48, 50, 64, 66, 104,
 106, 168, 132
 verâ 78

Y

Yahudiler 158
 yalan 138, 140, 158, 174, 176, 216
 yaratılış 36, 38, 40, 126, 148, 154,
 162, 166, 168, 196
 yöneten 188, 194, 196, 216, 218
 yönetilen 194, 210
 yumuşak kalplilik 72
 Yunanlılar 168
 yüce himmet 68

Z

zekâ 62, 64
 zihin duruluğu 60
 zulüm 72, 74, 114, 120, 158, 166,
 174, 218